Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

МАРІЯ БРУС

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Частина перша

Теоретичний матеріал
Тематичні таблиці

Івано-Франківськ
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
2024

УДК 811.161.2(091)
Б89

Рекомендувала
до друку науково-методична рада факультету філології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 1 від 27 вересня 2024 р.)

Рецензенти

Ґрещук Василь Васильович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Лесюк Микола Петрович – доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Меркулова Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Запорізького національного університету.

Брус М. П.

Б89 Історична граматика української мови. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці : навчальний посібник. Електронне видання. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2024. 254 с.

ISBN 978-966-640-575-6

У посібнику представлено навчальний і науковий матеріал з історії української літературної мови XI–XV ст., яка становить основу вивчення програмної дисципліни «Історична граматика української мови» у закладах вищої освіти. З метою пізнання і засвоєння найдавнішого писемного періоду розвитку української мови систематизовано відомості про становлення основних мовних рівнів – фонетичного, лексичного, словотвірного і граматичного.

Посібник складається з трьох частин. Перша частина зосереджує теоретичний матеріал і тематичні таблиці. Теоретичний матеріал синтезує знання з історії дописемного періоду становлення української мови, із розвитку фонетики й фонології, лексикології і дериватології, морфології і синтаксису давньоукраїнської мови. Тематичні таблиці відображають стисло суть і структуру основних розділів мовознавчого історичного курсу.

Посібник укладено для підготовки здобувачів вищої освіти рівня бакалавра зі спеціальності 035 Філологія, а також для вчителів-словесників, науковців-лінгвістів, знавців і дослідників історії української мови.

УДК 811.161.2(091)

ISBN 978-966-640-575-6

© Брус М. П., 2024
© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

ТЕОРЕТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Вступ 9

Фонетика і фонологія

1. Спільнослов'янські звукові зміни 21
2. Східнослов'янські фонетичні явища 31
3. Фонологічна й фонетична системи української мови XI–XV ст. 41
4. Продовження розвитку фонетичних рис української мови 55

Лексика і словотвір

1. Формування праслов'янського лексичного складу 68
2. Становлення лексики української мови XI–XV ст. 78
3. Словотворення іменних частин мови 89
4. Словотвір дієслів і незмінних частин мови 102

Морфологія

1. Граматичні системи іменника та прикметника 112
2. Граматичні класи займенника і числівника 124
3. Дієслівна граматична система 137
4. Граматичні функції незмінних частин мови 152

Синтаксис

1. Структура речень української мови XI–XV ст. 160
2. Синтаксис простого речення 171
3. Синтаксис складного речення 184
4. Синтаксис відмінків 198

ТЕМАТИЧНІ ТАБЛИЦІ 210

Список писемних пам'яток 240
Список лексикографічних праць 243
Список рекомендованої літератури 245
Умовні скорочення й позначення 252

ПЕРЕДМОВА

Історія мови – найскладніша ділянка вивчення української мови, особливо перші етапи становлення української мови. Вона губиться в глибині віків, і визначити початок української мови дуже важко, як і людської мови взагалі. Про початок української мови можна говорити лише на основі проведеної реконструкції найдавніших мовних періодів розвитку людства. Однак безсумнівним є те, що її літературно-писемна форма була пізнішою в часі, ніж розмовна.

В історії української мови слід виділяти дописемний і писемний періоди. Дописемний період був досить тривалим і охоплював розвиток племінних, згодом діалектних мовних особливостей, що лягли в основу української мови. А до перетворення чи переростання діалекту, групи діалектів в окрему мову спонукають набуття ними оригінальної структурної організації на всіх рівнях, відмінної від інших сформованих споріднених мов, і різноманітні суспільні або суспільно-політичні фактори. Дописемний період як час виникнення перших рис української мови і формування її діалектних особливостей знайшов часткове опрацювання й відображення у багатьох наукових працях, що дало змогу констатувати про формування української мови ще в додержавний період. Однак на протоукраїнському ґрунті відбувалося тільки зародження, визрівання й накопичення мовних рис, що згодом дали початок майбутній українській мові, писемні традиції якої тягнуться від XI ст. – часу появи писемних українських джерел.

Період XI–XV ст. є показовим і визначальним етапом у формуванні української мови, бо на цей час припало творення й функціювання літературно-писемної мови з унікальними правописом та вимовою. За відсутності в українській лінгвістиці вироблених критеріїв визначення меж між етапами становлення мови в посібнику подано власні принципи, що базуються на внутрішньому й зовнішньому розвитку української мови. За початок відліку української мови взято XI ст., пов’язане з виникненням перших писемних творів у Київській Русі, що відображали риси української мови, і становленням основних рівнів української мови, а за кінець відліку – XV ст., пов’язане з пізнім відтворенням найдавніших українських писемних пам’яток, первинною документацією окремих

українських мовних явищ, започаткованих у давньоукраїнський період, та із завершенням формування української мови як окремої системи. В XI–XIII ст. постають і поширюються півднем Русі фонетичні, граматичні, лексичні та інші новотвори, притаманні українській мові, а на період XIV–XV ст. припадає первинна або частіша фіксація українських мовних явищ, започаткованих у минулому.

Передумовами становлення української мови були впливи старослов'янської як першої писемної мови на Русі, розвиток мовнотериторіальних ознак додержавного періоду, українського фольклору та суспільно-політичної мовної практики Київської землі. І весь період XI–XV ст. був сприятливим для розвитку української мови, що охопив існування централізованої Київської держави, Галицько-Волинської Русі і Великого князівства Литовського, тобто являв собою період вільного й самостійного розвитку української мови, аж до кінця XV ст. – до позбавлення українських князівських династій влади і втрати української державності.

Важливість глибокого і ґрунтовного пізнання та засвоєння історії української мови, з'ясування розвитку української мови в XI–XV ст., усвідомлення процесу становлення власної писемної традиції зумовили підготування цього посібника. На сьогодні відомо багато лінгвістичних праць з історії української мови, однак немає системного опрацювання всієї наукової бази для комплексного відображення історії української мови і всебічного вивчення її як навчальної дисципліни у закладах вищої освіти. У зв'язку з цим метою написання посібника стало узагальнення й представлення в широкому обсязі наукових даних з історії української мови XI–XV ст., щоб дати студентам глибокі знання про найбільш давній писемний період розвитку української мови, добитися правильного розуміння й усвідомлення історії становлення та формування української мови, показати стан вивчення вказаного історичного періоду в сучасній лінгвоукраїністиці.

Навчальний посібник складається з трьох частин. Перші дві частини структуровано відповідно до становлення основних рівнів української мови – фонетичного, лексичного, словотвірного, морфологічного й синтаксичного, з метою вивчення основних закономірностей розвитку фонетичної системи, лексичного складу,

словотвірної структури, граматичної будови української мови в найдавніший писемний період її розвитку – XI–XV століттях. А в третій частині подано вибрані праці з історії вивчення писемних джерел XI–XV ст. і зразки писемних пам'яток для набуття навичок читання й аналізування їх.

Перша частина містить теоретичний матеріал і тематичні таблиці. Теоретичний матеріал зосереджено у чотирьох основних розділах, до вивчення яких підводить вступний розділ, що розкриває важливі поняття з історії української мови як навчальної дисципліни і наукової галузі. Усі розділи посібника – Вступ, Фонетика і фонологія, Лексика і словотвір, Морфологія, Синтаксис – розкривають процеси дописемного й писемного розвитку української мови – від праслов'янської епохи до XI–XV ст. та акцентують увагу на мовних змінах і процесах, характерних для української мови XI–XV ст. Структурування й групування матеріалу в межах розділів знайшли компактне й стисле відображення в тематичних таблицях. Для узагальнення теоретичного матеріалу й упорядкування тематичних таблиць, а далі для укладання термінологічного словника використано лінгвістичні праці М.А. Жовтобрюха, В.М. Русанівського, С.П. Бевзенка, С.П. Самійленка, О.П. Безпалька, О.С. Мельничука, Л.Л. Гумецької, В.В. Німчука, Г.П. Півторака, П.К. Коваліва, І.І. Огієнка, Ю.В. Шевельова та інших учених.

Друга частина посібника містить практичний матеріал, термінологічний словник і тестові завдання. Практичний матеріал подано й упорядковано потемно до всіх розділів посібника. Під час збирання фактичного матеріалу для опису мовних явищ, розроблення практичних завдань до розділів, упорядкування тестової частини роботи, уведення фрагментів давніх українських творів особлива увага була звернута на писемні пам'ятки XI–XV століть, зокрема на твори *«Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст., «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст., Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI–XII ст., Устав князя Ярослава про про церковні суди XI–XII ст., Збірник Святослава 1073 р., «Повість временних літ» початку XII ст., Лаврентіївський літопис, Іпатіївський літопис, Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р., Луцьке Євангеліє XIV ст., Київський Псалтир 1397 р., «Слово про*

погибіль Руської землі» XIII ст., «Грамоти XIV ст.», «Українські грамоти XV ст.» та ін.

Ґрунтовну базу для підготовки посібника склали і лексикографічні й енциклопедичні праці, зокрема: *«Історичний словник українського язика. Т. І. А–Ж» за ред. Є. Тимченка (Мюнхен, 1985); «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» у 2 т. за ред. Д.Г. Гринчишина, Л.Л. Гумецької, І.М. Керницького (Київ, 1977–1978); Тимченка Є. «Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» у 2 кн., відп. ред. В.В. Німчук (Київ–Нью-Йорк, 2002–2003); «Етимологічний словник української мови» у 7 т. за гол. ред. О.С. Мельничука (Київ, 1982, 1985, 1989, 2004,. 2006, 2012); «Українська мова: енциклопедія», ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. (Київ, 2007)* та ін.

Практичні, тестові завдання й тексти писемних пам'яток передані тогочасною українською мовою, з використанням графічної системи XI–XV ст. Під час упорядкування завдань без покликання на писемні джерела до уваги взято тогочасну кириличну графіку, зокрема для передання голосних звуків [і], [ě], [е], [ь], [ä], [ы], [у], [ъ], [о], [а] – використано відповідно літери *и, ѣ, е, ь, я, ы, у (оу, ю), ъ, о, а (я)*; для передання приголосних звуків [в], [м], [й], [н], [н´], [р], [р´], [л], [л´], [б], [п], [д], [д´], [т], [т´], [г], [ґ], [з], [з´], [ж], [дж], [дз], [дз´], [к], [х], [с], [с´], [ш], [ч], [ц´], [ф] – літери *в, м, й, н, р, л, б, п, д, т, г, ґ, з, ж, дж, дз, к, х, с, ш, ч, ц, ф,* а також *щ* – для [шч]. Якщо ж укладено завдання або дібрано текст на основі писемних творів, то використано графіку відповідної писемної пам'ятки. Тому в посібнику знайшли відображення ще й інші букви давньої кирилиці, перейняті з текстів українських пам'яток, зокрема *ѧ* «юс малий», *ѫ* «юс великий», *ѡ* «омега», *ѳ* «фіта», *ѯ* «ксі», *ѱ* «псі», *ѵ* «іжиця», *ѹ* «оукъ», *ѥ* «єстъ», йотовані *я, ѩ, ѭ* та ін.

Третя частина посібника містить хрестоматійні матеріали – вибрані наукові праці про писемні пам'ятки давньоукраїнської мови і вибрані тексти писемних пам'яток XI–XV ст., для аналізування наукових праць і мови писемних джерел із метою закріплення й поглиблення знань про розвиток української мови в XI–XV ст. З увагою на велику кількість різноманітних історичних студій за основу було взято праці провідних українських дослідників давніх

писемних пам'яток (Л. Булаховського, І. Свєнціцького, В. Німчука, М. Пещак, В. Русанівського та ін.), щоб дати студентам знання про писемну спадщину XI–XV ст., про правила видання й відтворення давніх творів, про різні підходи вчених до вивчення писемності XI–XV ст. Наукові дослідження представлено в скороченому (зменшеному) вигляді, зі збереженням змісту й форми авторського тексту, крім покликань, приміток, пояснень, прикладів, наведених дрібним шрифтом.

Узірцем для упорядкування текстів писемних пам'яток стала книга В.В. Німчука «Історія української мови. Хрестоматія XI–XIII ст.» (2015). Однак зі всього масиву представлених у вказаній праці і загалом відомих на сьогодні писемних джерел XI–XV ст. використано тільки фрагменти давніх пам'яток, що мали би найбільшою мірою відображати риси української мови кожного століття і загалом специфіку української мови XI–XV ст. (напр., літописи XI–XIII ст., грамоти й ділові документи XIV–XV ст.). Тексти писемних джерел подано за «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» В.В. Німчука (Київ, 1995).

У кінці кожної частини навчального посібника подано списки писемних пам'яток, лексикографічних джерел і рекомендованої літератури, з уведенням до них праць, що стосуються матеріалу всіх частин посібника. Списки впорядковано за сучасними вимогами щодо подання літератури та з уніфікуванням усіх частин бібліографічного опису праць.

ТЕОРЕТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Вступ

1. Засади вивчення української мови XI–XV ст.
2. Слов'янська мовна єдність.
3. Писемність у східних слов'ян.
4. Розвиток української мови.
5. Поняття *руська мова, українська мова.*
6. Джерела вивчення української мови.

1. Українська мова XI–XV століть становить початковий етап вивчення історії української мови, бо на цей період припало сформування української мови як окремої цілісної системи. Тому її можна вважати підґрунтям для засвоєння сучасних та історичних мовознавчих дисциплін на філологічних спеціальностях.

Українська мова XI–XV століть – це наукова й навчальна дисципліна, що розкриває процес становлення й розвитку писемного варіанта української мови XI–XV ст., показує формування всіх її рівнів, у взаємозв'язку з тодішньою правописною традицією і живомовною практикою.

Об'єктом курсу є українська мова XI–XV століть, а його *предметом* – вивчення української мови XI–XV століть у контексті слов'янського мовного світу і як окремої самобутньої мови зі становленням усіх її основних рівнів – фонетичного, лексичного, словотвірного, морфологічного та синтаксичного.

Предмет курсу дає змогу визначити й з'ясувати всі складові навчальної дисципліни, за якою традиційно збереглася назва *«Історична граматика української мови».* Змістом власного курсу історії української мови XI–XV століть стали кілька визначальних розділів. Зокрема, першим із них є *Вступ*, де подано основні положення курсу, загальний аналіз розвитку української мови і її місця в контексті інших мов. У порядку послідовного розкриття найважливіших питань, з охопленням дописемного й писемного українського періодів, ідуть розділи *Фонетика і фонологія, Лексика, Словотвір, Морфологія, Синтаксис*.

З предмета й змісту курсу української мови XI–XV століть випливають такі завдання навчальної дисципліни: *розкрити історію*

розвитку української мови, показати місце української мови серед інших слов'янських мов, розглянути становлення фонетичної системи української мови, простежити формування лексичного складу української мови XI–XV століть, з'ясувати словотвірні особливості руської писемної мови, вивчити морфологічну будову української мови, звернути увагу на синтаксичну структуру української мови XI–XV століть, простежити мовні зміни, що збереглися дотепер у літературній мові, тільки в діалектах або взагалі зникли, визначити закономірності розвитку української мови, основні тенденції, що збереглися в майбутньому.

Значення курсу української мови XI–XV століть полягає в тому, що він дає можливість ознайомитися з історією становлення й розвитку рідної мови, вивчити закономірності формування її фонетичної системи, лексичного складу, словотвірної структури, граматичної будови у давній писемний період, простежити відображення українських мовних рис у писемних джерелах того часу, розкрити основні тенденції, що визначили наступний розвиток української мови та її сучасний стан.

Курс української мови XI–XV століть знаходиться в тісному зв'язку з лінгвістичними дисциплінами (сучасною українською літературною мовою, українською діалектологією, із загальним мовознавством, славістикою та ін.) і з нелінгвістичними дисциплінами (українською літературою, українською історією, археологією, сфрагістикою, нумізматикою та ін.).

2. В історії слов'янських народів виділяється спільний мовний період розвитку – праслов'янська мова, яку становили близькоспоріднені слов'янські діалекти, що вийшли з індоєвропейської мовної сім'ї. У період свого існування індоєвропейська мова являла собою так само діалект певної мовної групи, яка значною мірою занепала або представлена мовами, настільки віддаленими від наших, що тепер важко встановити їх спорідненість.

Індоєвропейська мова існувала близько 5000 років до нашої ери і швидко почала розпадатися на окремі говірки, з яких пізніше витворилися сучасні індоєвропейські мови і зокрема слов'янські. Зі слов'янських діалектів індоєвропейської мови утворилася

спільнослов'янська, або праслов'янська мова, десь за 2000-3000 років до нашої ери, і проіснувала майже до IV–VI ст. нашої ери, тобто до великого переселення народів. Спільнослов'янська мова успадкувала від індоєвропейської лексику, фонетичну систему, граматичну будову і в період самостійного існування поповнювалася новими словами, виразами, виробляла власні фонетичні й граматичні закони. Але з початку своєї самобутності вона не була однорідною, бо весь слов'янський люд жив тоді родами, а роди почали групуватися в племена, унаслідок чого праслов'янська мова стала розпадатися на окремі говірки, що лягли в основу слов'янських мов.

Розпад праслов'янської мови на окремі говори відбувався внаслідок переселення слов'ян на захід і південь Європи під впливом кочових племен (готів, гунів, аварів та ін.), які безперервно рухалися через територію давніх слов'ян. Розселення слов'ян спричинило порушення контактів між різними групами населення. З розміщенням їх на великій території поступово посилювалися діалектні відмінності, що призвело до остаточного розпаду праслов'янської мовної єдності та постання окремих слов'янських мов. За спільною територією проживання слов'ян ще в додержавний період простежувалося формування трьох гілок слов'янських мов – східної (української, російської, білоруської), західної (польської, чеської, словацької, лужицьких, мертвої сьогодні полабської), південної (болгарської, сербської, хорватської, македонської, словенської, мертвої сьогодні старослов'янської). Слов'янські мови успадкували з праслов'янської основну лексику, фонетичну систему й граматичну будову та набули багатьох нових рис. Разом із диференціацією відбувалася й інтеграція, яка зумовила об'єднання окремих діалектних масивів, що склали основу сучасних слов'янських мов.

Беручи до уваги назви міст-центрів найбільш визначних князівств, Ю. Шевельов запропонував виділяти у східних слов'ян такі мовнотериторіальні одиниці додержавного періоду: новгородсько-тверський, полоцько-смоленський, муромо-рязанський, києво-поліський, галицько-подільський. Новгородсько-тверський і муромо-рязанський говіркові регіони лягли в основу російської мови, києво-поліський і галицько-подільський – в основу української мови, а полоцько-смоленський і частково києво-поліський – в основу білоруської мови. Східне слов'янство поділилося на північне

(російська й білоруська мови) та південне (українська мова) відгалуження, відмінність між якими найбільш виразно простежувалася на фонетичному рівні. І принаймні десь у X ст. вже існувала українська мова, разом із російською та білоруською, шлях кожної з яких виявився досить складним у зв'язку з поширенням тоді старослов'янської мови і започаткуванням власної києворуської писемної традиції.

На сучасному етапі мовознавці пропонують відкинути тривіалістичну класифікацію слов'янських мов (на східну, західну й південну підгрупи) і повернутися до тієї, що постала ще в період зародження славістики як науки, – дуалістичної класифікації (на антську й словенську підгрупи). За основу класифікації вчені пропонують брати племінний розподіл слов'янських мов, враховувати вплив родових, етнічних, культурних, історичних, археологічних, етнографічних факторів і виділяти після розпаду праслов'янської єдності два слов'янські ареали – антський і словенський. Українська мова як представниця антської підгрупи слов'янських мов виявляє найбільшу спорідненість у генетичному плані із білоруською мовою, далі з чеською, польською й іншими західнослов'янськими мовами. Тоді як російська мова є носієм іншої генеологічної підгрупи, більше споріднена з південнослов'янськими, ніж із східнослов'янськими та західнослов'янськими мовами.

3. Східнослов'янська писемність сягає своїм корінням глибоких доісторичних часів, тому в історії її розвитку слід виділяти додержавний і державний періоди. Додержавний осмислений на сьогодні як час зародження, формування й актуалізації писемного способу вираження думок, як внутрішній етап розвитку східнослов'янських племен у період їх консолідації й переходу до державного життя, а державний – як наступне вдосконалення писемної системи на основі кириличної графіки. Тому з поширенням християнської віри в Київській Русі та з потребою в перекладі церковних книг слов'янською мовою слід пов'язувати не виникнення письма в східних слов'ян, а продовження власних давніх писемних традицій і використання удосконаленої, пристосованої до слов'янської мови системи кириличного письма.

Письмо мусило існувати ще в додержавний період, адже зародження й розвиток Київської держави в усіх її сферах (церковно-релігійній, економічній, політичній) не могли обійтися без документального оформлення. До того ж, Київська держава постійно контактувала з іншими країнами, зокрема з Візантією, Хозарською державою, скандинавськими народами, західноєвропейськими державами. Тому важко припускати, щоб східні слов'яни, які мали вже власне державне утворення, до другої половини IX ст. не знали письма. Сучасні мовознавці доводять, що східні слов'яни в додержавний період знали глаголицю і були обізнані з латинською й грецькою графікою.

Підтвердженням існування писемності на східнослов'янському ґрунті в додержавний період є блискуча техніка оформлення давніх рукописів XI ст. як наслідок довготривалих традицій у книжковій справі; легке пристосування кириличної азбуки до передання слов'янського мовлення завдяки досвіду використання грецького алфавіту в писемній практиці слов'ян; збереження донині договорів руських князів із греками як відображення набутих у X ст. навичок складання писемних документів; відомості грецького рукопису «Житіє Костянтина Філософа» про те, що під час подорожі до хозар у 860 р., перебуваючи в Криму, у м. Корсуні (Херсонесі), Костянтин знайшов Євангеліє і Псалтир, написані руськими буквами, а також людину, яка знала руську мову, й інші факти.

Вироблення нового погляду на історію східнослов'янської писемності зумовило формування нового уявлення про слов'янських просвітителів – братів Кирила й Мефодія. У такому контексті їх вважають не основоположниками слов'янського письма, а упорядниками, творцями азбук – глаголиці й кирилиці. Питання про співіснування глаголиці й кирилиці та їхнє авторство залишається дотепер остаточно не з'ясованим, але висловлюється думка про те, що глаголиця була попередницею кирилиці й вийшла з ужитку.

В основу східнослов'янського письма лягла кирилиця, названа на честь просвітителя Кирила (у світському житті Костянтина) як творця слов'янської азбуки. Давня кирилиця охоплювала 24 літери грецького уставного письма (а, в, г, д, є, ⷭ, н, і, к, л, м, N, о, п, р, с, т, ф, х, ѡ, ѱ, ѳ, ѯ, ѵ) та дещо меншу кількість букв для позначення специфічних слов'янських звуків (ѕ, ж, ѕ, ч, ш, ъ, ь, ы, ѣ, ѧ, ѫ, щ, ю, я,

ѣ, ѣ̀, оу, ю), але точний склад первинної кирилиці до сьогодні не відомий. Деякі спеціальні літери для позначення звуків слов'янської фонетичної системи були взяті з інших писемних систем (ц – з єврейської, ч, ш – з глаголиці), утворені шляхом видозміни грецьких букв (б, ѧ, ж) або сполучення кириличних літер (щ, ъ, ь, ѣ, ы, ѥ, ѣ, ѣ̀ тощо). З часу формування кирилиця зазнала чималих змін, поки усталилася як графічна система української книжності та писемності.

Для додержавного періоду розвитку східнослов'янської писемності характерні були такі етапи, як піктографічне, ідеографічне, складове й літерно-звукове письмо. У державний період кириличне письмо пройшло також кілька етапів розвитку. Першим різновидом був устав (XI–XIV ст.), що являв собою урочисте письмо з прямими, старанно намальованими літерами. З XIV ст. поширився півустав у різних видах (каліграфічному, діловому тощо), де букви були малі, порівняно з уставом, не завжди прямі, однакові, часто похилені вправо. З XIV ст. почав використовуватися і скоропис, розрахований на швидке писання, а не на збереження геометричності й краси літер. Півустав став основою шрифтів, якими друкувалися книги в період запровадження гражданки, і функціює дотепер.

Отже, писемність виникла в давні протоукраїнські часи з потребою виразити, закріпити й передати свої думки. Спочатку це були окремі символи, малюнки, позначки, умовні знаки, а згодом – звукове письмо. Початком писемної традиції на українському ґрунті стало запровадження грецького письма, а з виникненням державності в східних слов'ян, поширенням християнства на основі грецького уставу та частково глаголиці була створена нова азбука – кирилиця, що набула в українській мові досконалого вигляду графічної системи.

4. Історію української мови можна вести ще від слов'янських діалектів праіндоєвропейської мови, оскільки серед слов'янських рис тоді могли простежуватися й такі, що згодом стали надбанням української мови. Найбільш близькою до нашого часу й тривалою у своєму розвитку була спільнослов'янська мова, вивчення якої дало змогу вченим обґрунтувати постання української мови на праслов'янській основі й розвиток її специфічних рис після розпаду спільнослов'янської мовної єдності. Теорія походження української мови з праслов'янської мала місце в багатьох дослідженнях XIX й

XX ст. (П. Житецького, О. Потебні, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, І. Огієнка, В. Німчука та ін.).

У зв'язку з творенням трьох мовних груп (східної, західної і південної) після розпаду праслов'янської мовної єдності вказані діалекти української мови розвивалися в близькому сусідстві з іншими східнослов'янськими діалектами. Це дало право вченим виділити спільний період в історії східних слов'ян, існування якого не викликає сумніву, однак є досить суперечливим, особливо тоді, коли мова йде про добу існування Київської держави. В.В. Німчук стверджував, що східнослов'янська єдність зазнала вже тоді виразної диференціації, свідченням чого стали пам'ятки з різних руських територій і сучасні східнослов'янські говори. Він запропонував трактувати її як діалекти однієї мови або різних мов.

Аналізуючи мовну ситуацію в Київській державі, вчені констатували існування двох писемних мов на той час. Так, В.В. Німчук зазначав, що тоді мовою Київської церкви була старослов'янська та функціювала ще писемно-літературна мова, яка базувалася на практиці стольного Києва та Київської землі, мала свій правопис і власну орфоепію. Отож на період XI–XV ст. припало існування в Україні двох мов – запозиченої старослов'янської і власної руської літературно-писемної мови, яка розвивала офіційно-ділове спілкування та разом із живомовними рисами стала основою для формування тогочасної української писемної мови. Старослов'янська мова заступала руську в державному, культурному, релігійному житті та гальмувала її розвиток на живомовній основі. І лише значний потік народнорозмовних елементів до писемної мови XIV–XV ст. визначив тенденцію незворотного розвитку української мови на живій народній основі.

З часу свого становлення українська мова пройшла тривалий шлях розвитку. На сьогодні відомі неодноразові спроби періодизувати історію розвитку української мови. Напр., Ю. Шевельов запропонував виділяти такі етапи становлення української мови: протоукраїнський (до сер. XI ст.), давньоукраїнський (від сер. XI ст. до кінця XIV ст.), ранньосередньоукраїнський (від поч. XV ст. до сер. XVI ст.), середньоукраїнський (від сер. XVI ст. до перших років XVIII ст.), пізньосередньоукраїнський (решта XVIII ст.), сучасний (від остан. років XVIII ст. і дотепер). Особливим у розвитку української мови є

найбільш давній її писемний період, коли закладалися основи літературної мови, формувалися традиції, розвивалися різні стилі, і мова набувала системного, впорядкованого характеру.

Для української мови періодом творення, розквіту й процвітання писемної української мови стали XI–XV ст. У Київській державі цього часу вже розмовляли українською мовою (малоруською, за П. Житецьким), свідченням чого стало відображення українських рис у тогочасних писемних джерелах. І хоч, за Ю. Шевельовим, цей етап закінчується XIV ст., усе ж він тривав дещо довше – до XV ст., оскільки після князівських міжусобиць і монголо-татарської навали руська писемна мова не занепала, а продовжила розвиватися в умовах Великого князівства Литовського, аж до утвердження книжної староукраїнської мови, що констатують і нові наукові дослідження з історії української мови, зокрема В.М. Мойсієнка та інших учених. Основні риси української мови як лінгвосистеми чітко виділялися в XI–XIII ст., однак всеохопного, системного характеру набули лише в XIV–XV ст., коли частішими й безперервними стали явища, започатковані в києворуський період, напр., перехід [ě] в незмінне [і] (*сніг*), перетворення звуків [о], [е] в новозакритих складах (*кунь, ніч*), злиття давніх звуків [и], [ы] у фонемі /и/ (*мир, сир*) тощо.

5. У процесі довготривалого розвитку української мови своєрідних змін зазнали поняття *руська мова* й *українська мова,* що були пов'язані відповідно з первинною і вторинною назвами української держави – *Київська Русь* та *Україна.* З часу виникнення сполучення *руська мова* й *українська мова,* як і назви *Русь* та *Україна,* вживалися непослідовно на позначення відповідних понять.

Первинними назвами української держави і її мови були поняття *Русь*, *руська мова*. Слово *русь* – спільнослов'янське утворення, що разом зі словом *чернь* виникло ще на стародавній слов'янській території. Первинно назва *Русь* позначала тільки землю полян, згодом – князівства Східної України, Київщини, Чернігівщини й Переяславщини, а пізніше – й інші землі, і як державно-політичний термін могла охоплювати всю територію Київської Русі, але як етнічне поняття довго стосувалася лише сучасної України. Слово *руський* у значенні «український» та інші пов'язані з ним

етноніми (*русь, русин, русинський*) зберігалися протягом кількох століть в українців і були характерними для них позначеннями.

Найменування *Україна, українська мова* стали вторинними назвами держави і її мови. Сьогодні найбільш правдоподібною є версія про зумовленість назви *Україна* апелятивами *країна, україна,* в основі яких лежать давні корені *край, украй.* Від слов'янських слів *край, украй* за допомогою суфікса *-ін-а* утворилися слова *країна, україна,* що й дали початок назві держави *Україна.* У своєму становленні назва *Україна* зазнала зміни семантики від первинного значення «крайня межівна земля», до «менша просторова одиниця, частина цілого» і «земля, край, держава».

Сучасний учений Г. Півторак, услід за В. Скляренком, стверджував, що процес становлення слова *Україна* був тривалим і кількаетапним. У праслов'янській мові слово *украй*, як і слово *край,* означало «відрізок, шматок землі», після розпаду праслов'янської новоутворене слово *україна* мало значення «відділений шматок землі» або «відділена частина території племені». З перетворенням племен у князівства слово *україна* набуло значення «відділена частина території князівства», а з утворенням Київської держави – «відділена частина території Русі». У період феодального роздрібнення Русі слово *україна* розвинуло значення «князівство».

Зафіксоване вперше в Іпатіївському списку «Повісті минулих літ» за 1187 р. слово *Україна* як назва Переяславської землі первинно позначало землі у (біля) краю тогочасної України-Русі, насамперед на її півдні, а згодом стало офіційною назвою Української (Козацької) держави. І хоч у перекладі слово *україна* означає «прикордонна місцевість», насправді Україна, початком якої історично стали землі Запоріжжя, ніколи не була прикордонною частиною іншої держави, а окремою державою, підтвердженням чого стали суворі заборони назви *Україна* царською владою з метою ліквідації цієї держави, стирання пам'яті про неї. Отож поява назви держави *Україна* замість назви *Русь* пов'язана з періодом козаччини й Козацької держави, яка виникла на краю русько-українських земель (степовому пограниччі України-Русі), а з півдня України назва *Україна* поширилася на решту її території.

У період козацьких повстань та війн термін *Україна* почав уживатися на позначення наддніпрянських земель. Мова населення

цієї території називалася *українською, руською* або *козацькою*, тоді як у західних українців мова називалася тільки *руською*. Назва *Україна* щодо Наддніпрянщини, а згодом і Слобожанщини вживалася до кінця XIX – поч. XX ст. А як офіційна назва держави закріпилися з часу виникнення Української Народної Республіки в 1918 році.

6. Історія української мови XI–XV ст. постає у всій виразності й неповторності під час вивчення обширної історичної та наукової джерельної бази. До її історичних джерел належать зразки живого розмовного мовлення, свідчення споріднених і неспоріднених мов, давні писемні пам'ятки.

Українська писемна мова розвивалася в тісному сплетінні з живим народним мовленням. Особливості мовнотериторіальних одиниць додержавного періоду лягли в основу української мови і в майбутньому поповнювали її новими явищами. Так, жива народна мова засвідчує походження звука [і] в словах на зразок *біль, сіль, кінь; шість, сім, сільський; ліс, сніг, вітер* іншими формами або спорідненими словами, зокрема з [о] (*болі, солі, коня*), з [е] (*шести, семи, села*), з [ě], що перейшов у незмінне [і] (*ліси, сніжний, вітерець*). Давні присвійні прикметники на *-ль* народна мова відображає сьогодні переважно в назвах населених пунктів на зразок *Любомль, Путивль, Теребовля*.

Становлення української писемної мови XI–XV ст. відбувалося і в нерозривному зв'язку з різними слов'янськими та неслов'янськими мовами. Так, у з'ясуванні походження українського [и] допоміжними можуть бути факти російської мови, де зберігається розрізнення [ы] та [и], тоді як в українській давні [ы] та [и] злилися в одному звукові [и]. Як свідчення іншомовних джерел можуть бути лексичні запозичення з різних мов, і, навпаки. Так, засвоєні в IX ст. діалектами слова *варягъ, оугъри* (сканд. *varingr, ungari*) з носовими [ę], [Ǫ] були доказом наявності ще в той час цих звуків, а фінське слово *kuantalo* (кужіль) було прикладом запозичень з української мови тоді, коли в ній ще були носові [ę], [Ǫ]).

Цінним джерелом вивчення історії української мови XI–XV ст. є пам'ятки писемності. Найдавнішою українською писемною пам'яткою є гньоздовський напис на глиняному посуді з першої чверті X ст., далі йдуть пам'ятки з XI ст. Загалом писемними пам'ятками української мови XI–XV ст. є твори світської тематики

(*Збірник Святослава 1076 р.*, *«Слово о полку Ігоревім» XII ст.* та ін.), юридично-ділового змісту *(«Руська правда» XI–XII ст.*, *Звенигородська берестяна грамота кінця XII ст.* та ін.*)*, літописного спрямування *(Київський літопис XII ст.* і *Галицько-Волинський літопис XIII ст. за Іпатіївським списком* та ін.), церковно-релігійного характеру *(Реймське Євангеліє XI ст., Добрилове Євангеліє 1164 р., Галицьке Євангеліє 1266–1301 рр.* та ін.).

Значну вагу для дослідження української мови XI–XV ст. становлять і наукові джерела (навчальні видання, монографічні роботи, публікації пам'яток, лексикографічні праці). Період XI–XV ст. в розвитку української літературної мови висвітлюють підручники *«Історична граматика української мови» О.П. Безпалька, М.К. Бойчука, М.А. Жовтобрюха, С.П. Самійленка, І.Й. Тараненка (Київ, 1962 р.),* монографії «*Історична морфологія української мови» С.П. Бевзенка (Ужгород, 1960 р.), «Нариси з історичної морфології української мови» у 2 ч. С.П. Самійленка (Київ, 1964 р., 1970 р.), «Історія української мови» у 4 кн. (Київ, 1978, 1979, 1983 рр.)* та ін.

Дослідженню української мови XI–XV ст. сприяють видання й аналіз давніх писемних пам'яток. На сьогодні відомі такі публікації пам'яток XI–XV ст., як *«Євсевієвє Євангеліє 1283 р.» за ред. В.В. Німчука (Київ, 2001 р.), «Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар» за ред. М.Ф. Котляра (Київ, 2002 р.)*, «*Бучацьке Євангеліє кінця XII–XIII ст.» за ред. В.В.Німчука (Київ, 2017 р.)* та ін. Лексичне опрацювання пам'яток XI–XV ст. відображають праці: *«Історичний словник українського язика. Т. І. А–Ж», який уклали Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко і зредагував проф. Є. Тимченко (Мюнхен, 1985); «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» у 2 т. за ред. Д.Г. Гринчишина, Л.Л. Гумецької, І.М. Керницького (Київ, 1977, 1978 рр.)* та інші.

Список літератури

Бойчук М.К. Вступ. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 3–76.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. 4-те видання. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ:

Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 11–26.

Житецький П.Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. *Вибрані праці. Філологія* / відп. ред. І. П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1987. С. 287–300.

Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов / ред. проф. д-р В. Стецюк; Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1970. 160 с.

Ковалів П.К. Слов'янські фонеми. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 5–25.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 5–27.

Німчук В.В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник.* 2000. № 6. С. 3–16.

Німчук В.В. Походження української мови. Етнічна та етнокультурна історія України: у 3 т. / ред. О.Б. Діденко, Є.І. Мазніченко, К.В. Харченко; відп. ред. Г.А. Скрипник. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 1. Кн. 2. С. 351–468.

Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ – Житомир: Полісся, 2015. 352 с.

Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / відп. ред. В.Г. Скляренко. Київ: Академія, 2001. 152 с.

Русанівський В.М. Вступ. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 7–62.

Скляренко В.Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження / відп. ред. Г.П. Півторак. Київ: Довіра, 2006. 97 с.

Українська мова: енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2007. 856 с.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Історія української мови*: хрестоматія / упоряд.: С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. С. 191–205.

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

1. Спільнослов'янські звукові зміни

1.1. Становлення праслов'янської звукової системи.
1.2. Палаталізація приголосних звуків [g], [k], [x].
1.3. Сполучення приголосних зі звуком [j].
1.4. Зміни в системі вокалізму.
1.5. Структурування й перебудова складів.

1. Фонетична система української мови сягає праслов'янської доби. Праслов'янська звукова система склалася на базі індоєвропейської. Підсистема індоєвропейського вокалізму охоплювала десять монофтонгів – довгих і коротких [ī], [ĭ], [ē], [ĕ], [ā], [ă], [ō], [ŏ], [ū], [ŭ], дванадцять дифтонгів – довгих і коротких [ēi̯], [ĕi̯], [ēu̯], [ĕu̯], [āi̯], [ăi̯], [āu̯], [ău̯] [ōi̯], [ŏi̯], [ōu̯], [ŏu̯] та вісім складотворчих сонантів – довгих і коротких [r̥̄], [l̥̄], [m̥̄], [n̥̄], [r̥̆], [l̥̆], [m̥̆], [n̥̆]. Однозвукові фонетичні одиниці були реалізаторами простих фонем, а двозвукові одиниці – дифтонги – реалізаторами одночасно двох фонем.

Підсистема індоєвропейського консонантизму містила губні звуки [b], [bh], [p], [ph], [w], [u̯]; передньоязикові зубні [d], [dh], [t], [th], [z], [s], носові [n], [m], плавні [r], [l]; середньоязикові [j], [i̯]; задньоязикові чисті [g], [k], [gh], [kh], лабіалізовані [gᵘ], [kᵘ], [gᵘh], [kᵘh], палаталізовані [g'], [k']. Виділялися ще сонорні [n], [m], [r], [l], [w], [j] та шумні дзвінкі [b], [bh], [d], [dh], [z], [g], [gh], [gᵘ], [gᵘh], [g'] і глухі [p], [ph], [t], [th], [s], [k], [kh], [kᵘ], [kᵘh], [k']; на м'які [j], [i̯], напівм'які [g'], [k'] і тверді (решта звуків). Приголосні були реалізаторами відповідних фонем. Але повний склад індоєвропейського консонантизму дотепер не відомий.

Індоєвропейська фонетична система стала підґрунтям для формування слов'янської звукової системи. Сонанти [r̥̄], [l̥̄], [m̥̄], [n̥̄] як приголосні за творенням і голосні за звучністю в пізній індоєвропейський період почали втрачати складотворчість і змінюватися на звукосполучення без розрізнення за тривалістю й артикуляцією, тобто перед [r], [l] виникали голосні [ĭ] (при сонантах переднього ряду), [ŭ] (при сонантах заднього ряду) – [ĭr], [ĭl], [ĭm], [ĭn], [ŭr], [ŭl], [ŭm], [ŭn], напр.: **zr̥n̥ō* > **zĭrnō* > **zъrno* > *зьрно*

(д.укр.), **dlgŏs* > **dŭlgŏs* > **dьlgъ* > *дьлгъ* (д.укр.), **tm̥ā* > **tĭmā* > **tьma* > *тьма* (д.укр.), **trgŏs* > **tŭrgŏs* > **tьrgъ* > *тьргъ* (д.укр.). Повне зникнення сонантів припадає на ранній період спільнослов'янської мови.

До слов'янських діалектів не потрапили індоєвропейські придихові звуки [bh], [ph], [dh], [th], [gh], [kh], напр.: **bhrōtrŏs* > **bratъ* > *братъ* (д. укр.). Лабіалізовані [g^{ų}], [k^{ų}], [g^{ų}h], [k^{ų}h] перейшли на слов'янському ґрунті у звичайні звуки [g], [k], і в сучасних слов'янських мовах немає свідчень про них, на відміну від інших індоєвропейських, напр.: **k^{ų}r̥y-* > **krъvь* > *кръвь* (д. укр.) > *кров* (укр.), *kraūjas* (лит.), *cruor* (лат.), *kravíḫ* (д. інд.). Задньоязикові [g'], [k'] перейшли на слов'янському ґрунті в зубні [z'], [c'], що суттєво відрізнило слов'янські мови від інших індоєвропейських, напр.: **gītmā* > **zima* > *зима* (д. укр.), *зима* (укр.), *зима* (болг.), *žiemá* (лит.), *hiems* (лат.), *himâḫ* (д. інд.); у праслов'янських діалектах зубні [z'], [c'] втратили м'якість і злилися з давніми [z], [c].

У праслов'янський період виник звук [x], який розвивався спочатку з [kh] – варіанта фонеми /k/, а дещо пізніше виникав із давнього [s] (після [ĭ], [ŭ], [ī], [ū], [r], [l], [k] та в інших умовах), напр.: **khŏld-* > **xoldъ* > *холодъ* (д. укр.), *heā́datē* (д. інд.); **khăkhŏ-* > **xoxotъ* > *хохотъ* (д. укр.), *kakhati* (санскр.); **mŭsŏs* > **тьхъ* > *мьхъ* (д. укр), *musaĩ* (лит.), *muscus* (лат.), *mos* (д. в. нім.); **părsŏs* > **porхъ* > *порохъ* (д. укр.), *fors* (д. ісл.), *pā́sla* (латиськ.). Перехід [s] у [x] був непослідовним, напр.: **īstīnā** > *istina* > *истина* (д. укр.) > *істина* (укр.), але **skhūjā* > **xvoja* > *хвоя* (д. укр.) > *хвоя* (укр.), *skujà* (лит.); але забезпечив значну функційність звука [x] і появу нової фонеми в консонантизмі спільнослов'янської мови.

У процесі індоєвропейських звукових змін витворилася фонетична система ранньої спільнослов'янської мови. До її вокалізму увійшли короткі й довгі монофтонги [ī], [ĭ], [ē], [ĕ], [ū], [ŭ], [ā], [ă], [ō], [ŏ], дифтонги [ēi̯], [ĕi̯], [ēu̯], [ĕu̯], [āi̯], [ăi̯], [āu̯], [ău̯] [ōi̯], [ŏi̯], [ōu̯], [ŏu̯] і дифтонгічні сполучення [ĭr], [ĭl], [ĭm], [ĭn], [ŭr], [ŭl], [ŭm], [ŭn]. Підсистему консонантизму утворили губні звуки [b], [p], [m], [v], передньоязикові [d], [t], [z], [s], [n], [r], [l], середньоязиковий [j], задньоязикові [g], [k], [x]. Ранньоспільнослов'янський період характеризувався поглибленням фонетичних тенденцій, започаткованих ще в діалектах індоєвропейської мови.

1.2. З розпадом індоєвропейської мовної єдності на спільнослов'янському ґрунті простежувалося укріплення зв'язків між фонетичними елементами складу, автономності складів у словах й увиразнення поділу складів. Такі процеси започаткували й розвинули тенденцію до висхідної звучності складів, що вилилася в загальний фонетичний закон праслов'янського періоду.

Результатом вияву тенденції до посилення взаємозв'язків між звуками стало перетворення задньоязикових [g], [k], [x]. Індоєвропейські тверді [g], [k] та новий звук [x] у спільнослов'янській мові почали зазнавати пом'якшення перед голосними переднього ряду [ī], [ĭ], [ē], [ĕ] й переходити в приголосні [ž´], [č´], [š´], що започаткувало перше перехідне пом'якшення, або першу палаталізацію, напр.: **drŏu̯gītī* > **družiti* > *дружити* (д. укр.), **ŏu̯kītī* > **učiti* > *учити* (д. укр.), **sŏu̯sītī* > **sušiti* > *сушити* (д. укр.). Ця зміна відбулася на початку нашої ери, у I–II ст., і мала одноразовий характер, тобто в усіх випадках задньоязикові перейшли в шиплячі. Вона пройшла й перед голосним [ā], що розвинувся з [ē], але ще до зміни [ē] на [ā], напр.: **mēkētī* > **mēxētī* > **měšěti* > *мѣшати* (д. укр.). Перша палаталізація зумовила чергування звуків [g], [k], [x] із [ž´], [č´], [š´] у всіх слов'янських мовах, наслідки якого вони зберігають до сьогодні. Сучасна українська мова характеризується вживанням [ž´], [č´], [š´] на місці давніх [g], [k], [x] перед голосними переднього й непереднього рядів та перед приголосними (*тужити, частина, дружба, сорочка, смішний*).

Після монофтонгізації дифтонгів задньоязикові [g], [k], [x] знову потрапили в позицію перед голосними переднього ряду [ī], [ĕ], але тими, що розвинулися з дифтонгів [oi̯], [ai̯], і мусили пом'якшитися. Унаслідок цього на місці [g], [k], [x] виникали свистячі [dz´] ([z´]), [c´], [s´], що зумовило появу другого перехідного пом'якшення, або другої палаталізації, напр.: **kŏi̯nā* > **cěna* > *цѣна* (д. укр.), **nŏgāi̯* > **nodzě* > *нозѣ* (д. укр.),**rēkāi̯* > **rěcě* > *рѣцѣ* (д. укр.), **slŏu̯sŏi̯* > **slŏu̯xŏi̯* > **slusi* > *слуси* (д. укр.) Ця зміна відбулася десь у II–IV ст. нашої ери. Результатом її стало чергування звуків [g], [k], [x] із [dz´] ([z´]), [c´], [s´], відоме з різними наслідками в усіх слов'янських мовах. Відхилення від цієї закономірності пояснюється тенденцією до вирівнювання основи. Так, в українських словах *вороги, чоловіки, страхи* мали би бути звуки [z´], [c´], [s´], але під впливом інших

відмінкових форм тут вживаються [g], [k], [x]. Залишки давньої зміни [g], [k], [x] на [z´], [c´], [s´] збереглися в карпатських діалектах (*порози, вовци, пастуси*).

Учені припускали, що дзвінка африката [dz´], яка виникла внаслідок другої палаталізації з вибухового [g], у багатьох слов'янських діалектах втратила елемент [d] і злилася зі звуком [z´]. Тому давньоукраїнські пам'ятки відображали в основному форми з приголосним [з], напр.: *зѣло, кнѧзл* (Изб 1076, 224, 241). Повернення до вжитку звука [dz] було зумовлене занепадом редукованих [ь], [ъ], коли він поширився в живому мовленні і вживався спочатку замість [ц] перед дзвінкими, напр.: *старьць дѣдъ > старедз´ д´ід,* а потім і на початку слова після [д], [т], [з], напр.: *над зеркалом > над дзеркалом, з зеркалом > з дзеркалом.* Сучасна українська мова зберігає небагато слів зі звуком [дз] (*дзвін, кукурудза, дзюрчати, ґудзик* тощо), однак виникнення його майже в кожному слові має свою історію.

Відображенням другої палаталізації була зміна [g], [k], [x] на [z´], [c´], [s´] у сполученнях [gv], [kv], [xv]. При монофтонгізації дифтонгів пом'якшений [v] більше впливав на [g], [k], [x] і призводив до зміни задньоязикових перед голосними [ī], [ĕ] дифтонгічного походження на [z´], [c´], [s´], напр.: **gvŏi̯zdā > *zvězda > звѣзда* (д. укр.)*, *kvŏi̯tŏs > *cvětъ > цвѣтъ* (д. укр.)*, *vl̥svŏi̯ > *vl̥xvŏi̯ > *vъlsvi > вълсви* (д. укр.). Це явище засвідчено в східних та південних слов'янських мовах, зокрема, у східнослов'янських воно є суперечливим, бо в них трапляються [gv], [kv] і [zv], [cv] (з [xv] – лише слово *волхв*), а робити певні висновки важко, бо слів з такими сполученнями виявлено мало (*квіт, цвіт; квітень, цвітень)*. А діалектний матеріал засвідчує, що форми на [gv], [kv] були більш поширені в північній та східній частинах України, а форми на [zv], [cv] – у південно-західних говірках.

На спільнослов'янському ґрунті задньоязикові [g], [k], [x] змінювалися на [dz´] ([z´]), [c´], [s´] і в інших умовах, що спричинило третє перехідне пом'якшення, або третю палаталізацію [g], [k], [x]. Вона була результатом прогресивної асиміляції звуків і відбувалася, коли [g], [k], [x] стояли після голосних переднього ряду [ī], [ĭ], [ę], складотворчого [р´], не перед приголосними та голосними [ū], [ŭ], напр.: **pālĭkŏs > *palьcь > пальць* (д.укр.)*, *pālīkā > *palica > палиця* (д.укр.), **drgātī – *dьrzati – дьрзати.* Однак на українській території

ця зміна поширилася частково, тобто за однакових фонетичних умов вона відбувалася або не проявлялася, пор.: **lŏvĭkŏs > *lovьcь > ловьць, *lŏvĭkā > *lovьca > ловьця* й **ǒu̯kĕnīkŏs > *učenikъ > ученикъ, *ǒu̯kĕnīkā́ > učenikа́ > ученика́,* але **ǒu̯kĕnī́kā > učeníca > учени́ця*. Така зміна мала місце у праслов'янській мові, десь у III–V ст. нашої ери, і залишила сліди в усіх слов'янських мовах.

1.3. На праслов'янському ґрунті поєднання звуків змінилося через якісний вплив одних на інші. З посилення зв'язку між фонетичними одиницями звук [j] почав сполучатися з попередніми приголосними на початку складів. А незручність вимови звукосполучень із [j] зумовила в них різні асимілятивні процеси. Взаємодія приголосних з [j] відбувалася впродовж усього спільнослов'янського періоду і збагатила слов'янські мови новими фонетичними й фонематичними змінами.

Задньоязикові [g], [k], [x] під впливом [j] змінилися на шиплячі [ž´], [č´], [š´], напр.: **drŏu̯gi̯ān > *drŏu̯gjān > *družu > дружу* (д. укр.), **plākі̯ān > *plākjān > *plaču > плачу* (д. укр.), **sŏu̯si̯ān > *sŏu̯xjān > *sušu > сушу* (д. укр.). Вважають, що цей процес відбувався через кілька фонетичних змін і вже на ґрунті окремих слов'янських мов, напр.: **dŏu̯si̯ā > *dŏu̯xjā > *duša > душа* (укр., рос., болг.).

Передньоязикові свистячі [z], [s] у поєднанні з [j] також змінилися на шиплячі [ž´], [š´], напр.: **vŏzi̯ān > *vŏzjān > *vožu > вожу, *nŏsi̯ān > *nŏsjān > *nošu > ношу*. Шлях розвитку їх був подібний до того, якого зазнали [gj], [kj], [xj], і характерний для різних слов'янських мов, напр.: **pīsi̯ān > *pīsjān >*pišu > пишу* (укр., рос.).

Передньоязикові [d], [t] із [j] зазнали пом'якшення і подовження, тобто виникли [d´:], [t´:]. Втрачаючи довготу, [d´:], [t´:] давали різні рефлекси: у західних мовах – [dz], [c], [z], напр.: **kŏdi̯ān > *xŏdjān > chodzę* (пол.), **swētі̯ā > *swētjā > świeca* (пол.); у південних – [žd´], [š´č´] – у болг., напр.: **vŏdi̯ān > *vŏdjān > вождy, *kŏtі̯an > *xŏtjan > хощу*; [dž], [č] – у серб., напр.: **mĕdi̯ā > *mĕdjā > међа, *swētі̯ā > *swētjā > свеча*; а в східних – [dž´] ([ž´]), [č´], напр.: **sīdi̯ān > *sīdjān > *sidžQ > сиджу* (д. укр.), *сиджу* (укр.), *сижу* (рос.), *сяджу* (білор.), **kŏtі̯ān > *kŏtjān > *kočQ > кочу* (д. укр.), *кочу* (укр.), *кочу* (рос.), *качу* (білор.).

У давньоукраїнській мові замість сполуки [tj] частіше вживалося звукосполучення [š´č´], ніж [č´], що пояснювалося впливом церковнослов'янської мови, напр.: *свѣщаша, ѡ(т)вѣща, творѧщю* (ЄЄ, 207–211), *хочю* (ЛЛ, 63), а з рефлексів сполуки [dj] переважав звук [ž´], напр.: *хожю, вижю* (ИЛ, 263, 643). Учені дотримуються думки, що [dž´] є давнім утворенням з [dj] і вважають, що в більшості східнослов'янських діалектів африката [dž´] втратила компонент [d] і злилася зі звуком [ž´] ще до X–XI ст., а повернулася до вжитку пізніше. У сучасній українській мові африката [dž´] характерна для небагатьох слів та форм слів (*джерело, джеркотіння, бджола, раджу, воджу, кривджу.*

Впливу звука [j] зазнали на слов'янському ґрунті і сполучення [zd], [zg], [st], [sk]. У цих групах звуків спочатку асимілювалися [d], [g], [t], [k], а далі палаталізації зазнавали й ті, що стояли перед ними – [z], [s], унаслідок чого зі сполучень [zdj], [zgj] розвинулися [ž´ž´], [ž´dž´], а зі [stj], [skj] – [š´č´], напр.: **svīsti̯ān* > **svīstjān* > **svišču* > *свищу* (д. укр.), **jēzdi̯ān* > **jēzdjān* > **jěždžu* > *ѣжджу* (д. укр.).

Передньоязикові сонорні [r], [l], [n] під впливом [j] на слов'янському ґрунті тільки пом'якшилися, а внаслідок прогресивної асиміляції за м'якістю утворилися довгі [r´:], [l´:], [n´:]. З утратою довготи вони зберегли тільки м'якість. Отже, сполучення [rj], [lj], [nj] дали в слов'янських мовах [r´], [l´], [n´], напр.: **pŏli̯ě* > **pŏljě* > **pol´e* > *поле* (д.укр.), *поле* (укр., рос.) *поле* (блг.), *pole* (пол.).

Губні звуки менше піддавалися палаталізації, ніж інші приголосні, тому на місці [j] розвинувся вставний [l]. Звук [l] після губних виник на початку слова і в такій позиції відомий усім слов'янським мовам, напр.: **pi̯ěvātī* > **pjěvātī* > *плевати* (д. укр.), *плювати* (укр.); на стику морфем, але поява його в цій позиції характерна лише для східнослов'янських мов, напр.: **zěmi̯ā* > **zěmjā* > *земля* (д.укр.). Отже, на місці [bj], [mj], [pj], [vj], а пізніше й [fj] постали [bl], [ml], [pl], [vl], [fl].

Шляхом сполучення приголосних з [j] у протоукраїнських говорах виникли звуки [dž´], [ž´], [č´], [š´], [r´], [l´], [n´]. Новоутворені приголосні були спочатку пом'якшеними варіантами відповідних твердих фонем /g/, /k/, /x/, /r/, /l/, /n/, а згодом набули статусу самостійних фонем і уже в пізньопраслов'янський період становили фонологічні опозиції за ознакою твердості-м'якості.

1.4. Індоєвропейська вокалічна підсистема на спільнослов'янському ґрунті зазнала різних перетворень. Одним із найбільш давніх явищ стало злиття коротких [ŏ], [ă] у звукові [ŏ], який пізніше розвинувся в голосний [о] – лабіалізований звук середнього підняття непереднього ряду. Наявність коротких [ŏ], [ă] на місці звука [о] відображають різні індоєвропейські мови, напр.: **tŏpŏrŏs* > *toporъ* > *топоръ* (д. укр.);**ŏvĭkā* > **ovьca* > *овьца* (д. укр.); **sŏlĭs* > **solь* > *соль* (д. укр.).

До давніх змін у системі вокалізму належить і злиття довгих індоєвропейських [ō], [ā] у звукові [ā], який перетворився згодом на голосний низького підняття непереднього ряду [а]. Вживання давніх [ō], [ā] на місці голосного [а] засвідчують різні індоєвропейські мови, напр.: **dōrŏs* > **darъ* > *даръ* (д. укр.); **jōgŏdā* >**jagoda* > *ягода* (д. укр.); **bhrōtrŏs* > **bratъ* > *братъ* (д. укр.); **mōtī* > **mati* > *мати* (д. укр.). Перетворення [ŏ], [ă] в [ŏ] та [ō], [ā] в [ā] зумовили часте вживання в запозичених словах на українському ґрунті [о] замість [а], напр.: *лоша* < *alaşa* (тур.). Типовістю це явище відзначалося на початку слів, напр.: *олтарь, Олександръ*, бо в слов'янських мовах звук [ā] майже не вживався на початку слів, оскільки ще в пізньопраслов'янський період перед ним виник звук [j].

Із посиленням зв'язку між звуками на спільнослов'янському ґрунті звуки [ŏ], [ū], [ŭ] після [j], [ž´], [č´], [š´] [r´], [l´], [n´] перетворилися на звуки [ĕ], [ī], [ĭ], напр.: **mŏrjŏ* > **mor´e* > *море* (д.укр.), **krājū* > **krajī* > *краи* (д. укр., оруд. відм. мн.). Завдяки зміні таких голосних у передні після м'яких приголосних розширилося вживання голосних [ĕ], [ī], [ĭ] в спільнослов'янській мові і виникло розрізнення твердого й м'якого варіантів відмінювання на зразок *сестро – душе, того – єго.*

Голосний [ĕ] був успадкований без змін, а пізніше перетворився в слов'янських та інших індоєвропейських мовах на звук [е] – голосний середнього підняття переднього ряду, напр.: **mĕdŭs* > **medъ* > *медъ* (д. укр.), *мед* (укр., рос., болг.). А голосний [ē] після твердих приголосних вимовлявся як особливий відкритий звук [ä], напр.: **mērā* > **mära* > *мѣра* (д. укр.), а після [ž´], [č´], [š´], [j] – як [ā], що змінився на звук [а], напр.: **stŏjētī* > **stojati* > *стоятu* (д. укр.). Ще на праслов'янському ґрунті голосний [ä] з довгого [ē] збігся зі

звуком [ĕ], що виник з [oi̯], [ai̯], і подальша доля їх була спільною та відображалася в одному звукові [ĕ].

Звук [ī] зберігся незмінним і залишився звичайним [і] – голосним високого підняття переднього ряду, напр.: **gītī* > **žiti* > *жити* (д. укр.). Як довгий він був також у закінченнях наз. та знах. відмінків двоїни іменників з основою на [ĭ], напр.: **vēstī, *gŏstī*; у закінченнях іменників із суфіксами *-yn-, -ij-,* напр.: **gospodynī, *gospodijī*; у дієприкметниках жіночого роду тепер. й мин. часів, напр.: **vědōntjī, vědŭšī*; у прикм. вищого ступеня порівняння, напр.: **nŏvēi̯šī, *sīlnēi̯šī.*

Звук [ū] успадкований слов'янськими мовами як [у] – голосний високого підняття непереднього ряду, а іншими індоєвропейськими мовами – як [u], напр.: **sūnŭs* > **synъ* > *сынъ* (д. укр.). Крім того, внаслідок монофтонгізації дифтонгів зі сполучень [au], [ou] так само виник звук [ū] – голосний високого підняття непереднього ряду. Однак фонетичні характеристики цього звука точно не відомі.

Індоєвропейські [ĭ], [ŭ] стали коротшими в праслов'янській мові й змінилися на редуковані [ь], [ъ], напр.: **vĭdŏvā* > **vьdova* > *вьдова* (д. укр.); **snŭxā* > **snъxa* > *снъха* (д. укр.). Перетворення [ĭ], [ŭ] на [ь], [ъ] не відбувалося лише в позиції перед та після [j]. Звуки [ь], [ъ] належали до голосних середнього підняття, але різних рядів ([ь] – переднього, [ъ] – непереднього) та сприймалися як утворені з [ĭ], [ŭ] й на місці [ĭ], [ŭ] у сполуках [ĭr̥], [ŭr̥], [ĭl̥], [ŭl̥], [ĭm̥], [ŭm̥], [ĭn̥], [ŭn̥].

На спільнослов'янському ґрунті майже всі звукові зміни в підсистемі вокалізму припадають на період до загальної дії закону відкритого складу.

1.5. Тенденція до посилення взаємозв'язків між елементами складу викликала появу великої кількості звукових змін у фонетичній системі ранньої праслов'янської мови, що вилилися у два важливі спільнослов'янські явища – закону відкритого складу й закону складового сингармонізму.

Закон відкритого складу почав діяти ще в ранній період праслов'янської мови, упродовж якої набував загального характеру, і в пізній період її розвитку став універсальним фонетичним законом. Він зводився до того, що склади будувалися за принципом наростаючої звучності – від звука меншого звучання до звука

більшого звучання. Дещо пізніше виник закон складового сингармонізму, відповідно до якого звуки поєднувалися за принципом їх однорідності щодо вимови – м'які сполучалися з голосними переднього ряду, а тверді – з голосними непереднього ряду.

Праслов'янські закони поширилися переважно на консонантизм. Приголосні [s], [t], [d], [r], [n], якими часто закінчувалися слова, занепадали в різних позиціях, але неодночасно, напр.: **gŏstĭs* > **gostь* > *гость* (д. укр.); **nĕsĕt* > **nese* > *несе* (д. укр.); **dŭktēr* > **dъkti* > *дъчи* (д. укр.); **kŏstĭn* > **kostь* > *кость* (д. укр.).

Звуки [n], [m] після голосного перед приголосним або в кінці слова почали зникати, перетворюючись у носовий призвук попередніх голосних. Унаслідок збереження голосними носового призвуку утворювалися звуки [Q] зі сполучення «гол. неперед. ряду + m, n» та [ę] зі сполучення «гол. перед. ряду + m, n», напр.: **gŏnsĭs* > **gQsь* > *гусь* (д. укр.), **mĕnsŏ* > **męso* > *мясо* (д. укр.), **gĭntī* > **žęti* > *жати* (д. укр.); **dŭmtī* > **dQti* > *думу* (д. укр.), **plĕdmĕn* > **plemę* > *племя* (д. укр.).

У середині слова різних змін (спрощення, вставлення, асиміляції) зазнавали й інші звуки. Спрощенню піддавалися найчастіше приголосні [b], [p], [d], [t], напр.: **gūbnŏntī* > **gynQti* > *гынути* (д. укр.), **plĕdmĕn* > **plemę* > *племя* (д. укр.), **vĕdlā* > **vela* > *вела* (д. укр.). А вставлення відбувалося досить рідко, напр.: **srŏu̯jā* > **struja* > *струя* (д.укр.), **sĕsrā* > **sestra* > *сестра* (д. укр.).

Асимілятивним або дисимілятивним змінам піддавалися сполучення [dt], [tt], [gt], [kt], напр.: **plĕttī* > **plesti* > *плести* (д.укр.), **vĕdtī* > **vetti* > **vesti* > *вести* (д. укр.), **pĕktī* > *печи* (д. укр.), **mŭgtī* > **mъgti* > *мочи* (д.укр.). Але сполучення [gt], [kt] дали у східнослов'янських мовах [č´], у західнослов'янських [c´], а в південнослов'янських [š´t´], напр.: **nŏktĭs* > *ночь* (д.укр.), *ніч* (укр.), *пос* (пол.), *ношт´* (болг.). Інфінітиви, що виникли внаслідок зміни [gt], [kt] на *-чи*, вживалися часто і збереглися в південно-західних діалектах. Сучасна українська мова має нові інфінітивні форми, утворені додавання суфікса *-ти* до дієслівної основи.

З початком дії закону відкритого складу змінювалися й індоєвропейські дифтонги, бо другий їх компонент як нескладотворчий закривав склад перед приголосними. Зокрема, [ăi̯], [ŏi̯] перейшли в [oi̯], сполучення [ău̯], [ŏu̯] – в [ou̯], дифтонги [āi̯], [ōi̯] –

в [aį̯], а сполучення [āų̯], [ōų̯] – в [aų̯]. Дифтонги [ai], [oi] перед приголосними змінилися на [ě], напр.: **snŏi̯gŏs* > **sněgъ* > *снѣгъ* (д.укр.); сполучення [au], [ou] розвинулися в [u], напр.: **drŏu̯gŏs* > **drugъ* > *другъ* (д.укр.). Якщо ж дифтонги стояли перед голосними, то вони лише розпадалися на два звуки, напр.: **kāi̯ētī* > **ka-ja-ti* > *каяти* (д. укр.), **kŏu̯ātī* > **ko-va-ti* > *ковати* (д.укр.).

Унаслідок дії закону відкритого складу сполучення [ьr], [ьl], [ъr], [ъl] перед приголосними змінилися в [r], [l], тобто [ь], [ъ] стали призвуками [r], [l], а [r], [l] перетворилися в складотворчі, напр.: **vŭlkŏs* > **vl̥kъ* > *вълкъ* (д.укр.). У сполученнях [or], [ol], [er], [el] перед приголосними звуки [r], [l] також перетворювалися на складотворчі [r̥], [l̥], напр.: **bĕrgŏs* > **be-r̥-gъ* > *берегъ* (д. укр.).

Закон відкритого складу діяв упродовж усієї спільнослов'янської доби і перестав існувати вже на ґрунті самостійного розвитку слов'янських мов.

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 27–40.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 77–181.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 63–329.

Ковалів П.К. Слов'янські фонеми. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 26–60.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 28–45.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) / відп. ред. В.Г. Скляренко. Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

Скляренко В.Г. Праслов'янські інтонації та їх відбиття в українській мові. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 330–344.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

2. Східнослов'янські фонетичні явища

2.1. Фонетична система східнослов'янських мов.
2.2. Побудова складів у дописемний період.
2.3. Вокалічні й консонатні фонетичні явища.
2.4. Чергування голосних і приголосних звуків.
2.5. Розвиток нових звукосполучень.

2.1. Після розпаду праслов'янської мовної єдності східнослов'янські мови як найбільш споріднені набули спільну фонетичну систему, розвиток якої припав на дописемний період. Їх звукова система була дуже подібна до фонетичної системи пізньої праслов'янської мови й досить відмінна від тієї, яку успадкувала праслов'янська мова з індоєвропейської. І саме з пізньоспільнослов'янської мови, приблизно з VI–VII ст. можна вести історію формування української мови.

До підсистеми вокалізму східнослов'янських мов увійшло одинадцять голосних фонем з праслов'янської мови /i/, /e/, /ĕ/, /ę/, /ь/, /y/, /u/, /o/, /Q/, /ъ/, /a/, які реалізувалися у відповідних звуках [i] (< [ī], [eį̯], [oį̯], [aį̯], [ū]), [e] (< [ĕ], [ŏ]), [ĕ] (< [ē], [oį̯], [aį̯]), [ę] (< [en], [ьn], [ьm]), [ь] (< [ĭ]), [y] (< [ū], [ōn], [ōns]), [u] (< [oų̯], [eų̯]), [o] (< [ă], [ŏ], [ĕ]), [Q] (< [on], [an], [am]), [ъ] (< [ŭ], [ū]), [a] (< [ā], [ō], [ē]). На спільнослов'янському ґрунті голосні звуки втратили розрізнення за дифтонгічністю, частково за часокількістю й набули диференціації за носовою-ротовою вимовою.

Голосні звуки розрізнялися за сферою і ступенем творення. Сфера творення визначалася положенням язика в горизонтальному напрямі, відповідно до якого голосні поділялися на звуки переднього ряду [i], [e], [ĕ], [ę], [ь] і непереднього ряду [y], [u], [o], [Q], [ъ], [a]. Ступінь творення залежав від наближення спинки язика до піднебіння, у зв'язку з чим голосні поділялися на звуки високого підняття [i], [y], [u], середнього [e], [ĕ], [ę], [ь], [o], [Q], [ъ] і низького [a]. Однак звуки [ĕ], [ь], [ъ] були дещо вищими, порівняно з іншими голосними середнього підняття, через що могли утворювати навіть проміжне середньо-високе підняття.

Неоднаковим було й розташування голосних звуків у межах слова. Звуки [i], [o], [Q], [u] вживалися на початку слова (**iti, *osьlъ, *ǫtroba, *uxo* тощо), до того ж, для звука [u] була властива позиція

після всіх приголосних (**duxъ, *junъ* тощо), для звука [і] – після нетвердих (**žiti, *biti* тощо), для звука [о] – після твердих (**sělo, *dobrъ* тощо), для звука [ǫ] – після твердих та [j] (**dǫbъ, *gǫsь* тощо). Усі інші голосні вживалися лише після приголосних, зокрема [е] – після всіх нетвердих (**jexati, *žena* тощо), [ě] – після пом'якшених (**lěto, *větrъ* тощо), [ę] – після пом'якшених та [j] (**pamęťь, *językъ* тощо), [у] – після твердих (**synъ, *xytrъ* тощо), [а] – після всіх приголосних (**mati, *moja, *ležati* тощо), [ь] – після нетвердих (**dьnь, *žьnu* тощо), [ъ] – після твердих (**sъnъ, *gъnati* тощо).

Підсистема консонантизму східнослов'янських мов містила більше приголосних фонем, порівняно з праслов'янським періодом, зокрема /b/, /p/, /v/, /m/, /d/, /t/, /z/, /z´/, /s/, /s´/, /dz´/, /c´/, /n/, /n´/, /l/, /l´/, /r/, /r´/, /dž´/, /ž´/, /š´/, /č´/, /j/, /g/, /k/, /x/, які відображалися у відповідних звуках [b], [p], [v], [m], [d], [t], [z], [z´], [s], [s´], [dz´], [c´], [n], [n´], [l], [l´], [r], [r´], [dž´], [ž´], [š´], [č´], [j], [g], [k], [x], а звуки характеризувалися певними артикуляційними особливостями. На консонантизмі східнослов'янських мов позначилися й ознаки праслов'янського консонантизму. Ознака сонорності-дзвінкості-глухості дала можливість виділити сонорні фонеми /n/, /n´/, /l/, /l´/, /r/, /r´/, /v/, /m/, /j/, дзвінкі /b/, /d/, /z/, /z´/, /ž´/, /dž´/, /dz´/, /g/, глухі /p/, /t/, /s/, /s´/, /c´/, /š´/, /č´/, /k/, /x/. Ознака твердості-м'якості лягла в основу виокремлення твердих /b/, /p/, /v/, /m/, /d/, /t/, /z/, /s/, /n/, /l/, /r/, /g/, /k/, /x/ і м'яких фонем /z´/, /s´/, /c´/, /n´/, /l´/, /r´/, /ž´/, /š´/, /č´/, /dž´/, /dz´/, /j/. Диференціація за місцем творення призвела до поділу фонем на губні /b/, /p/, /v/, /m/, передньоязикові /d/, /t/, /z/, /z´/, /s/, /s´/, /c´/, /n/, /n´/, /l/, /l´/, /r/, /r´/, /ž´/, /š´/, /č´/, /dž´/, /dz´/, середньоязикові /j/ і задньоязикові /g/, /k/, /x/. Розрізнення за способом творення зумовило групування фонем на проривні /d/, /t/, /b/, /p/, /g/, /k/, щілинні /z/, /z´/, /s/, /s´/, /ž´/, /š´/, /j/, /x/, африкати /dž´/, /č´/, /dz´/, /c´/, зімкнено-прохідні /m/, /n/, /n´/, /l/, /l´/, /r/, /r´/.

2.2. Східнослов'янські мови зберегли майже незмінним структурування слів за складами, порівняно з праслов'янською мовою. На їх ґрунті продовжував діяти закон відкритого складу, який визначав кількість складів у слові, межі між складами, будову складів. Слова повнозначних частин мови були в основному кількаскладовими (**do-mъ, *po-lъ, *do-brъ* тощо), а службових частин мови –

односкладовими й багатоскладовими (**to, *zъ, *vъ, *kro-mě, *li-bo, *vь-se-gda* тощо). Складотворчими були й приголосні звуки [r], [l] (**zь-r̥-no, *go-l̥-va* тощо). Склади могли утворюватися з одного звука, двох і кількох звуків (трьох-чотирьох). Але межа складоподілу завжди проходила відповідно до закону відкритого складу після голосних звуків перед приголосними звуками.

Характерним для фонетичної системи східнослов'янських мов було творення складів із двох звуків – приголосного й голосного. Воно відповідало важливій закономірності праслов'янської мови – розміщення приголосних перед голосними й невживання їх після голосних. При цьому межа складоподілу проходила після всіх голосних і приголосних [r], [l], напр.: **si-la, *ma-ti, *sъ-nъ, *dь-nь, *vъ-l̥-na, *vь-r̥-ba*.

Частими були й випадки сполучення двох-трьох приголосних із голосним. Але приголосні поєднувалися між собою за відповідними правилами, які діяли аж до занепаду редукованих, зокрема поруч могли стояти фрикативний і зімкнений на зразок *sk,* фрикативний або зімкнений і сонорний на зразок *sl, dl, tl, tr,* після фрикативного й зімкненого сонорний на зразок *str,* два проривних у прислівниках **kъ-gda, *tъ-gda* й ін., напр.: **bra-ti, *zna-ni-je, *pla-ka-ti, *sla-va, *xva-li-ti*.

Рідко траплялися в східнослов'янських мовах склади, що містили один звук – голосний. У такому випадку складотворчими були переважно голосні [i], [o], [Q], [u], які могли вживатися на початку слова. Тому склади, утворені з голосного звука, здебільшого починали слова, напр.: **i-ti, *o-se-nь, *u-xo, *i-gra, *u-či-ti*.

У східнослов'янських мовах мало місце занепадання звука [j] на початку слів перед [o] та [u], що припало приблизно на IX ст. і стало останнім виявом тенденції до внутрішскладової гармонії, успадкованої українськими діалектами з пізньопраслов'янської мови. Після розпаду спільнослов'янської мови на східнослов'янському ґрунті звукосполука [je] перед складом з голосним переднього ряду, крім [ь], з наголошуванням першого або другого складів та за аналогією до інших спільнокореневих слів переходила в [o]. Ця зміна, вважають, була зініційована постанням складів зі сполукою [jo], що виникали внаслідок розщеплення [a] на [e], [o] (асимілятивного пристосування відповідно до закону двоскладової гармонії) і не були властиві праслов'янській мові на останньому етапі її розвитку, тому сполука

[jo] була усунена шляхом відкидання [j], що потягло за собою і занепад [j] перед огубленим [u]. Помітною ця зміна стала в XIV–XV ст., коли траплялися слова з початковим [o] та рідко з [e], напр.: *ѡзєро* і *єзєро, одинъ* і *єдиномъ* (Гр XV, 82, 85, 70, 87).

У зв'язку із занепадом [j] перед [o] специфічною рисою східнослов'янських мов стало вживання звука [o] на початку деяких слів, що відповідає сполученню [je] в західних і південних слов'янських мовах, напр.: *олень, осень* (д. укр.), *jeleń, jesień* (пол.), *елен, есен* (болг.). Попри все, наявність початкового [o] в східнослов'янських мовах відповідно до [je] в західних та південних мовах не має однозначного трактування. Складність розв'язання цього питання пов'язане з відсутністю чіткої відповідності між словами вказаних груп мов і навіть у межах однієї групи мов, напр.: *ожина* (укр.), *ежевика* (рос.), *ожевика, ожевина, ожина* (рос., діал.); з наявністю паралельних [o] – [je] в одних словах та відсутністю їх в інших, напр.: *один* (укр.), *jeden* (пол.), *един* (болг.), але *око* (укр.), *oko* (пол.), *око* (болг.); з відхиленням від закономірної зміни [je] в [o], напр.: **jedьna > одьна, *jedinic´a > одиниця* та з іншими причинами. Все ж наслідки переходу [je] в [o] виявилися в різних слов'янських мовах, а російська мова не мала передумов для цієї зміни, свідченням чого стало збереження [je] в грецизмах (*Емельян, Евстахий*).

2.3. У дописемний період підсистема вокалізму східнослов'янських мов зазнала різних фонетичних змін. Однією з них стала втрата носових звуків [ę], [ǫ]. Праслов'янські голосні [ę], [ǫ] на східнослов'янському ґрунті з часом втратили носовий призвук і розвинулися в інші звуки – [ę] в [ä], а [ǫ] в [u], напр.: **žęti > *žäti > жати,*dǫbъ > *dubъ > дубъ*. Звуки [ä], [u] стали звуками нормальної тривалості, на відміну від довгих [ę], [ǫ]. З реалізацією звуків [ę], [ǫ] в [ä], [u] підсистема вокалізму східнослов'янських мов втратила два успадковані ще з праслов'янської мови алофони [ę], [ǫ], збільшила функційність фонем /ä/, /u/. Крім того, деназалізація голосних [ę], [ǫ] спричинила появу в східнослов'янських мовах нових чергувань звуків, напр.: **počati – *počьpu – *načinati* ([a], [ьn], [in]), **duti – *dъmu – *nadimati* ([u], [ъm], [im]). Голосні [ę], [ǫ] зникли в усіх слов'янських мовах, крім польської і кашубської, напр.: *язик* (укр.), *язык* (болг.), *język* (пол.). У східнослов'янських мовах занепад їх

відбувався десь у IX–X ст., а після цього часу з проникненням до них іншомовних слів для уникнення закритості складів після [n], [m] розвивалися редуковані (*Инъгваръ* < д. сканд. *Ingvarr*) або занепадали деякі приголосні (*Гунастръ* < д. сканд. *Gunnfastr*).

На східнослов'янському ґрунті звук [ĕ] зазнав у небагатьох словах уподібнення до наступного наголошеного [і], напр.: **dětina* > **ditina* > *дитина* (д. укр.), **mězinьcь* > **mizinьcь* > *мизиньць* (д. укр.). За вказаних умов звук [ĕ] міг і зберігатися, що зумовлювалося впливом інших слів чи форм слова, напр.: **bēgīxĭ* > **běžišь* > *бѣжишь* (д. укр.), бо *бѣгъ*. Не змінювався звук [ĕ] також перед [і], що походив з [ы] після задньоязикових, бо перехід [ĕ] в [і] відбувався до розвитку [ы] в [і] після задньоязикових, напр.: **snēgūrĭs* > **sněgyrь* > *снѣгырь* > *снѣгирь* (д. укр.). У давній українській мові й пізніше на місці етимологічного [і] ще часто вживався [ĕ], напр.: *дѣтꙗ, хвалѣмъ, творѣла, сирофѣми* (Чет, 15 зв, 48, 99 зв, 203). Зміна [ĕ] на [і] не мала загального синхронного характеру і стала проявом двоскладової гармонії. Вона суттєво не вплинула на фонетичну систему, але зменшила функційність звука [ĕ] та розширила вживання звука [і].

Особливої ролі в дописемний період набув звук [о]. Для нього стало можливим вживання замість звука [а], який у слов'янських мовах майже не починав слова. Із проникненням у східнослов'янські мови грецьких слів звук [о] розвивався на місці початкового звука [а], тому що грецький короткий [а] на східнослов'янському ґрунті сприймався як [о], напр.: *Олена, Офонасии, Ондреянъ* (ЛЛ, 61, 115). Цей процес був послідовним, він розширив функційність звука [о] і став характерним явищем усіх східнослов'янських діалектів.

У підсистемі консонантизму східнослов'янських мов найбільш суттєвою зміною стала поява гортанного звука [h]. Виникнення його пов'язане зі зміною звука [g]. Приголосний [g] у східнослов'янських діалектах втратив проривну вимову, унаслідок чого розвинувся гортанний звук – у білоруських та російських говорах фрикативний [γ], а в українських фарингальний [h]. На думку вчених, це явище характерне для XI–XII ст. У давніх творах, особливо XIV–XV ст., часто траплялися випадки опущення [г] або заміни його іншими звуками, напр.: *тогды, довкговдъ, жыкгимонъта* (Гр XV, 33, 34, 47).

Оскільки фонетична й фонологічна системи майже не знали зворотного розвитку, то сучасний проривний [g] – це новий звук, що

розвинувся десь у XII ст., під впливом чужих мов (унаслідок лексичних запозичень) або тих процесів, що відбувалися в українській мові (через занепад редукованих), і приблизно в XVI–XVII ст. усталився як нова задньоязикова проривна фонема. З часу виникнення новий звук [ґ] довго передавався різними літерами на письмі, що зумовлювалося певними мовними й позамовними факторами (*кгвалтъ, кграньь, кгрунтъ*).

2.4. Фонетичні процеси спільнослов'янської мови спричинили виникнення різних звукових чергувань у межах вокалізму й консонантизму, які окреслилися вже на останньому етапі її існування. А чергування звуків згодом переросло в чергування фонем, набувши нового функційного значення.

Перед розпадом спільнослов'янської мовної єдності у вокалічній і консонантній підсистемах виділялася значна кількість фонологічних чергувань. Вокалічну підсистему представляли спільнослов'янські за походженням чергування голосних, утворені на основі давніх часокількісних чергувань, розвинуті в результаті монофтонгізації дифтонгів та інші. Тому в спільносхіднослов'янський період були відомі такі чергування голосних фонем і сполучень фонем на зразок:

– /e/-/o/, напр.: **nesti – *nositi, *vesti – *voditi*;
– /e/-/ě/, напр.: **letěti – *lětati, *zamesti – *zamětati*;
– /o/-/a/, напр.: **stojati – *stati, *vъložiti – *vъlagati*;
– /i/-/ь/, напр.: **linǫti – *lьnǫti, *-zidati – *žьdati*;
– /y/-/ъ/, напр.: **dyxati – *dъxnǫti, *vypyxati – *pъxnǫti*;
– /i/-/ěj/, /ьj/, напр.: **sito – *sějati, *biti – *bьjǫ*;
– /ě/-/aj/, /oj/, напр.: **cěna – *kajati, *věnъkъ – *-voj*;
– /u/-/ov/, /av/, напр.: **kuj – *kovati, *truti – *trava*;
– /ę/-/ǫ/, напр.: **tręsti – *trǫsiti, *gręznǫti – *grǫziti*;
– /ę/-/en/, /ьn/, /ьm/, напр.: **zvękati – *zveněti, *žęti – *žьnǫ*;
– /ǫ/-/on/, /ъm/, напр.: **zvǫkъ – *zvonъ, *dǫti – *dъmǫ*;
– /or/-/ra/-/rě/, напр.: **orati – *ralo – *rělija*;
– /or/-/oro/, напр.: **borьba – *boroti*;
– /el/-/olo/, напр.: **melʹǫ – *moloti*;
– /ol/-/olo/, напр.: **kolʹǫ – *koloti.*

Для консонантної підсистеми характерними стали чергування фонем, викликані палаталізацією задньоязикових [g], [k], [x],

пом'якшенням звуків під впливом [j], асиміляцією, дисиміляцією, спрощенням приголосних звуків.

З них східнослов'янські мови успадкували такі чергування приголосних фонем:

– /g/-/ž´/, /k/-/č´/, /x/-/š´/ як результат першої палаталізації, напр.: **gъnati – *ženǫ, *kosa – *česati, *straxъ – *strašiti*;

– /g/-/z´/, /k/-/c´/, /x/-/s´/ як наслідок другої палаталізації, напр.: **drugъ – *druzi, *otrokъ – *otroci, *grěxъ – *grěsě*;

– /g/-/z´/, /k/-/c´/ як результат третьої палаталізації, напр.: **dьrgati – *dьrzati, *věnъkъ – *věnьcь*;

– /g/-/ž´/, /k/-/č´/, /x/-/š´/ як наслідок впливу [j] на [g], [k], [x], напр.: **lъgati –*lъža, *plakati – *plačǫ, *suxъ – suša*;

– /z/-/ž´/, /s/-/š´/ через вплив [j] на [z], [s], напр.: **voziti –*vožǫ, *nositi – *nošǫ*;

– /d/-/ž´/(/dž´/), /t/-/č´/ як наслідок впливу [j] на [d], [t], напр.: **xoditi – *xodžǫ, *letěti – *lečǫ*;

– /zg/-/ž´ž´/, /zd/-/ž´ž´/(/ž´dž´/) і /sk/, /st/-/š´č´/ як результат впливу [j] на зукосполучення [zg], [zd], [sk], [st], напр.: **vizgъ – *vižžǫ, *ězditi – *ěžžǫ* (**ěždžǫ*), **piskъ – *piščǫ, *pustiti – *puščǫ*;

– /r/-/r´/, /n/-/n´/, /l/-/l´/ як наслідок впливу [j] на [r], [n], [l], напр.: **žara – *žar´ǫ, *žena – *žen´ǫ, *xvala – *xval´ǫ*;

– /b/-/bl´/, /p/-/pl´/, /m/-/ml´/, /v/-/vl´/ як результат впливу [j] на [b], [p], [m], [v], напр.: **l´ubiti – *l´ubl´ǫ, *sъpati – *sъpl´ǫ, *loviti – *lovl´a, *lomiti – *loml´ǫ, *zemьnъ – *zeml´a*;

– /g/, /k/-/č´/ як наслідок зміни [gt], [kt] перед [i], [ь], напр.: **mogъ –*moči, *pekъ – *peči*;

– /d/, /t/-/s/ як результат зміни [dt], [tt] через дію закону відкритого складу, напр.: **vedǫ – *vesti, *metǫ – *mesti*;

– /d/, /t/ – з нулем звука як наслідок зміни [dl], [tl] через дію закону відкритого складу, напр.: **vedǫ – *vela, *pletǫ – *plela*;

– /b/, /p/, /d/, /t/, /g/, /k/, /v/ з нулем звука як результат спрощення приголосних через дію закону відкритого складу, напр.: **gibelь – *ginǫti, *sъpati – sъnъ, *vědati – *větь, *otvětъ – *obětъ, *blьskъ – *blьsnǫti, *vozъ – *obozъ*.

Чергування голосних і приголосних фонем, викликані праслов'янськими фонетичними процесами, успадкувала в основному й сучасна українська мова.

2.5. Для праслов'янської мови характерними були дифтонгічні сполучення [or], [ol], [er], [el], які складалися з голосних повного творення [o], [e], сонорних [r], [l] та займали різні позиції в словах. З початком дії закону відкритого складу вони як низхідні звукосполучення мусили монофтонгізуватися. А неоднаковий характер їх зумовив різні рефлекси в слов'янських мовах. Унаслідок дії закону відкритого складу дифтонгічні сполучення [or], [ol], [er], [el] спочатку розпалися, бо звуки [r], [l] набули складотворчої властивості, і межа складу проходила після [o], [e] перед [r̥], [l̥]. З часом [r̥], [l̥] втратили сладотворчість у цій позиції на слов'янському ґрунті, що спричинило різні звукові зміни.

У праслов'янській мові сполучення [or], [ol], [er] вживалися на початку і в середині слова, перед приголосними й голосними. Внаслідок дії закону відкритого складу вони змінилися на початку слова перед приголосними й дали різні рефлекси в слов'янських мовах. У східнослов'янських початкові сполуки [or], [ol] в одних словах змінилися на [ra], [la], а в інших – на [ro], [lo], що зумовлювалося характером давньої слов'янської інтонації (при висхідній інтонації утворювалися [ra], [la], а при низхідній – [ro, [lo]), напр.: **or̥sti* > *рости* (д.укр.),**or̥taj* > *ратай* (д.укр.). Сполучення [er] за висхідної та низхідної інтонації змінилося в [re], однак слів з такою зміною відомо дуже мало, напр.: *ремінь, рідкий.* У західнослов'янських мовах сполучення [or], [ol], [er] зазнали таких самих змін перед приголосними, як і в східнослов'янських, напр.: *rosti, rataj* (пол.), *remeň* (словац.). А в південнослов'янських мовах [or], [ol], [er] у такій позиції послідовно змінилися в [ra], [la], [re], напр.: *pàcta, ратай, ремéн* (болг.). Перед голосними початкові [or], [ol] збереглися в усіх мовах, напр.: **orati* > *орати* (укр.), *orati* (чес.), *ȍрати* (серб., хорв.). Сполучення [ро], [ло], [ра], [ла] на місці колишніх [ор], [ол] засвідчували давні писемні пам'ятки, а найбільшою мірою вже пам'ятки XV ст., з перевагою [ро], [ло] над [ра], [ла], напр.: *лакомьствъмь* (Изб 1076, 627), *ростуживсѧ, розоумъ, розбивають ровно* (Чет, 14, 22, 44, 374). З наявних у києворуський період сполучень [ro], [lo], [ra], [la] сполуки [ro], [lo] стали характерним явищем української мови (*розум, рослина, робота* тощо), сполуки [ra], [la] – білоруської мови (*разум, расліна, работа* тощо), у російській мові деякі слова закріпилися з [ro], [lo] (*ровнять,*

росток тощо), а більшість слів – з [ra], [la] (*разделяти, ладья, растение* тощо).

У середині слова сполучення [or], [ol], [er], [el] зазнали інших змін, ніж на початку слова. З утратою складотворчої властивості звуків [r̥], [l̥] перед наступними приголосними з'явилися голосні [o], [e], аналогічні попереднім. Унаслідок цього виникли звукосполучення [oro], [olo], [ere], [ele], розглядувані вченими як повноголосся, що датуються дописемним періодом. Сполучення [or], [ol], [er] перейшли в [oro], [olo], [ere] при висхідній та низхідній інтонаціях, напр.: **bor̥da > борода, *kol̥sъ > колосъ, *ber̥za > береза.* Сполучення [el] перед голосними непереднього ряду змінилося в [olo] (*шолом, жолоб*), а перед голосними переднього ряду – в [ele] (*ожеледь, селезінка*). До сьогодні збереглося чимало слів зі сполученнями [olo] (*полова, молоко, полоти, волокти* тощо) та [ele] (*велетень, шелест, пелехатий, пелена, Желехів* тощо), що могли би виводитися з давнього [el], однак кожне з них має власну історію формування.

Отже, рефлексами праслов'янських сполучень [or], [er], [ol] у східнослов'янських мовах стали повноголосся [oro], [ere], [olo], а сполуки [el] – повноголосся [olo] й [ele], творення яких відбувалося приблизно у VIII–IX ст. Слова з [oro], [olo], [ere] відомі з давніх пам'яток, напр.: *волокъ, березѣ, володѣющемъ* (ЛЛ, 7, 8, 9). Однак закономірним явищем вони стали тільки в XIV–XV ст., напр.: *ворога, порохъ, сторожи, сорома, забороло, чєрєда* (Чет, 26, 31, 44 зв, 58 зв, 82, 174).

У південнослов'янських та в деяких західнослов'янських мовах (чеській, словацькій) сполучення [or], [ol], [er], [el] у середині слова зазнали перестановки звуків, переходу [o] в [a] та [e] в [ě] і змінилися на [ra], [la], [rě], [lě], напр.: **vor̥ta > врата* (стсл., серб.), *vrata* (чес.); **mol̥tъ > млатъ* (стсл.), *mlat* (словац.); **pel̥nъ > плѣнъ* (стсл.), *plen* (чес.); **ber̥za > брѣза* (стсл.), *breza* (словац.). В інших західнослов'янських мовах на місці [or], [ol], [er], [el] виникли [ro], [lo], [re], [le], напр.: **bor̥da > broda, *gol̥wa > głowa.* Індоєвропейські мови, у яких не діяв закон відкритого складу, зберегли сполучення [or], [ol], [er], [el] без змін між приголосними, напр.: *bergen* «ховати», *golden* «золотий», *selten* «рідкісний» (нім.).

Слід зауважити, що форми [oro], [olo], [ere], [ele] є повноголосними тільки тоді, коли вони розвинулися з [or], [ol], [er],

[el]. Паралельно до східнослов'янських слів з [oro], [olo], [ere], [ele] існували або існують відповідні форми в інших мовах, напр.: *полотьно* (д.укр.), *полотно* (укр.), *полотно* (рос.), *платно* (болг.), *пла́тно* (серб., хорв.). Слова без паралелізмів з [oro], [olo], [ere], [ele] не пов'язані з повноголоссям (*брат, слава, промінь, праця, власний, звернути*).

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 40–52.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*: праці філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 77–181.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 63–329.

Ковалів П.К. Слов'янські фонеми. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 26–60.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 45–51.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) / відп. ред. В.Г. Скляренко. Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

3. Фонологічна й фонетична системи української мови XI–XV ст.

3.1. Характеристика голосних і приголосних фонем.
3.2. Зміни у вокалізмі й консонантизмі.
3.3. Наслідки занепаду звуків [ь], [ъ] у системі голосних.
3.4. Наслідки занепаду звуків [ь], [ъ] серед приголосних.
3.5. Фонологічна система після занепаду [ь], [ъ].

3.1. Українська мова успадкувала з дописемного періоду 10 голосних фонем /і/, /ĕ/, /е/, /ь/, /ä/, /ы/, /у/, /ъ/, /о/, /а/, що розрізнялися за певними ознаками. За сферою творення вони поділялися на фонеми переднього ряду – /і/, /ĕ/, /е/, /ь/, /ä/ й непереднього ряду – /ы/, /у/, /ъ/, /о/, /а/; за ступенем підняття – на фонеми високого підняття /і/, /ы/, /у/, високо-середнього – /ĕ/, /ь/, /ъ/, середнього – /е/, /о/ й низького – /ä/, /а/. Голосні фонеми реалізувалися у відповідних звуках [і], [ĕ], [е], [ь], [ä], [ы], [у], [ъ], [о], [а], що були їхніми варіантами.

Усі голосні фонеми стали безпосереднім відображенням фонем східнослов'янської доби. Незначних змін зазнала лише сполучуваність окремих фонем. Зокрема, фонеми /і/, /е/ почали вживатися після задньоязикових, переважно в запозичених словах, напр.: *кирила, архиерѣя, генадия, хероувимомъ* (Изб 1076, 157, 495, 608, 670). Фонема /ä/ сполучалася лише з попередніми приголосними фонемами, вираженими пом'якшеними приголосними, і звуком [j] (*память, начяти, дѣтя, вязание*). З переходом [је] в [о] обмежилося вживання /е/ з /j/, але зросла функційність /о/ з реалізацією [је] в [о] та з утворенням повноголосних форм, напр.: *озеро, ѡдинъ, одними, стороны* (ЛЛ, 7, 13, 31, 10).

Українська фонетична система не зберегла праслов'янські алофони [ę], [Q], бо ще в дописемний період [Q] змінилося на [у], а [ę] – на ['а]. Для позначення ['а] та [у] (з [ę], [Q]) використовувалися літери *ѧ*, *ѫ*, а для позначення етимологічних [а], [у] – букви *а(я), оу,* проте ці літери часто сплутувалися або навіть вживалися одночасно для позначення давніх і новоутворених звуків – *ѫ*, *оу* для передачі [у] (з [Q]) й [у] (етимол.) та *ѧ, я* – для передачі ['а] (з [ę]) й [а] (етимол.), що засвідчувало втрату розрізнення звуків [у] (з [Q]) й [у] (етимол.) та ['а] (з [ę]) й [а] (етимологічного). З часом букви *ѫ* та *оу* закріпилися

для передачі відповідно [’у], [у], а *ѧ, я* (в різних позиціях) та *а* – для передачі [’а], [а].

Втрата носових [ę], [Q] суттєво не вплинула на підсистему голосних української мови – зумовила тільки частіше вживання фонем /а/, /у/. Фонема /а/, що реалізувалася в звукові [а] з носового [ę], вживалася здебільшого після м’яких і пом’якшених приголосних, напр.: *зять, мята, вянути.* А звук [у], що, крім основної своєї функції, став реалізатором і носового [Q], розширив функційність фонеми /у/, напр.: *дубъ, ухо, душа, учити.* Зі зникненням носових [ę], [Q] більш відчутних змін зазнала підсистема приголосних. Протиставлення за твердістю-м’якістю, крім фонем /р/, /л/, /н/, охопило й приголосні /б/, /п/, /д/, /т/, /в/, /м/, /з/, /с/, що палаталізувалися перед [а] (з [ę]). А поява восьми нових м’яких приголосних фонем певною мірою компенсувала зменшення кількості голосних фонем, спричинене втратою протиставлення за інтонацією та часокількістю.

Ще на східнослов’янському ґрунті зникло розрізнення голосних звуків за вимовою. Тому в ранній писемній українській мові майже всі голосні були однакової звичайної довготи, лише [ě] зберігав довгу вимову й редуковані [ь], [ъ] залишалися короткими. На письмі голосні звуки передавалися в давніх українських пам’ятках такими літерами: [і] – и (і, ї), [ě] – ѣ, [е] – е (є, ε), [ь] – ь, [ä] – ѧ (я), [ы] – ы, [у] – оу (у, ю, ѫ), [ъ] – ъ, [о] – о (ѡ), [а] – а (я, ѧ).

На ранньому етапі розвитку писемної української мови виділялися майже в незмінному складі, порівняно з дописемним періодом, і приголосні фонеми /б/, /п/, /д/, /т/, /м/, /в/, /ф/, /ґ/, /к/, /г/, /х/, /з/, /с/, /з´/, /с´/, /ж´/, /ш´/, /ч´/, /дж´/, /й/, /н/, /н´/, /р/, /р´/, /л/, /л´/, /дз´/, /ц´/, що реалізувалися у відповідних звуках. Основу їх класифікації, як і на східнослов’янському ґрунті, склало розрізнення за участю голосу й шуму, за місцем творення, способом творення, за м’якістю-твердістю.

З урахуванням голосу й шуму приголосні фонеми поділялися на сонорні й шумні (дзвінкі та глухі). До сонорних належали /в/, /й/, /м/, /н/, /н´/, /р/, /р´/, /л/, /л´/, а до шумних – дзвінкі /б/, /д/, /ґ/, /г/, /з/, /з´/, /ж´/, /дж´/, /дз´/ і глухі /п/, /т/, /к/, /х/, /с/, /с´/, /ш´/, /ч´/, /ц´/, /ф/. За ознакою дзвінкості-глухості фонеми поєднувалися в протиставні пари /б/-/п/, /д/-/т/, /ґ/-/к/, /г/-/х/, /з/-/с/, /з´/-/с´/, /ж´/-/ш´/, /дж´/-/ч´/, /дз´/-/ц´/.

Звук [ф], що не мав дзвінкого відповідника, був новотвором української мови, який досить рано потрапив до неї з іншомовними словами й поступово набув фонемного статусу, напр.: *просфѡра* (Изб 1076, 192), *философъ* (ГВЛ, 149), *фараонъ, Агафонъ* (ПВЛ, 67, 79). Через особливості власної артикуляції українська мова не могла адекватно передати звучання [ф] і замінювала його іншими звуками та звукосполученнями. Тому в розмовній мові він не прижився й набув різних відповідників: [х], [п], [т], [в], [хв], [кв], напр.: *хве(дка* (Гр XV, 49). Деякі назви, аналогічні запозиченим із [ф], засвоїла й сучасна українська літературна мова (*Хома, Пилип, Матвій, Йосип, Марта, Степан, квасоля, пляшка*).

За місцем творення приголосні фонеми поділялися на губні /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, передньоязикові /д/, /т/, /з/, /с/, /з´/, /с´/, /дз´/, /ц´/, /р/, /р´/, /н/, /н´/, /л/, /л´/, /ж´/, /ш´/, /дж´/, /ч´/, задньоязикові /г/, /к/, /х/, /ґ/, середньоязиковий /й/. А за способом творення – на проривні /б/, /п/, /д/, /т/, /ґ/, /к/, африкати /дж´/, /ч´/, /дз´/, /ц´/, зімкнено-прохідні /м/, /н/, /н´/, /р/, /р´/, /л/, /л´/ і фрикативні /з/, /с/, /з´/, /с´/, /ж´/, /ш´/, /г/, /х/, /в/, /ф/. Деякі приголосні утворювали протиставні пари за твердістю-м'якістю, зокрема /з/-/з´/, /с/-/с´/, /р/-/р´/, /л/-/л´/, /н/-/н´/. М'які фонеми /ж´/, /ш´/, /дж´/, /ч´/, /дз´/, /ц´/, /й/ знаходилися поза межами такого розрізнення, бо не мали твердих відповідників. А тверді фонеми /б/, /п/, /д/, /т/, /в/, /м/, /ф/, /ґ/, /г/, /к/, /х/ могли реалізовуватися в пом'якшених звуках. Загалом усі тверді й м'які приголосні фонеми відображалися у відповідних звуках, що стали основними виявами фонем. Лише пом'якшені звуки [б'], [п'], [д'], [т'], [в'], [м'], [ф'], [ґ'], [г'], [к'], [х'] стали варіантами твердих фонем /б/, /п/, /д/, /т/, /в/, /м/, /ф/, /ґ/, /г/, /к/, /х/ і пом'якшені звуки [з'], [с'], [н'], [л'], [р'] – варіантами твердих фонем /з/, /с/, /н/, /л/, /р/ перед голосними переднього ряду.

3.2. У наступному розвитку фонетична система писемної української мови почала зазнавати різних змін. Найбільш суттєвою з них стала втрата коротких голосних звуків [ь], [ъ] як наступний етап у звуженні вокалічної підсистеми. Передумовами занепаду редукованих було збільшення кількості приголосних фонем, а наслідками – зменшення кількості голосних фонем, частоти їх вживання в мові та численна кількість різних фонетичних явищ.

Редуковані [ь], [ъ] були відомі на українському ґрунті з дописемної доби та з неоднаковою звучністю. Відповідно до сили й тривалості звучання розрізняли сильні й слабкі позиції редукованих [ь], [ъ]. Сильними [ь], [ъ] були в позиції перед складом зі слабким редукованим (*ръть, мъхъ, дьнь* тощо); перед сонорними [р], [л], якщо після них стояв приголосний (*вълна, шьлкъ, зьрно* тощо); у складі під наголосом (*съхнути, тьща, чьсть* тощо). У цих позиціях [ъ], [ь] змінювалися на [о], [е] (*сънъ > сон, вьрба > верба, тьсть > тесть* тощо). Слабкими для [ъ], [ь] були позиції в абсолютному кінці слова (*столъ, носъ, печь, соль* тощо); перед складом з голосним повного творення (*дъва, съто, кънижька, правьда* тощо); перед складом із сильним редукованим (*шьвьць, сънъмъ, дьньмъ* тощо). У таких позиціях [ъ], [ь] занепадали (*ледъ > лід, рѣчька > річка* тощо).

Процеси занепаду слабких [ь], [ъ] і переходу сильних [ь], [ъ] в [е], [о] характеризувалися послідовністю, тривалістю в українській мові й охоплювали приблизно XI–XII ст., але вокалізація сильних [ь], [ъ] була дещо пізнішою в часі, ніж занепад слабких [ь], [ъ]. Занепаду піддавалися спочатку слабкі редуковані, які ніколи не чергувалися із сильними (*кънѧзь, вьдова*), а пізніше зникали й інші слабкі редуковані (*ночь, душьно*). Трапляються й відхилення, зумовлені впливом аналогії. Так, відповідно до слів *лъбъ, ръть, мъхъ* (*лоб, рот, мох*) звук [о] розвинувся і у відмінкових формах множини *лъбы, ръты, мъхы,* тобто у слабкій позиції перед голосним повного творення. Однак після занепаду [ь], [ъ] писемні пам'ятки ще довго відображали написання літер [ь], [ъ] у середині і в кінці слів, але [ь], [ъ] тоді не мали уже ніякого звукового значення. Занепад редукованих і порушення традиції їх вживання виражалися в пропуску [ь], [ъ] незалежно від їх позиції, у появі [ь], [ъ] там, де їх раніше не було, у зміні сильних [ь], [ъ] на [е], [о], у втраті вимови слабких і злитті вимови секундарних [е], [о] з вимовою етимологічних [е], [о].

Специфічними особливостями в українській мові відзначалися занепад та вокалізація редукованих [ь], [ъ] перед сонорними [р], [л] і після них. Позиція голосних [ь], [ъ] перед [р], [л], коли після [р], [л] розміщувався склад із голосним повного творення, була сильною, тому в цій позиції звуки [ь], [ъ] розвинулися в [е], [о], напр.: *вълна > волна, бързи > борги, вьршина > вершина.* Якщо ж звукосполучення [ьл], [ъл], [ьр], [ър] стояли перед приголосними з редукованими [ь],

[ъ], то із занепадом останніх для компенсації довготи після цих сполучень могли виникати голосні [е], [о], аналогічні попереднім, напр.: *тълкъ > толок, тьрнъ > терен.* Унаслідок цього утворювалися сполучення *ере, еле, оро, оло,* що отримали в наукових працях назву «друге повноголосся». Такі сполучення фіксували вже пам'ятки XIV–XV ст., напр.: *вєрємєни, молонья, бєрємѧ* (Чет, 52, 250, 360). Вони відобразилися в декількох українських словах (*терен, толок, зерен* тощо), а численно – в російській мові (*веревка, золовка, бестолочь, серебристый*).

Дещо відмінними були рефлекси редукованих [ь], [ъ] у позиції після сонорних [р], [л]. У сильній позиції голосні [ь], [ъ] змінилися на [е], [о], що відобразили й найбільш давні писемні пам'ятки, але не послідовно, напр.: *кровь* (СПІ, л̃г), *крєсть* (ГВЛ, 83) і *хрьстьяноу, кръвь* (Изб 1076, 151, 219). Така зміна стала характерною рисою всіх східнослов'янських мов, напр.: *глотка* (укр., рос., білор.). Однак у слабкій позиції звуки [ь], [ъ] після [р], [л] зазнали неоднакових перетворень на східнослов'янському ґрунті – у російських говорах – переважно [е], [о], як і сильні [ь], [ъ] (*тревожить*), в українських – [и] (*тривожити*), а в білоруських – [ы] (*трывожити*). Звук [и] після [р], [л] фіксували й давні українські пам'ятки, напр.: *христіаномъ* (ГВЛ, 105), *крилошанинъ, кривдъ* (Гр XV, 31, 45).

Написання деяких слів із відмінними від зазначених вище рефлексів [ль], [рь], [лъ], [ръ] в сучасній українській мові зумовлене переважно впливом спільнокореневих слів або форм слова, напр., *блоха́, хреста́, сльоза́* відповідно до *бло́х, хре́ст, сльо́зи* (сучасна літературна форма *сльоза* виникла за аналогією до род. відм. мн., тобто *сльзъ > слез > сльоз,* де зміна [е] на [о] викликана наголосом перед твердим приголосним). Загалом сонорні [р], [л], а також [м], [н], майже не зазнавали спрощення, тому перед ними чи після них здебільшого з'являлися голосні звуки, утворюючи скупчення з участю сонорних.

У деяких словах занепад редукованих після сонорних призводив до виникнення приставних звуків перед сонорними, здебільшого [і], [о], напр.: *мьгла > імла, ръжа > іржа, Въручии > Овруч.* Крім того, приставний [і] міг з'являтися й перед іншими приголосними із занепадом після них [ь], [ъ] (перед *к, с, ш*), напр.: *клыкъ* (рос.) > *ікло, съ тобой* (д.укр.) > *із тобою, шьдлъ* (д.укр.) > *ішов*. Однак писемні

джерела рідко фіксували слова з такими змінами, напр.: *Илва* (ЄЄ, 304).

Редуковані [ь], [ъ] ще в праслов'янській мові вживалися перед [j] та [і] в сильній і слабкій позиціях, але з часом зазнали змін і дали різні рефлекси в слов'янських мовах. У давньоукраїнській мові слабкі [ь], [ъ] занепали перед [j], напр.: **pĭjū > *p'ju > п'ю, *žītĭjĕ > *žit'je > життя* (прикладів зі слабким звуком [ъ] перед [j] не засвідчено), а сильні [ь], [ъ] вокалізувалися й змінилися в [и], [ы], напр.: **sīnĭjь > *sinii > синии > синій, *bēlŭjь > *bělyi > бѣлыи > білий*.

Звуки [и], [ы], що утворилися з [ь], [ъ] перед [й], називалися редукованими, а звуки [ь], [ъ], з яких виникли такі [и], [ы], – напруженими. Пізніше редуковані [и], [ы] змінилися на звичайні звуки [и], [ы], що злилися в одному [и], напр.: *новъи > новыи > новий, горячьи > горячии > гарячий.* Прикметники м'якої групи також зазнали зміни редукованого [и] на сучасне [и] в закінченнях (*синий, давний* тощо), однак під впливом східноукраїнської орфографії вони пишуться з [і]. А в іменниках третьої відміни редукований [и] мав два рефлекси (*печьи > печии > печей* і *печій*), але закономірна зміна давнього [и] на сучасне [и] поширилася лише в південно-західному наріччі української мови (*вістий, доповідий* тощо). А в літературній мові замість [и] вживається [е] (*вістей, доповідей*) під впливом російської мови, де [ь] під наголосом вимовлявся як [е], а [ъ] – як [о]. У давній українській мові звук [ь] вживався і після [й], напр.: *бои (бойь), воиско (войьско).* Із занепадом редукованих він зникав у слабкій позиції, а в сильній перетворювався на [е], напр.: *бойьц'а – бійця, яйьц'а – яйця, бойьць – боєць, яйьць – яєць*.

3.3. Занепад редукованих [ь], [ъ] у слабких позиціях і вокалізація їх у сильних позиціях викликали різні звукові зміни в давній писемний період, наслідки яких значною мірою відобразилися в подальшому розвитку української мови. Переважна частина фонетичних змін наступних періодів була пов'язана з долею звуків [ь], [ъ].

Унаслідок зникнення слабких редукованих [ь], [ъ] перестав діяти закон відкритого складу в східнослов'янських мовах. Якщо раніше приголосні разом зі слабкими редукованими [ь], [ъ] утворювали окремі склади, то після занепаду редукованих вони відійшли до

попередніх складів. У зв'язку з цим зменшилася й кількість складів у словах, напр.: *къ-ни-жь-ка > книж-ка, снѣ-гъ > сніг*. Із закриттям складів та скороченням їх кількості в словах голосні звуки зазнали різних фонетичних змін, результати яких успадкувала й сучасна українська мова.

Редуковані голосні [ь], [ъ] могли займати сильну й слабку позиції у формах одного слова або в споріднених словах. У сильній позиції вони переходили в [е], [о] (*сътьня > сотня, лѣсъкъ > лісок, орьлъ > орел* тощо), а в слабкій – повністю зникали (*съто > сто, лѣсъка > ліска, орьла > орла* тощо). Голосні [е], [о], що розвинулися із сильних редукованих, називалися вторинними, секундарними, новоутвореними, випадними. Появу їх часто засвідчували давні українські твори, напр.: *конєць, сонъ, дєнь* (СПІ, f̃, к̃д, к̃є). Водночас пам'ятки відображали й занепад слабких редукованих, напр.: *сєрдца, солнцє, кнѧзь, орли* (СПІ, ѝ, f̃, в̃і, г̃і).

Процеси вокалізації сильних [ь], [ъ] і занепаду слабких [ь], [ъ] відобразилися в українській мові, а також в інших слов'янських мовах, у вигляді чергування [е], [о] з нулем звука (*сон > сну, пісок > піску, день > дня, вінець > вінця* тощо). У сучасній українській мові трапляються відхилення від цього явища, що зумовлені аналогією. Напр., немає чергування в словах *мох > моху, рот > рота,* бо у формах *моху, рота* редукований [ъ] (*мъха, ръта*) змінився на [о] під впливом наз. відм. (*мъхъ, рътъ*), де він займав сильну позицію.

Занепад слабких редукованих [ь], [ъ] після сонорних [р], [л], [м], [н], які стояли біля приголосних, викликав появу також голосних звуків [е], [о]. Якщо сонорні стояли після інших приголосних, то перед ними розвивався голосний [о] (здебільшого після [г], [к], [х]) або [е] (переважно після губних і передньоязикових), напр.: *свекръ > свекор, вихрь > вихор, соснъ > сосон, сестръ > сестер, журавль > журавель.* Якщо ж після сонорного були голосні повного творення, то перед ним не виникали [е], [о] напр.: *вѣдра > відра, земля > земля.* Писемна українська мова довго зберігала давні форми без вставних голосних, а зі вставними [е], [о], відображала дещо пізніше, напр.: *ведеръ* (Гр XV, 31).

Із занепадом слабких [ь], [ъ] пов'язана зміна етимологічних [е], [о], що стояли перед редукованими, і перетворення їх в [і]. Учені припускали, що після скорочення [ь], [ъ] у наступних складах,

попередні [е], [о] в південних говорах української мови зазнали звуження, а в північних – дифтонгізації, однак процеси звуження і дифтонгізації могли передувати занепадові редукованих. У новозакритих складах звуки [о], [е] із занепадом наступного [ь] в південноукраїнських діалектах передавалися як монофтонги [о], [ė], а в північноукраїнських – як дифтонги, що згодом монофтонгізувалися (*печь > пёчь, піечь; конь > ко́нь, куонь*). А в позиції перед слабким [ъ] звук [е] в південно-західних та під відтягненим наголосом у південних говорах вимовлявся як монофтонг [u], а на північноукраїнській території, напевно, так само під відтягненим наголосом, – як дифтонг (*медъ > м'у̯д > м'уод*).

Пам'ятки української мови ще довго засвідчували вживання [е], [о] в зазначених умовах, напр.: *конь, постъ, ωсень,* (ИЛ, 526, 530, 675). Етимологічний [о] на письмі передавався літерою *о*, рідко *(о)у, ю* чи написанням [в] перед [о], а звук [і] на його місці відомий із XVII ст. Звук [е] перед слабким [ъ] позначався літерою *е,* зрідка буквою *ю.* Еволюцію [е], [о] і передання їх літерами *(о)у, ю* засвідчували пам'ятки XIV–XV ст., напр.: *дубровами, докуль, по ню(м)* (Гр XV, 35, 40, 66). Проте звук [е] в позиції перед складом, у якому занепав [ь], передавався літерою ѣ, що отримала назву «новий ять», напр.: *оутѣшитѣль, рожѣньи* (ЄЄ, 91, 288). «Новий» ѣ став частим у XIV–XV ст., напр.: *вдарѣниє, создатѣль* (Чет, 107, 156 зв). На його місці в закритих складах поступово усталився [і], що чергується з [е] у відкритих складах (*лебідь > лебедя, ячмінь > ячменю* тощо), або вживається тільки [е] (*приятель, вивчення, небесний* тощо), тоді як «старий» ѣ в новозакритих складах змінився майже без винятків на [і] (*літо, вітер, сніг, пісня* тощо).

Давні монофтонги й дифтонги з етимологічних [о], [е] не збереглися в українській літературній мові. Розвиток [о], [е] через дифтонги можна добре простежити в північних говорах української мови, де й тепер поширене це явище. А в сучасній українській літературній мові результатом звуження й дифтонгізації [о], [е] в закритих складах став звук [і], що чергується з [о], [е] у відкритих складах.

3.4. Процес занепаду редукованих [ь], [ъ] спричинив різні фонетичні зміни і в підсистемі приголосних звуків української мови XI–XV ст. Він порушив закономірне поєднання приголосних за принципом наростаючої звучності й зумовив їх вільне сполучення. Унаслідок цього виникли нові групи приголосних. Одні з них збереглися без змін, напр.: *пт* (*пътица > птица*), *пс* (*пьси > пси*), *дл* (*седьло > седло*), *вн* (*вънука > внука*), *вс* (*вьсюды > всюди*), *жн* (*жьньць > жнець*) та інші, а багато піддалося фонетичним процесам (спрощенню, ускладненню, асиміляції, дисиміляції, пом'якшенню, ствердінню).

Приголосні звуки, що утруднювали вимову, з часом зникали. Вони занепадали здебільшого в тризвукових сполученнях: *здн-зн* (*поздьно > поздно > пізно*), *ждн-жн* (*кожьдьныи > кождныи > кожний*), *слн-сн* (*масльныи > маслныи > масний*), *стл-сл* (*стьлати > стлати > слати*), *стн-сн* (*чьстьныи > честныи > чесний*), *стц-сц* (*мѣстьце > мѣстце > місце*), *сткл-скл* (*стькло > сткло > скло*), *рдц-рц* (*сьрдьце > сердце > серце*), *лнц-нц* (*съльньце > солнце > сонце*), *рнч-нч* (*гърньчаръ > горнчар > гончар*). Перші випадки спрощення відомі з XIV – XV ст., але й тоді ще частими були слова із тризвуковими сполученнями, напр.: *счасливо, намєснику, намѣсныкы* (Гр XV, 26, 47, 113) і *намєстнику* (Гр XV, 47), *чєстно, радостно, мѣстьцє, радостныи* (Чет, 41, 53 зв). Результати цього процесу відобразилися в усіх східнослов'янських мовах, пор.: укр. *щасливий, вісник, пізній, сонце*; білор. *шчаслівы, веснік, позна, сонца*; рос. *счастливый, вестник, поздний, солнце,* зі збереженням російської орфографії.

До різновидів спрощення приголосних слід віднести і втрату суфіксального [л] у формах однини дієприкметників чоловічого роду (сучасні дієслова минулого часу). Звук [л], що стояв після приголосного, зникав із занепадом після нього редукованого [ъ], напр.: *везлъ > вез, неслъ > нес, моглъ > мог,* але зберігався перед голосними повного творення, напр.: *везла > везла, несла > несла, могла > могла.* У деяких словах звук [л] залишався, а спрощувався попередній приголосний. Пізніше відбулося ствердіння звука [л], що призвело до його задньопіднебінної артикуляції і наблизило [л] до нескладотворчого [ў], напр.: *ведлъ > вел > віў.*

Деякі групи приголосних звуків, утворені після занепаду редукованих, зазнавали ускладнення. З них засвідчені сполучення на

зразок [зр], [ср], що поповнилися звуками [д], [т], напр.: *зазърость > заздрість, сърокъ > строк.* Новоутворені групи приголосних зі вставними звуками відобразилися в невеликій кількості слів і не стали загальним явищем для східнослов'янських мов, пор.: укр. *зустріч,* білор. *сустрэча,* рос. *встреча* та укр. *заздрість,* білор. *зайздросць,* рос. *зависть.* Однак українська мова впродовж свого розвитку відзначалася появою багатьох сполучень зі вставними звуками, що сьогодні мають місце в різних за походженням словах (*строкатий, жорстокий, мерщій, айстра* тощо).

Після занепаду редукованих приголосні звуки неоднакової артикуляції почали уподібнюватися між собою за ознакою, яка їх розмежовувала (за дзвінкістю, глухістю, твердістю, м'якістю, місцем, способом творення). Прогресивна асиміляція відбувалася рідко й стала історичним явищем. Так, уподібнення за дзвінкістю зазнало слово *бъчела,* де глухий [ч] після занепаду [ъ] наблизився за вимовою до [б] і змінився на [дж]: *бъчела > бчела > бджола.* Однак учені вбачали в цьому слові неоднакові асимілятивні зміни, підставою для чого було різне написання його в українських пам'ятках, напр.: *пчолы, пчолъ* (АЗР, І, 18) і *бчолы, бчолъ* (АЗР, І, 7).

Внаслідок занепаду редукованого [и] (з напруженого [ь]) у сполученні [ій] звук [й] уподібнився до попередніх приголосних [л´], [н´], [д´], [т´], [з´], [с´], [ц´], [дж´], [ш´], [ч´], зокрема в деяких іменниках першої і другої відмін, в орудному відмінку іменників третьої відміни та в окремих формах дієслова *лити,* напр.: *судия (судья) > суд´йа > суд´д´а, колосиє (колосье) > колос´йе > колос´с´е, тънию (тънью) > тън´йу > тін´н´у, лию (лью) > л´йу > л´л´у.* Якщо ж вказані передньоязикові звуки стояли після приголосних, то, подовжившись, вони зазнали стягнення, напр.: *листиє (листье) > лист´йе > лист´т´е > листе.* Наслідки цього процесу відобразилися в українській та білоруській мовах, для яких характерний був вищий ступінь палаталізації передньоязикових, ніж для російської мови, і вищий від інших звуків, які артикуляційно були більш віддалені від [й], напр., губні, звук [р]. У писемних пам'ятках результати цієї асиміляції представлені пізніше, напр.: *богомоле* (Гр XIV, 54), *нарожєння* (Гр XV, 62). Щодо вживання звука [а] замість [е] в іменниках середнього роду на зразок *волос´с´е – волосся* висловлювалася думка, що перехід [е] в [а] відбувався лише після [ій],

у південноукраїнських говорах, та добре зберігся в сучасній літературній мові.

Більш поширеного характеру в давній українській мові набула регресивна асиміляція, порівняно з прогресивною. До її різновидів належали асиміляції за дзвінкістю, глухістю, м'якістю, твердістю, місцем і способом творення, напр.: *съдоровыи > сдоровыи >здоровий, дъхорь > дхор > тхір, пѣсьня> пѣсня > пісня, сълньце > солнце > сонце, съшити > сшити > зшити.* Асиміляція за дзвінкістю розвинулася дещо пізніше після занепаду [ь], [ъ], у сполуці «глухий + дзвінкий», напр.: *здє быти* (ЄЄ, 315), і зумовила послідовне уподібнення глухих до дзвінких, що стало загальним фонетичним явищем української мови. Асиміляція за глухістю почала діяти також пізно, у сполуці «дзвінкий + глухий», і обмежилася невеликою кількістю слів, бо суперечила основній фонетичній закономірності української мови – прагненню до максимальної звучності складів, напр.: *свѣтчить* (Чет, 130 зв), *чєрєсъ, свѣтки* (Гр XV, 35). Асиміляція за м'якістю розвинулася в багатьох українських словах, напр.: *ωсоужєнь ѥси* (ЄЄ, 233), проте асиміляція за твердістю стала історичним фактом української мови. Уподібнення приголосних за місцем і способом творення більшого поширення набуло в подальшому розвитку української мови. Випадки регресивної асиміляції звуків були поодинокими в ранніх писемних творах, напр.: *распытаи* (Изб 1076, 275), а яскраво відобразилися уже в пам'ятках XIV–XV ст., напр.: *прозбу*, *сожьженого, з(д)рвіє* (Гр XIV, 26, 30, 54), *бєспєчно, роширити, пєрємыслъскоє, млынисчами, музкого, счадки, здоровьє* (Гр XV, 26, 35, 46, 61, 62, 74). Наслідками регресивної асиміляції стало тоді чимало утворень з прийменниками та префіксами *з, без* та з префіксом *роз-,* напр.: *розєздъ, здавна, зъ ставами, бєзконєчныѧ, здєржати* (Гр XV, 31, 38, 61, 93, 105).

Протилежною до процесу асиміляції була дисиміляція приголосних. Вона була менш продуктивною в давній українській мові, ніж асиміляція, і збереглася як історичне явище. Дисиміляція простежувалася в групах приголосних *кт, чт, кр,* напр.: *къто > кто > хто, чьто > что > што (що), крьстъ > крест > хрест;* у словах зі сполученням *чьн,* напр.: *ручьникъ > ручник > рушник, сьрдьчьныи > сердечныи > сердечний;* у прикметниках вищого ступеня порівняння, напр.: *вышьшии > вышшии > вишчий (вищий),*

нижьшии > нижшии > нижчий. Наслідки дисиміляції приголосних рідко відображали українські писемні пам'ятки, напр.: *розга*, *паска*, *што помыслить*, *хрьстины* (ЄЄ, 90, 198, 273, 313), більшою мірою – вже твори XIV–XV ст., напр.: *хресты* (Гр XIV, 116), *штобы, што* і *что, хто* і *кто, никто* (Гр XV, 30, 31, 92, 26).

Важливими фонетичними змінами в давній українській мові стали депалаталізація й палаталізація приголосних звуків після зникнення редукованого [ь]. Депалаталізації зазнали насамперед губні, а далі й пом'якшені [д'], [т'], [з'], [с'], [н'], [р'], коли після них занепав слабкий [ь], напр.: *правьда > правда, голубь > голуб, родьня > рідня, полотьно > полотно, козьла > козла, осьла > осла, коньця > кінця, орьла > орла.* На думку вчених, ствердіння губних проходило спочатку в позиції перед приголосними, а потім у кінці слів та охоплювало приблизно XII–XIII ст. Давні пам'ятки української мови передавали різне написання вказаних вище приголосних, напр.: *братство*, *богатьство, поганство, королєвьства* (ГВЛ, 97, 112, 113, 116). Більшою мірою депалаталізацію засвідчували пізніші пам'ятки української мови, напр.: *рыбнаѧ*, *кривду*, *кнѧзъства* (Гр XIV, 27, 30, 59), *цєрковная, отцу, духовникъ, бобровыми, смордовь* (Гр XV, 30, 31, 35, 38). Якщо ж пом'якшені передньоязикові стояли в кінці слів, перед губними, задньоязиковими й іншими пом'якшеними передньоязиковими звуками, то із занепадом після них слабкого [ь] вони ще більше палаталізувалися й змінилися на м'які, а також зумовили палаталізацію твердого звука [с] в суфіксі *-ьск,* напр.: *мідь > мідь, косьба > кісьба, кольця > кільця, сильныи > сильний.*

До фонетичних консонантних явищ давньої української мови, пов'язаних із занепадом слабких редукованих [ь], [ъ], належав і перехід звука [л] у нескладотворчий [ў]. Ця зміна охопила різні групи номінацій чи окремі слова (*пълныи > поўнии > повний, жьлтыи > жоўтыи > жовтий, ходилъ > ходиў > ходив* тощо) і мала неоднакове трактування в лінгвістиці. Якщо ж звук [л] стояв після голосного повного творення або перед голосним, то він зберігався, напр.: *бѣлъка > білка, игълъка > голка, писали > писали.* Давні пам'ятки української мови ще часто відображали написання [л] за вказаних умов, напр.: *поставилъ, наказалъ, прислалъ* (ИЛ, 23, 26, 573). Уперше звук [в] замість [л] стали фіксувати тільки писемні пам'ятки XIV–XV ст., напр.: *вчинивъ, покропивъ, призвавъ* (Чет, 14, 50, 55 зв).

Занепад редукованих [ь], [ъ] став передумовою і для зміни звука [в]. Після втрати слабких [ь], [ъ] приголосний [в], що стояв перед ними, перетворився на [ў]. Первинно це явище простежувалося на початку слів, після паузи, після приголосних, а далі проявлялося і в середині чи наприкінці слова, напр.: *вѣчити > вчити > ўчити, руковъ > руков > рукоў*. Вживання [в] та [у] спричинило чергування [в] з [у], що розповсюдилося на префікси, рідше на корені, і як морфонологічне явище почало датуватися приблизно серединою XIII ст. До занепаду редукованих траплялися випадки сплутування [в] та [у], під впливом церковнослов'янської орфографії, більш частими слова з [в], [у] стали після занепаду [ь], [ъ], і чергування звуків [у] – [в] із того часу збереглося до сьогодні. Як активний фонетичний процес використання і взаємозаміну звуків [у] – [в] відобразили українські пам'ятки XIV–XV ст., напр.: *оу корабль* і *въ корабль, оучєникъ* і *вчєникъ, оучитєль* і *вѣчитєлю, в таинѣ* і *оу таинѣ* (ЛЄ, 59, 75, 115, 165, 115, 142, 177, 177 зв), *всимъ* і *оусим, вс(л)ышить* і *оуслышыть, вчинили* і *оучинили, узри(т)* і *възри(т)* (Гр XV, 26, 30, 35, 38, 49, 82, 117, 119).

3.5. Фонетичні зміни в межах вокалізму й консонантизму зумовили перебудову фонологічної системи української мови. Після зникнення редукованих [ь], [ъ] вона охопила вісім голосних фонем /і/, /ĕ/, /е/, /ä/, /ы/, /у/, /о/, /а/. Фонеми /і/, /ĕ/, /е/, /ä/ належали до голосних переднього ряду, а /ы/, /у/, /о/, /а/ – до голосних непереднього ряду; фонеми /і/, /ы/, /у/ – до голосних високого підняття, /ĕ/ – до високо-середнього, /е/, /о/ – до середнього та /ä/, /а/ – до низького підняття. Функційність голосних /ĕ/, /ä/, /у/, /а/ не змінилася, а фонем /е/, /ы/, /і/, /о/ – розширилася за рахунок вживання їх замість давніх [ь], [ъ], що призвело до виникнення нових позиційних варіантів фонем /е/, /ы/, /і/, /о/, напр.: *носъ > нōс > ніс, печь > пēч > піч, съ иншими > зыншими > з іншими, учити > ўчити > вчити.*

Сполучуваність голосних із приголосними майже не змінилася. Фонеми переднього ряду /і/, /ĕ/, /е/, /ä/ зберігалися в позиції після м'яких і пом'якшених приголосних, голосні /у/, /а/ – після твердих і пом'якшених, а фонеми /ы/, /о/ – після твердих приголосних. Проте кількість голосних фонем зменшилася у словах за рахунок втрати редукованих [ь], [ъ], і межа складоподілу проходила уже не

тільки після голосних, а й після приголосних, тому голосні стали складовими відкритих і закритих складів. Більшої продуктивності набули чергування [о], [е] з нулем звука й поширилися не тільки на кореневі, а й на суфіксальні морфеми.

На рівні приголосних занепад [ь], [ъ] відобразився в більш чіткому протиставленні м'яких і твердих фонем, у виникненні позиційних варіантів, розширенні сполучуваності приголосних та зміні місця розташування їх у словах. Після занепаду [ь], [ъ] м'якість стала власною ознакою приголосних, які пом'якшувалися перед [ь] і протиставлялися твердим фонемам. Різні звукові процеси спричинили розвиток варіантності у фонем, зокрема варіантами фонем /с/, /т/ перед дзвінкими стали звуки [з´], [д´] (*прозʹба, бородʹба* тощо); свистячих /з/, /с/ перед шиплячими – звуки [ж], [ш] (*бежжурний, бешшумний* тощо); шиплячих /ж´/, /ч´/, /ш´/ перед зубними – звуки [з´], [с´], [ц´] (*мороцʹцʹа, хвалисʹсʹа* тощо); фонеми /г/ за певних умов – звук [х] (*лехкий, вохкий* тощо); а фонеми /ч´/ у сполученні з /н´/ – звук [ш´] (*соняшний* тощо). У деяких словах позиційні варіанти набули статусу самостійних фонем, заступивши попередні, напр., нові фонеми /т/, /з/ замість /д/, /с/ у словах *натхнення* (*надъхнение*), *здоров'я* (*съдоровие*), або вживаючись паралельно з попередніми, напр., нова фонема /ш/ разом із давньою /ч/ у словах *сердешний* «милостивий, добрий» і *сердечний* «те, що стосується серця».

Історія засвідчила, що еволюція фонологічної системи української мови відбувалася в напрямі зменшення кількості голосних фонем і збільшення кількості приголосних фонем. Упродовж кількох історичних епох змінювався і скорочувався склад голосних фонем, водночас розширювався склад приголосних, переважно завдяки збільшенню кількості м'яких фонем.

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 52–69.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*: праці філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 77–181.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 63–329.

Ковалів П.К. Слов'янські фонеми. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. 244. С. 26–60.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 51–63.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) / відп. ред. В.Г. Скляренко. Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

4. Продовження розвитку фонетичних рис української мови

4.1. Історія звуків [е], [і], [ы].
4.2. Зближення звуків [е] з [и], [о] з [у].
4.3. Перехід [е] в [о], [о] в [а], [е] в [а].
4.4. Фонетичні зміни на початку слова.
4.5. Ствердіння приголосних звуків.

4.1. Для вокалічної підсистеми української мови характерним було перетворення звука [ě], що походив з праслов'янських монофтонга [ē] та дифтонгів [оі], [аі]. У більшості говорів української мови і в літературній писемній мові звук [ě] перейшов у незмінне [і], що відмежувало її від решти слов'янських мов. Однак частина говорів української мови (північних, деяких південно-західних), а також інших слов'янських мов зберегла до сьогодні різні рефлекси цього звука, напр.: укр. [ê], [іе]; рос. [іê]; чес. [і], [е].

Учені припускали виникнення діалектної диференціації акустично-артикуляційних особливостей голосного [ě] ще в спільнослов'янську добу та увиразнення її на ґрунті окремих слов'янських мов. Однак у більшості говорів і в літературних формах східнослов'янських мов поширилася вимова звука [ě] як монофтонга,

що первинно передавався літерою ѣ і отримав у наукових дослідженнях назву «старий ять». Так, в українській літературній мові нормою стало вживання звука [і] замість «старого ятя» (звука [ě]). За вимовою «старий ять» збігався з «новим ятем» (звуком [і], що виник з [е] перед слабким [ь]), але відрізнявся від нього тим, що не чергувався зі звуком [е].

Вимову звука [ě] як монофтонга на українському ґрунті й поступовий перехід його в [і] засвідчувала взаємозаміна на письмі літер ѣ та *и,* особливо в українських пам'ятках XIV–XV ст., напр.: *прѣвєдуть* (Изб 1073, 159 зв), *члв̃къ никии; придъ тобою; приломи и дасть имъ; тать прѣдєть* (ЄЄ, 138, 149, 199, 267), *свидѣтєлство* і *свѣдовъство, всимъ* і *всѣмъ, соби* і *собѣ, пасику* і *пасѣку* (Гр XV, 26, 30, 38, 72, 82, 85). Правильне вживання і вимова звука [і] на місці ѣ були вже характерним явищем української мови XIV–XV ст., напр.: *гнѣзда, тѣла, тєрпѣти, вѣтра, хлѣбъ* (Чет, 15, 45 зв, 53 зв, 54, 70). Аналіз різних українських говорів дав можливість констатувати, що перехід голосного [ě] в сучасне [і] дещо випередив зміну [і] в [и].

Перетворення звука [ě] в [і] зумовило різні фонологічні й фонетичні зміни. Фонема /ě/ зникла в українській мові, і з утратою її завершився в основному занепад довгих голосних фонем. Замість неї з'явилася нова фонема /і/, яка реалізувалася в звукові [і] – переднього ряду та більш високого підняття, ніж етимологічний [і]. Новоутворений звук [і] міг сильніше пом'якшувати приголосні звуки, порівняно з давнім [і], що призвело до більшої палаталізації пом'якшених перед [і] і розширення складу палатальних за рахунок нових м'яких звуків [д´], [т´].

Специфічним явищем вокалізму української мови стала й еволюція звуків [і], [ы], різних за походженням та вживанням. Звук [і] – це праслов'янський [і], який сполучався з попередніми м'якими й пом'якшеними приголосними, а звук [ы] – праслов'янський [у], що розміщувався після твердих приголосних. На українському ґрунті вони зазнали різних змін, результатом чого стало злиття їх в одному звукові [и]. З різних трактувань цього процесу досить переконливим є те, що зміна [і], [ы] в [и] була зумовлена артикуляційними особливостями давнього звука [і] та еволюцією звука [ě].

Вважають, що процес злиття голосних [і], [ы] починався з наближення артикуляції етимологічного [і] до вимови голосних

непереднього ряду та зі зміщення артикуляції етимологічного [ы] до голосних переднього ряду, наслідком чого й стало злиття [і], [ы] в новому звукові [и]. Відображенням цього процесу стали приклади змішування літер *и, ы* і частого вживання *и* в писемних українських творах, напр.: *выны, зємлямѣрыи, псалтира, нєправьди* (Изб 1073, 154 зв, 203 зв, 253 зв, 104 зв), *самармнини нєси; правєдьныхъ. но грѣшнихъ; чєтыри тисмща моужи; скузѣ поустиню* (ЄЄ, 71, 108, 114, 144), особливо в писемних пам'ятках XIV–XV ст., напр.: *синомъ* і *сыномъ, инии* і *иныхъ, чигирє(в)щину* і *чыгирєвщину, могылу* і *могилу, чинимъ* і *чинымъ, монастырю* і *монастирю, грывны* і *гривны* (Гр XV, 30, 37, 47, 54, 76, 80, 97, 98, 112), *поустиню, чєстнии, вѣрнии* і *вѣрнымъ, тысмщи* і *тисмчами* (Чет, 14, 26, 25 зв, 28, 36, 55).

Тенденцію до розвитку звуків [і], [ы] в [и] певною мірою відобразили й сполучення [гы], [кы], [хы], поряд з якими вже в кінці XII ст. фіксувалися [ги], [ки], [хи], навіть в одному творі, напр.: *крѣпькы, многы, хытра, архимандритъ, Никифором, архистратигъ* (ИЛ, 11, 15, 18, 568, 707, 712). Сполучення [ги], [ки], [хи] траплялися спочатку в запозичених словах, а потім і в питомих, напр.: *нє погибнєть; волци. и хищьници; паки жє ишєдъ* (ЄЄ, 45, 269, 300). Водночас давні пам'ятки ще довго фіксували одночасне вживання [ы] та [и] після [г], [к], [х], але після злиття [ы] та [і] в [и] сполучення [ги], [ки], [хи] стали більш частими. Послідовного і водночас народнорозмовного характеру вони набули лише в XIV–XV ст., напр.: *конюхи, други(и), коро(т)кихъ, хитрости* (Гр XV, 39, 43, 105).

Перехід [гы], [кы], [хы] в [ги], [ки], [хи] зумовив появу напівпалаталізованих [г'], [к'], [х'] у київоруський період, а зі злиттям [і], [ы] в одному звукові [и] – ствердіння цих приголосних перед [и]. Учені відзначали, що злиття [і], [ы] в [и] затемнило процес переходу [гы], [кы], [хы] в [ги], [ки], [хи], але сліди його можна віднайти в деяких українських діалектах, здебільшого північноукраїнських, що зберігають розрізнення [і] та [ы]. До того ж, пом'якшення [г], [к], [х] перед новоутвореним [и] відбувалося неодночасно й неоднаково в діалектах – раніше в північноукраїнських, пізніше в західноукраїнських.

Сполучення етимологічних звуків [і], [ы] в звукові [и] викликало певні зміни у фонологічній системі української мови. Зокрема, занепала фонема /ы/ й виникла нова фонема /и/, яка реалізувалася в

дещо зниженому голосному верхнього підняття переднього ряду з сильним відсуненням до середнього підняття. Крім того, змінилися фонемні опозиції та поєднання приголосних фонем із голосними, напр.: *сильныи /с′ил′ныі/ – сильний /сил′ний/*. У подальшому розвитку української мови новоутворені звуки [и] (з [і], [ы]) та [і] (з [ě]) мали різну дистрибуцію на літературному й розмовному рівнях.

4.2. Фонетичні зміни у вокалізмі української мови зумовили звучання одних звуків подібно до інших. Одним із таких явищ стало артикуляційно-акустичне зближення звуків [е] й [и]. При формуванні нового звука [и] відбувалося пересування вимови етимологічного [і] ближче до звука [е], що спричинило подальше зближення новоутвореного звука [и] та звука [е]. Через це переважно в ненаголошених складах звук [е] вимовлявся подібно до [и], і навпаки, з відмінними від інших мов рисами. Така зміна подекуди відображалася на письмі сплутуванням літер *е* та *и* й більшою мірою розповсюдилася вже в середньоукраїнський період, напр.: *черноризиць* (ИЛ, 627), *разоумѣить оучѣньє; пакы ѡжєвєть; въ жєвотѣ вѣчнѣмь; родитили… и дроугы* (ЄЄ, 63, 173, 194-195, 265), *Казимєръ* і *Казими(р), володимє(р)скому* і *володими(р)скому, дмитрєю* (Гр XV, 43, 45, 46, 59).

У зближенні звуків [е], [и] мовознавці вбачали діалектне явище, властиве південно-західним говорам української мови, де голосні [е], [и] зазнавали уподібнення незалежно від наголосу, що зумовлювалося значним просуванням [е] до голосних верхнього підняття.

Вимова ненаголошених звуків [е], [и] з наближенням їх один до одного закріпилася в сучасній українській літературній мові як орфоепічна норма. Наслідком її стало нерозрізнення голосних [е], [и] в ненаголошених позиціях, крім кінця слова, що характерно сьогодні переважно для південноукраїнських говорів.

На українському ґрунті зближення зазнали й голосні звуки [о], [у]. Сприятливими умовами для цього були подібна артикуляція і лабіалізація їх, належність до голосних заднього ряду. Ненаголошений звук [о] як менш лабіалізований, порівняно зі звуком [у], при незначній зміні язика під час артикуляції та посиленні лабіалізації міг легко зближуватися з наступним голосним [у]. Вимову звука [о] подібно до [у] засвідчували вже найбільш давні писемні

пам’ятки змішуванням [о], [у], і як частіше явище – пізніші писемні джерела, напр.: *оумьноуѫ мысльѫ, сытостьѫ оутробьноуѫ, божьскую силоуѫ* (Изб 1073, 132, 157 зв, 254), *воды стодєны; скузѣ поустиню; аплстоулъмъ* (ЄЄ, 111, 141, 246), *корунѣ, паробъкы, оу сочавѣ* і *у сучавѣ, єпискупо(м)* (Гр XV, 33, 42, 79, 80, 119).

Звук [у] (буква *ю*) вживався і на місці етимологічного [е], що засвідчено також у писемних пам’ятках, напр.: *ѡ(т)сюлє, занюжь, нюжли* (Чет, 32 зв, 328, 360 зв). Обидві фонетичні зміни дослідники розглядають як діалектні явища і відносять до північних та південно-західних українських фонетичних рис.

Для сучасної української літературної мови нормативним є чітка вимова звука [о] в позиції перед складом з голосними середнього, низького підняття та [и] (*зоря, година, колода, монета* тощо). А в позиції перед складом із голосними [у], [і] відбувається помірне наближення звука [о] до [у] (*зозуля, кожух, сопілка* тощо).

Сучасна українська літературна мова зберігає і результати давнього злиття звуків [о], [у] в одному звукові [у], напр.: *журавель* (від д. укр. *жоравль*), *парубок* (від д. укр. *паробъкъ*), *яблуко* (від д. укр. *яблъко*), *мачуха* (від д. укр. *мачоха,* за аналогією до іменників на *-ух-а*), *готувати* (за аналогією до *готую*), *хитруватий* (за аналогією до *хитрую, хитрувати*).

4.3. Активним процесом у вокалічній підсистемі давньоукраїнської мови була зміна одних голосних звуків на інші. Наслідком цього стало виникнення багатьох чергувань, успадкованих і сучасною українською мовою.

Для давнього українського періоду характерним став перехід звука [е] в [о] після шиплячих та [й], напр.: *жена* > *жона, чело* > *чоло, йего* > *його,* але *женити* > *женити, щетина* > *щетина, шестеро* > *шестеро.* Голосний [о] розвивався на місці [е] (перед злиттям [ы] й [і] та занепадом [ь], [ъ]), коли далі розміщувався склад із голосним непереднього ряду, проте [е] зберігався в кінці слів, перед складом з голосним переднього ряду і перед [й] або пом’якшеним під впливом [й] приголосним, але в позиції перед голосним переднього ряду на його місці вживався ще й [а]. Загалом дистрибуція [е] та [о] після шиплячих і [й] відображала асиміляцію голосних звуків – [е] вживався перед складом із голосним переднього ряду, а [о] – перед

складом із голосним непереднього ряду. Зміна голосного [е] на [о] й [а] простежувалася в давніх українських пам'ятках, але частіше використовувався все-таки звук [е] за вказаних умов, напр.: *жоною* (ПР, 282) і *шєломомь, вєчєра, жєны* (СПІ, ѣ, ѳ, кѣ), *чєтыри, пшєници* (ГВЛ, 92, 101), *челомъ* (ПВЛ, 202), *чернѣи, человѣкъ* (СДЗ, 9, 13). Виразного характеру вона набула тільки в XV ст., з перевагою звука [о] над [е] піля шиплячих, засвідчуючи водночас і ствердіння шиплячих звуків, напр.: *жона, чотыри, слышачо, пришолъ, пєчоры* (Чет, 15, 31 зв, 51 зв, 288 зв, 322), *ничого, жонъка, чоловєковъ, нашого, бочокъ, ко(р)чомъ, чорного* (Гр XV, 35, 42, 43, 44, 45, 92). Водночас сучасна українська мова фіксує чимало слів із названими змінами (*шолудивий, жолудь, черемха, пшениця, жереб, ялина* тощо) або номінацій, що зазнали впливу інших слів із такими змінами (відіменникові форми та новотвори мають [е] чи [о], що були в початковій формі, на зразок *вечора, вечоріти, вечоровий* від *вечір*) та багато різних прикладів, які не підпадають під загальні правила дистрибуції голосних [е], [о], [а].

Розглядаючи різні умови виникнення й поширення зміни [е] в [о], [а], учені відзначали, що цей процес розпочався в середині слова з переходу [е] в [о] спочатку після шиплячих та [й], а далі й після інших приголосних ([з´], [с´], [ц´], [л´], [р´], [н´]), і відбувався ще до ствердіння приголосних перед голосними переднього ряду. Під час лабіалізації [е] новоутворений звук [о] спочатку виконував роль лише варіанта фонеми /е/, а згодом змінив свою належність і став варіантом фонеми /о/. Реалізація звука [е] в [о] після шиплячих та [й], а потім і після зубних мала характер окремих самостійних різночасових змін. Слова з такими змінами та їх наслідками закріпилися на літературному рівні, а в розмовній мові, особливо західноукраїнської території, до сьогодні звук [е] є реалізатором фонеми /е/ (*учера, леду, шестий*).

Своєрідними особливостями на українському ґрунті відзначався перехід звука [о] в [а]. Він здійснювався тоді, коли ненаголошений голосний [о] стояв переважно перед складом з наголошеним [а], рідше в інших позиціях, напр.: *колачь > калач, кожанъ > кажан, кочати > качати, шкоролупа > шкаралупа.* Подекуди його фіксували й українські пам'ятки, напр.: *багатыръ* (ГВЛ, 101), *кажъды(и)* і *кожъды(и), манастырю* і *монастырю* (Гр XV, 46, 92, 97). Проте в

ранній писемний період і в подальшому розвитку української мови зміна [о] на [а] не мала регулярного, всеохопного характеру, як засвідчують писемні джерела й діалектні дані, і не стала загальнофонетичним законом української мови, що пояснювалося різними причинами. Тому за спільних умов одні слова на сучасному етапі мають [а] на місці етимологічного [о] в позиції перед наголошеним [а] (*хазяїн, чабан, гарячий* тощо), а інші не піддалися такій зміні (*лопата, козак, коняка* тощо).

Сучасна українська мова розрізняє історично неоднорідні слова з дистрибуцією голосних [о] й [а] на зразок *ломити* > *ламати* як відображення спільнослов'янського чергування [о] з [а]; *шаравари, паламар* як запозичення з неслов'янських мов; *гаразд, калатати* як питомо українські слова з асимілятивними змінами. Водночас унаслідок переходу [о] в [а] дещо збільшилася функційність фонеми /а/, наголос набув статусу важливого чинника звукозмін, розширилося морфонологічне чергування /о/ – /а/, простежувався частково відголос процесу акання, започаткованого в дописемний період і поширеного в російській та білоруській мовам.

Незначним ареалом поширення характеризувалася в давній українській мові зміна [е] в [а]. Закономірним було перетворення [е] на [а] в початковому складі слів після [й] перед голосними переднього ряду, напр.: *єлина* > *ялина, єлиця* > *ялиця, Єрема* > *Ярема.* Відповідно до цього зміна [е] на [а] пройшла і в початковому складі слів перед голосними непереднього ряду, напр.: *Євдоха* > *Явдоха, Євдоким* > *Явдоким.* У ряді слів перехід [е] в [а] пояснювався регресивною асиміляцією голосних, напр.: *Пелагія* > *Палажка*; впливом звуків [р], [л] на пониження артикуляції [е], напр.: *берлогъ* > *барліг*; позицією звука [е] після шиплячих, напр.: *чеснокъ* > *часник*; аналогією до інших слів, напр.: *Окссня* > *Оксана* відповідно до *Тетяна.* А в окремих словах така зміна вмотивовувалася неоднозначно, зокрема в іменниках середнього роду другої відміни типу *веселиє, сватаниє* – впливом форм родового відмінка цих іменників *веселия, сватания,* слів на зразок *лоша, теля,* збірних іменників із *іја* на зразок *братрия* та іншими причинами. Перехід [е] в [а] засвідчували поодинокі слова, напр.: *ярусалимский* (ЛЛ, 113).

Більшість номінацій зберігали звук [е] після м'яких приголосних, що стало характерним явищем української мови,

особливо живої розмовної мови (північних та південно-західних говорів). Це явище простежувалося вже в українських пам'ятках XIV – XV ст., напр.: *свѣтыни, сєнтєбрѧ, свѣщєники, ωктєбрѧ* (Чет, 11 зв, 13 зв, 16 зв, 45 зв). У сучасній українській літературній мові звук [е] змінився на [а] після етимологічно м'яких приголосних (*ясен, залізо, Ярина*), а в в діалектній мові став частим на місці [а] (*порєдок, тєшко, горєчий*).

Сучасні діалекти представляють досить строкату картину щодо реалізації звука [е]: у південно-східному наріччі та в деяких говорах південно-західного масиву на місці [е] наявне [а], у решти говорах південно-західного наріччя вживається [е] і в усіх говорах північного наріччя на місці [ę] в ненаголошеній позиції вимовляється [е]. Все ж, на думку вчених, слова зі зміною [е] в [а] слід розглядати швидше за все як наслідки різних звукозмін в українській мові.

4.4. На пізній писемний період розвитку давньої української мови припали й фонетичні процеси, пов'язані зі зміною початку слів. До них належали втрата одних звуків і поява інших на початку слова.

Занепаду зазнавали переважно голосні звуки, зокрема [і] (з прасл. [jь]), рідше [о] (з етимол. [о]), у питомих словах або в запозиченнях з неслов'янських мов, напр.: *игълъка > голка, Исидоръ > Сидір, Опанасъ > Панас.* Це явище відображали подекуди й давні пам'ятки української мови, а особливо XV ст., напр.: *мать живъта вѣчнаго; нє мамъ ц(с̃)рѧ; ап(с)ла якова; сто(г) сидора* (ЄЄ, 58, 261, 271, 297), *мѣти, мають, нє мєли, ωпослѣ, послѣ* (Гр XV, 26, 43, 47, 63), *єрѣи, єр(с)лима, сповєдати, маю, ωсифъ, маємъ* (Чет, 16, 20, 36 зв, 128 зв, 325, 367). А результати його незначною мірою успадкувала й сучасна українська мова (*гра, мати, Гнат* тощо), хоч зберігає слова і з початковими голосними (*Ірина, ім'я, ідуть* тощо), вживання яких зумовлено різними причинами.

Більш поширеним фонетичним процесом, порівняно із занепадом голосних на початку слова, було виникнення приставних звуків перед голосними, роль яких виконували в українській мові приголосні [в], [й], [г]. З появою протетичних звуків зберігалося лексичне й граматичне значення слів, лише усувався збіг голосних звуків на межі слів і змінювалася структура складів. Давні українські пам'ятки фіксували ще довго й часто відповідно

слова без приставних звуків, напр.: *острыми* (СПІ, л҃в), *оулицамъ* (Изб 1076, 227), *уста* (СДЗ, 5).

Приставні звуки [в], [й], [г] характеризувалися своєрідними процесами виникнення та використання в давній українській мові. Протетичний [й] був успадкований з праслов'янської мови перед голосними [ě], [е], [і], [ь], [а], звук [в] – перед [ъ], [ы], а приставний [г] виник пізніше, здебільшого перед [о], подекуди перед [а], [е], [и], тому голосні звуки рідко вживалися на початку слів.

Найбільшою продуктивністю в українській мові відзначався протетичний звук [в]. Первинно він розвинувся в питомо українських словах перед етимологічним [о], що змінився на [і] в новозакритих складах, напр.: *отьчизна > вітчизна, отьця > вітця, окъно > вікно, овьса > вівса, олътарь > вівтар.* Поодинокими були випадки вживання [в] і в позиції перед незмінним [о], напр.: *огнь > вогонь.* Зрідка траплявся звук [в] перед [а], напр.: *Іоан > Іван.* А типовою для нього стала позиція перед [у], крім префіксальних слів та іншомовних з початковим [у], напр.: *улиця > вулиця, ухо > вухо,* але *успіх, участь, увага, уклін* тощо. Слова з протетичним [в] рідко фіксувалися в пам'ятках, напр.: *паси вовца моя; Р(ч)є гі҃ своимъ воучнкомъ* (ЄЄ, 95, 168), *вотнялъ, воны* (Гр XV, 31, 61).

Протетичний [й] використовувався рідко в українській літературній мові, напр.: *єлини > еліни,* і закріпився в невеликій кількості слів (*Євангеліє, Єва, Ївга, їжак* тощо). Вживання його в ролі приставного інколи фіксували й давні писемні пам'ятки, напр.: *Яронови* (ИЛ, 733).

Новий для української мови протетичний звук [г] розміщувався перед різними голосними. Характерною для нього була позиція перед голосним [о], що стало специфічною українською рисою, але її відображали тоді поодинокі слова, напр.: *орѣхъ > горіх, острыи > гострий, острити > гострити.* В окремих випадках звук [г] виникав і перед голосними [е], [и], напр.: *ей > гей, икати > гикати.* А частина слів засвідчувала вживання звука [г] перед голосним [а], переважно іншомовні назви, напр.: *армата > гармата, айда > гайда.* Появу звука [г] перед голосними рідко відображали писемні пам'ятки.

Загалом явище протези посилилося й увиразнилося наприкінці давньоукраїнської доби, з використанням у ролі приставних не тільки [в], [й], [г], а й інших звуків, що засвідчували вже пам'ятки

писемності XIV–XV ст., напр.: *вотчину* і *ωтчину, ωстали* і *станете, всказал* і *казали, ωпослѣ* і *послѣ, илвъвски, лъвскиѣ* (Гр XV, 41, 44, 50, 60, 63, 65). Однак до сьогодні це явище не розвинуло своєї продуктивності. Чимало давніх слів з приставними [в], [й], [г] функціює на сучасному етапі, а нові майже не утворюються.

Наявність різних за часом виникнення номінацій з приставними [в], [й], [г] дала можливість твердити, що для української мови властиві три протетичні звуки: [в] (перед [о], [у] та [і] з [о]), [й] (перед [і], [е], [а]) і рідко [г] (перед [о], [у]). І в сучасній українській мові з початковими голосними трапляються переважно іншомовні слова, бо в питомих розвинулися приставні звуки. А найбільшого поширення явище протези набуло в діалектах української мови.

4.5. Важливим фонетичним явищем давньоукраїнської мови стало ствердіння окремих приголосних звуків. Під цю зміну підпали як цілі групи приголосних, так і деякі м'які чи пом'якшені звуки.

На українському ґрунті всі палатальні й напівпалатальні приголосні звуки втратили м'якість у позиції перед голосними [е], [и]. З формуванням нового звука [и] на основі етимологічних [і] й [ы] відбулося ствердіння приголосних перед [и], яке спричинило депалаталізацію приголосних і перед [е]. Із взаємозв'язку процесів ствердіння приголосних перед [е] та [и] випливає, що ці явища протікали майже в один період або в близький один до одного час. Учені дійшли висновку, що процес депалаталізації приголосних перед [е] завершився ще в давній український період – десь до кінця XIII ст. Сучасній українській літературній мові властиві сполучення твердих приголосних із голосними [е], [и], а м'які приголосні відомі перед [е] лише в похідних утвореннях від іменників середнього роду другої відміни (*життєвий, значеннєвий* тощо), у прикметниках середнього роду однини (*житнє, ситнє* тощо) та у формах дієслова *лити* (*ллє, ллємо*). Водночас у діалектах української мови здавна поширені форми на зразок *зєть, знаннє, узєти, дєсєтий, молодєта, тєжко, чєсто*. Ствердіння приголосних перед [е], [и] стало однією зі специфічних рис української мови, унаслідок якого відбулося розширення сполучуваності твердих фонем, усунення позиційних варіантів багатьох твердих фонем (/д/, /т/, /з/, /с/ та інших) і подальше відмежування української мови від інших слов'янських мов.

У позиції перед голосним [ä] (з [ę]) напівпалатальні приголосні звуки зазнали різних змін. Повністю стверділи перед ним губні пом'якшені приголосні, напр.: *мята* > *м'ята, вязати* > *в'язати.* У процесі їх депалаталізації відбувся розпад артикуляції на тверду й м'яку, тверда втратилася, а носієм м'якої став звук [й]. Однак інші напівпалатальні приголосні стали м'якими перед [ä] (*дятел, сядуть, рядок* тощо), і цим завершився процес занепаду пом'якшених варіантів твердих фонем в українській мові. Втрата м'якості одними приголосними і збереження її іншими перед [ä] зумовили злиття фонем /а/ та /ä/ в одну /а/, яка почала вживатися після твердих і м'яких (*лякати* й *ламати*), збільшення протиставлень фонем за ознакою твердості-м'якості, зокрема, крім пар /н/–/н´/, /р/–/р´/, /л/–/л´/, почали виділятися ще й пари /д/–/д´/, /т/–/т´/, /з/–/з´/, /с/–/с´/.

Серед усіх приголосних, що зазнали депалаталізації, особливої уваги заслуговують пом'якшені губні звуки. Вони одними з перших втратили м'якість перед голосними [е], [и], а також перед [ä] (з [ę]). Унаслідок цього пом'якшені губні звуки перестали існувати як самостійні фонеми та набули статусу позиційних варіантів твердих фонем /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/. Крім того, через цей процес чимало іменників в українській мові зазнали перегрупування за відмінами, напр: *голубь* (четверта відміна) > *голуб* (друга відміна), навіть за родами, напр.: *степь, глибь* (жін. р.) > *степ, глиб* (чол. р.). Розпочате в давній писемний період ствердіння губних приголосних звуків після занепаду редукованих затяглося на кілька століть. Але особливо активним воно стало ще в XIV–XV ст., свідченням чого була відсутність літери *ь* або написання *ъ* після них, напр. : *писмо(м), уставникъ, застолниковъ* (Гр XV, 26, 31). Характерним є те, що найдовше пом'якшеність губних зберігалася перед голосними та після приголосного, який належав до кореня, і своїм занепадом спричинила різноманітну вимову давніх пом'якшених губних звуків в українській мові та її діалектах (*ім'я, здоров'я, цвях, свято*).

Показовими щодо ствердіння були й м'які шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж]. Вони виникли, як відомо, у праслов'янській мові внаслідок пом'якшення задньоязикових і трансформації скупчень приголосних та мали фонемний статус. За відсутності твердих відповідників і в результаті різних фонетичних процесів вони депалаталізувалися в українській мові, починаючи, ймовірно, від північних говорів, напр.:

*ѥстє жє въ ѥр(с)лм*ѣ (ЄЄ, 60). Зокрема, ствердіння їх відбувалося після занепаду редукованих, внаслідок зміни [е] в [о] після шиплячих, під час депалаталізації перед [е], [и] та іншими звуками, напр.: *уставичность, вѣчно, службу, чотыри, нашо, жоны, держалъ, четвергъ, чести* (Гр XV, 26, 35, 42, 46, 106, 30, 33, 38). Це вилилося на українському ґрунті в загальну тенденцію до диспалаталізації шиплячих у всіх фонетичних умовах.

Пом'якшену вимову шиплячі звуки зберегли до сьогодні лише перед [і] (з [е], [ě]), у подовженому вигляді перед [а] (де не вставляється *-ат-*), у подовженому варіанті, крім позиції після іншого приголосного, і за таких умов являють собою варіанти твердих фонем (*жінка, шість, ножі, піддашшя, розкішшю* тощо). Ствердіння шиплячих звуків призвело до переходу чотирьох фонем із розряду м'яких у розряд твердих, без протиставлення їх за ознакою твердості-м'якості.

Упродовж історії розвитку української мови простежувалося твердіння звука [р], унаслідок чого на літературному рівні закріпилася тверда вимова звука [р] у кінці слова й складу, а в інших позиціях м'якість [р] ґрунтувалася на історичних принципах. Крім того, він утратив пом'якшену вимову в позиції перед губними, задньоязиковими та фарингальним [г], напр.: *сьрпъ > серп, вьрхъ > верх, дьргати > дьоргати,* ствердів перед звуками [е], [и], у багатьох словах перед [а], [у], колишнім слабким [ь] та давнім [ї], напр.: *ревѣти > ревіти, творити > творити, звѣря > звіра, вѣрьныи > вірний, писарь > писар, довѣриє > довір'я.* Ствердіння звука [р] відобразили вже писемні пам'ятки XIV–XV ст., але фіксували і випадки м'якшення звука [р], напр.: *монастиру* і *монастирю* (Гр XV, 76). М'яку вимову він зберігає в частині слів перед [а], [у], [о], напр.: *зоря, косаря, говорю, горьований, рюмсати.* І сьогодні в літературній мові протиставляється тверда й м'яка вимова цього звука. Проте в діалектах простежується тверда вимова звука [р].

Решта приголосних звуків не відзначалися особливими рисами щодо втрати чи збереження своєї палатальності й суттєво не вплинули на формування диференційної ознаки твердості-м'якості в українській мові. Але слід звернути увагу на звук [ц], що поступово розповсюджувався на українському мовному ґрунті в м'якому варіанті [ц΄], заступаючи типову старослов'янську тверду вимову

цього звука, напр.: *голубицю, заступницю, тѣмницю, старѣць* (Чет, 40, 48 зв, 141, 2 зв).

Отже, специфічні українські фонетичні риси, що стали простежуватися в ранній писемний період розвитку української мови, все більше поширювалися й закріплювалися на території України, а в XIV–XV ст. набули виразного системного характеру. А основним джерелом фіксації українських рис стали власне українські пам'ятки, а особливо писемні твори XIV–XV ст.

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 69–82.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*: праці філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Житецкий П.И. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Киев: Университетская типографія, 1876. 376 с.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 77–181.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 63–329.

Ковалів П.К. Слов'янські фонеми. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 61–70.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 63–66.

Наконечний М.Ф. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови. *Питання історичного розвитку української мови* / ред. кол.: І.К. Білодід (відп. ред.), С.П. Бевзенко, В.П. Бесєдіна-Невзорова та ін. Харків: Видавництво Харківського державного університету, 1962. С. 125–165.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) / відп. ред. В.Г. Скляренко. Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

ЛЕКСИКА І СЛОВОТВІР

1. Формування праслов'янського лексичного складу

1.1. Спільноіндоєвропейський словниковий фонд.
1.2. Міжіндоєвропейські лексичні паралелі.
1.3. Праслов'янський лексикон.
1.4. Праслов'янські лексичні запозичення.
1.5. Міжслов'янські лексичні зв'язки.

1.1. Спільноіндоєвропейську спадщину в лексиконі праслов'янської мови представляли різні за семантичними особливостями слова. Однією із численних її груп були назви споріднення й свояцтва. Виникнення їх зумовлювалося переходом на праіндоєвропейському ґрунті від племінних до родових і сімейних зв'язків, коли поступово соціального значення набувала індивідуальна сім'я, відносини й стосунки в ній. Назви споріднення характеризувалися семантичною стійкістю й послідовністю, напр.: **otьcь, *mati, *synъ, *dъkti,* тоді як назви свояцтва відзначалися семантичною змінністю, напр.: **žena, *mǫžь, *snъxa, *jętry.* Семантичну мінливість назв свояцтва пояснювали тим, що вони відображали позасімейні зв'язки людей, міжродинні, а також зародження суспільного порядку, коли дружина переходила в сім'ю чоловіка, але чоловік не вважався родиною для сім'ї дружини. Через це всі ступені свояцтва в сім'ї чоловіка позначалися усталеними термінами (**děverь, *zъly, *vьdova* тощо), назва чоловіка збігалася з назвою господаря дому, а ступені свояцтва для сім'ї дружини та більш віддаленого споріднення не мали чіткого позначення (**tьstja, *dědъ, *vъnukъ* тощо).

У тісному зв'язку з індоєвропейськими назвами осіб перебували назви частин людського тіла. Предки слов'ян ще в глибокі давні часи пізнали будову й функції людського організму, навчилися управляти ним, співвідносити з навколишнім середовищем та порівнювати з організмом тварин. Спільними на означення людини й тварини стали переважно слова, що вказували на їх внутрішні ознаки, рідше на зовнішні, напр.: **mozgъ, *ęzykъ, *zǫbъ, *gъrdlo, *kostь, *ǫtroba, *sьrdьce, *kry* і **oko, *uxo, *nosъ, *bry,* а відмінність простежувалася в

основному при називанні взагалі тіла й зовнішніх рис істот, напр.: **usta, *olkъtь* (у людей) і **męso, *vymę, *melko* (у тварин). Спільність і відмінність виявлялися ще й у вираженні фізіологічних ознак та процесів, напр.: **ěsti, *piti, *rana* (для людей, тварин) і **dhē(i)* (для тварин). Майже всі назви частин тіла людей та організму тварин як слова індоєвропейських коренів зазнали словотвірних і граматичних змін.

Для позначення живого світу в індоєвропейській мові, крім найменувань осіб, використовувалося багато назв тварин, а також декілька назв птахів, комах, плазунів, риб. Співжиття з тваринами призвело до вироблення спеціальних найменувань для різних представників живого світу. Одні з них характеризували диких тварин, напр.: **zvěrь, *jelenь, *turъ, *vъlkъ, *ježь, *věverica,* інші – свійських тварин, напр.: **govędo, *porsę, *ovьca, *ovьnъ, svinьja,* але такий поділ міг здійснюватися тоді з урахуванням належності або неналежності до стада роду чи племені. По декілька слів збереглося для позначення птахів, комах, плазунів, риб, з якими життєдіяльність людей була пов'язана невеликою мірою, напр.: **orьlъ, *žeravь, *gǫsь, *vorna, *muха, *morvi-, *osa, *čьrvь, *zmьja, *ǫgorь, *lososь*.

Порівняно з назвами живого світу, до праслов'янського лексикону увійшло небагато назв рослин, природних об'єктів і явищ. У давніх індоєвропейців рослинний світ сприймався безпосередньо, без глибокого осмислення й часто змінювався через мігрування племен. Позначеннями його реалій стали назви рослин, напр.: **dervo, *berza, *želǫdь, *zьrno, *solma, *lьnъ*; назви явищ природи, напр.: **ognь, *sněgъ, *rosa, *větrъ*; назви природних об'єктів, напр.: **zemja, *nebo, *sъlnьce, *voda*; назви часових проміжків, напр.: **dьnъ, *večerъ, *zima, *vesna.*

Надбанням праслов'янської мови стала й невелика кількість індоєвропейських назв предметів, знарядь, продуктів, будівель та пов'язаних з ними понять. Вони засвідчували побут, господарювання наших предків і використання найбільш необхідних речей, напр.: **domъ, *dvьrъ, *vozъ, *žьrny, *medъ, *juха, *solь.*

На противагу конкретним назвам, дещо меншу частину в праслов'янському лексиконі становили індоєвропейські абстрактні слова – назви дій, процесів, станів, робіт, якості, кількості, напр.: **žiti,*

**merti, *iti, *stojati, *ležati, *tekti, *viděti, *znati, *dati, *vezti, *žьltъ, *malъ, *vysokъ, *odinъ, *dъva, *pętь, *sъto.*

Усі спільноіндоєвропейські конкретні й абстрактні назви на праслов'янському ґрунті могли реалізувати в незмінності лише свої корені. Тоді як загальна структура більшості з них піддалася різним семантичним, словотвірним чи словозмінним процесам.

1.2. До праслов'янського лексикону увійшло чимало слів, що зблизили його з мовою західних, східних і південних індоєвропейців. За умови фіксації в трьох чи навіть у двох несуміжних мовах вони також можуть вважатися індоєвропейськими за походженням. Відповідно до ареалів контактування слов'янських діалектів з іншими індоєвропейськими діалектами вчені виділили у словниковому складі праслов'янської мови такі основні лексичні шари – західноіндоєвропейський, східноіндоєвропейський, південноіндоєвропейський.

У межах західноіндоєвропейських мов простежувалися найбільш тривалі й міцні лексико-семантичні зв'язки між слов'янськими та балтійськими діалектами. Вони встановилися ще на індоєвропейському ґрунті, але були перервані вторгненням інших народів і знову відновлені на початку нашої ери. За довгий період контактування слов'янські й балтійські мови набули багатьох спільних і відмінних лексичних рис. Спільність цих мов особливо відобразилася в новотворах пізнішого періоду, порівняно зі спільноіндоєвропейським.

Усі характерні для слов'янських і балтійських мов лексеми можна поділити на такі групи: назви частин тіла людини та її ознак, напр.: **golva, *rǫka, *noga, *plъtь, *gluxъ*; назви людей, тварин, птахів, риб, напр.: **ratajь, *korva, *kulikъ, *žegъzulja, *esetrъ*; назви предметів, явищ, об'єктів, напр.: **gvězda, *jezero, *ledъ*; назви дій, якостей, абстрактних понять, напр.: **dolja, *dobrъ, *junъ, *soldъkъ, *duxъ*. Розвиваючись у тісному взаємозв'язку, слов'янські й балтійські мови створили багато нових спільних слів, а інші слова, переважно спільноіндоєвропейського фонду, змінювали незалежно одна від одної.

Слов'янські мови контактували й з іншими західноіндоєвропейськими мовами. Насамперед це стосується

германських мов, які мають зі слов'янськими, а також з балтійськими, багато спільних елементів у словниковому фонді. Давніми лексичними паралелями цих мов є різнозначеннєві слова, напр.: **selo, *ljudъ, *stado, *voskъ, *děliti, *tysętja, *pęstь, *rebro.* Частина слів зближує слов'янські мови ще й з італо-кельтськими та іншими західноіндоєвропейськими, напр.: **morje, *mъхъ, *semę, *lipa, *drozdъ, *gostь, *lice, *mъlni, *rъžь, *bъčela.*

Східноіндоєвропейський лексичний шар охопив меншу кількість слів, ніж західноіндоєвропейський. Він відобразив недовге контактування давніх слов'янських діалектів із тохарськими, носії яких одними з перших залишили індоєвропейську батьківщину й вирушили на схід, втративши тісні зв'язки зі слов'янськими та балтійськими племенами. Пізніше, з відокремленням індійських племен від індоєвропейської сім'ї, слов'янські мови втратили зв'язок і з індійськими діалектами, після чого перебували на сході в сусідстві з іранськими племенами. Унаслідок цього слов'янські мови зберегли найбільше спільних лексичних рис з іранськими мовами, напр.: **zъvati, *sъdravъ, *slovo, *bogъ, *ubogъ, *svętъ, *pьstrъ.* Цьому пласту відповідають ще слова **pьrsь, *volsъ, *dǫti, *sǫdъ, *bezъ, *radi, *ovъ.*

Південноіндоєвропейський шар є найменшим за кількістю номінацій, порівняно із західноіндоєвропейським та східноіндоєвропейським. Він характеризує взаємозв'язки між слов'янами й хеттами, греками, фрігійцями, вірменами й албанцями, які досить швидко покинули індоєвропейську територію й перемістилися на велику відстань від слов'ян, далі неодноразово заповнювану різними переселенцями, що й призвело до втрати стосунків між південними індоєвропейськими та слов'янськими діалектами. До цього пласту належить кілька номінацій, напр.: **dlgostь, *molditi, *lada.* Деякі слова співвідносять південних індоєвропейців із західними та східними, напр.: **orěxъ, *jalovьcь, *želva, *žila.*

У цілому індоєвропейський словниковий фонд з урахуванням слів, наявних у більшості індоєвропейських мов або в окремих групах мов, є досить великим. Попри все, важко сказати, що вся сукупність слів, зіставлюваних у різних індоєвропейських мовах, може дати точне чи навіть приблизне уявлення про лексику племен, які спілкувалися індоєвропейською мовою.

1.3. Основну частину праслов'янського лексикону становили власне слов'янські найменування. Це досить велика група слів, яка в переважній кількості характерна лише слов'янським мовам. До складу її входять різні за походженням, семантикою й структурою слова, тому в межах праслов'янського фонду слід виділити невідомі й відомі за походженням слова, структурно-семантичні й лексико-семантичні утворення.

Виокремлення номінацій невідомого й відомого походження базується на етимологічній прозорості слів. Якщо поява лексичних одиниць у праслов'янській мові невідома, затемнена, не з'ясована й викликає різні суперечності, то такі слова слід віднести до етимологічно невизначених. Вони могли бути успадковані із загальноіндоєвропейського лексикону, з різних індоєвропейських чи неіндоєвропейських мов або утворені від індоєвропейських та запозичених коренів, могли перебувати у зв'язку зі слов'янськими й неслов'янськими основами, але процес їх виникнення завуальований і остаточно не розкритий або має кілька трактувань. Етимологічно непрозорі найменування трапляються серед назв осіб (**čelověkъ* та ін.), назв тіла і його частин (**tělo, *čelo, *gǫba, *rъtъ* тощо), назв тварин і риб (**kyša, *pьsъ, *ščuka, *okunь* тощо), назв рослин і місцевостей (**dǫbъ, *proso, *kovylь, *gajь* тощо), абстрактних назв (**bystrъ(jь)* тощо).

Найменування з прозорою етимологією, міжслівними зв'язками вважаються відомими за походженням. Це в основному новотвори праслов'янської доби, мотивовані слов'янськими або неслов'янськими коренями й основами. За структурою і семантикою вивідних слів вони поділяються на лексико-семантичні й структурно-семантичні утворення. Лексико-семантичні новотвори виникали внаслідок переосмислення значення індоєвропейських, праслов'янських слів. Так, індоєвр. слово **bĕrgŏs* «гора» відобразилося в прасл. **bergъ* «берег»; індоєвр. **pūrŏs* «пшениця» – у прасл. **pyrъ* «пирій»; індоєвр. **nŏgā* «копито, ніготь» – у прасл. **noga* «нога»; індоєвр. **ghŏrdhŏs* «огорожа, тин» – у прасл. **gordъ* «місто»; прасл. **gojiti* «живити, сприяти життю» – у прасл. **gojiti* «гоїти, лікувати».

Структурно-семантичні новотвори – це слова, що виникли на праслов'янському ґрунті від індоєвропейських, слов'янських чи

іншомовних коренів та основ за допомогою різних словотворчих засобів. Частина їх співвідноситься з індоєвропейськими коренями й основами. Так, індоєвр. **phĕl-* відповідають праслов'янські слова **plemę* «плем'я», **plodъ*; індоєвр. **mŏnk- (*mĕnk-)* – прасл. **mǫka* «мука, борошно», **męti* «м'яти», **mękъ(kъ)* «м'який»; індоєвр. **g^{u}hēr-* – прасл. **žarъ* «жар, полум'я», **goréti* «горіти»; індоєвр. **dŏlŏs* «яма, низина» – прасл. **dolina* «долина».

Решта номінацій – найбільша кількість серед усіх спільнослов'янських новотворів – пов'язана здебільшого з праслов'янськими словами. При цьому слід відзначити велике структурно-семантичне розмаїття найменувань, мотивованих однією основою. Так, прасл. назвою **solvъ* «сивий, сірий» зумовлене слово **solvьjь* «соловейко»; прасл. **čitati* – слова **čislo* «число», **čьstъ* «честь»; прасл. **svojь* «свій» – лексеми **svojakъ* «свояк», **svěstь* «свість», **svatъ* «сват», **svaxa* «сваха»; прасл. **dьnь* «день» – слова **dьnьnъ, *dьnevьnъ* «денний», **dьnĕti* «дніти», **dьnina* «днина», **dьnьnica* «ранкова зоря», **dьnьsь* «сьогодні»; прасл. **bělъ(jь)* – слова **bělavъ* «білуватий», *bělěti sę* «білітися», **bělica* «тварина», **bělidlo* «білило», **běli(z)na* «білизна», **bělostь* «біліcть», **bělъkъ* «білок», **bělьmo* «більмо», **bělobokъ(jь)* «білобокий». Поодинокими в праслов'янський період були випадки мотивування слів іншомовними коренями, напр.: **mečь* > **mečьnikъ*.

Упродовж історії розвитку спільнослов'янської мови її лексичний склад зазнавав постійних змін. Одні слова й значення з'являлися, поширювалися в мовленні, а інші виходили з ужитку чи зовсім зникали. Причини виникнення й занепаду слів у цілому і щодо кожного окремого найменування важко встановити, оскільки їх було переважно кілька, до того ж, мовні фактори часто поєднувалися з позамовними чинниками.

1.4. В індоєвропейський період і після розпаду індоєвропейської мовної єдності слов'яни часто контактували з іншими племенами – спорідненими й неспорідненими. Довготривалі чи короткочасні відносини з ними призвели до появи в лексиконі праслов'янської мови великої кількості іншомовних слів та мотивованих ними утворень. За джерелом виникнення запозичення поділялися на індоєвропейські й неіндоєвропейські, а за часом проникнення в

слов'янські мови розміщувалися хронологічно за періодами послідовного входження до праслов'янського словникового фонду.

Перебування слов'ян у тісних і близьких зв'язках з індоєвропейськими племенами стимулювало перехід багатьох номінацій з індоєвропейських мов у слов'янські і зумовило постання найбільшої кількості спільноіндоєвропейських іншомовних слів у праслов'янському лексиконі, порівняно з неіндоєвропейськими. Запозичення індоєвропейського походження охопили германські, кельтські, грецькі, латинські найменування.

Найбільш давніми індоєвропейськими запозиченнями вважають кельтські слова, які в глибокі часи до нашої ери і на початку нашої ери проникали безпосередньо або через інші мови до слов'янських. Таких номінацій засвідчено небагато, напр.: **sluga* «слуга, челядь», **ljutъ* «лютий, злий», **braga* «брага, солод», **tynъ* «стіна, тин», **lěkъ* «ліки».

З давніх часів праслов'янській мові відомі й германські слова (прагерманські, німецькі, готські й інші), що потрапляли до неї упродовж усього спільнослов'янського періоду. Вони охопили такі лексичні одиниці: **duma* «думка, слово», **šelmъ* «шолом», **kъnędzь* «князь», **xъlmъ* «горб», **xlěbъ* «хліб», **stьklo* «скло», **koldędzь* «колодязь», **stodola* «стодола», **plugъ* «плуг», **skrinja* «скриня», **mečь* «меч» тощо.

На початку нашої ери праслов'янській мові стали відомі окремі грецькі слова, засвоєні переважно через посередництво інших мов, але таких слів виявлено мало, напр.: **korabjь* «корабель», **ogurьcь* «огірок», **cьrky* «церква», **poръ* «піп».

Надбанням праслов'янської доби стали й деякі слова латинського походження, що були успадковані безпосередньо чи опосередковано слов'янськими мовами. Їх виявлено небагато, напр.: **vino* «вино», **poganъ* «поганий», **kotьlъ* «котел», **cěsarь* «кесар», **kupiti* «купити».

Віддаленість неіндоєвропейських племен і нечасте спілкування з ними спричинили входження незначної кількості слів із неіндоєвропейських мов у слов'янські. Такими стали, напр., тюркські назви **obrinъ* «авар», **tьlmačь* «перекладач». Слова неіндоєвропейського походження почали проникати до спільнослов'янського лексикону пізніше від індоєвропейських

запозичень, у пізній праслов'янський період і після розпаду праслов'янської мовної єдності.

Успадковані спільнослов'янською мовою слова з індоєвропейських та неіндоєвропейських мов втратили поступово зв'язок зі своїми первинними коренями, стерли генетично іншомовне походження й розчинилися в лексиконі слов'янських мов. Індоєвропейські запозичення настільки прижилися в спільнослов'янській мові, що стали сприйматися як самобутні слова, як немотивовані чи похідні, співвідносні з іншими словами або частинами слів.

1.5. Праслов'янська племінна диференціація визначила подальшу більшу спорідненість української мови на східно- й західнослов'янському рівні, а меншу – на східно- й південнослов'янському. Через це сьогодні встановлюють міцніші українські лексичні зв'язки з білоруською, чеською, польською, словацькою, верхньолужицькою, хорватською мовами (давньою антською підгрупою), ніж із російською, болгарською, македонською, сербською, нижньолужицькою, словенською мовами (давньою словенською підгрупою).

Спорідненість української мови з білоруською виявилася найбільш близькою впродовж історії розвитку слов'янських мов, що дало можливість ученим говорити навіть про українсько-білоруську мову як спільне явище XIV–XV ст., про два варіанти «західноруської» мови – український і білоруський і розв'язувати проблему українсько-білоруських зв'язків у двох аспектах: формування української і білоруської народнорозмовних мов XIV–XVII ст. та українсько-білоруських писемних взаємин XIV–XVII ст. як наддіалектний процес. Від праслов'янських часів у лексиконі цих мов простежувалося багато спільних рис, зокрема назва **otьcь* поступилася словам *батько* (укр.), *бацька* (білор.); слово **Qžь* змінилося на *вуж*; характерними стали номінації *немовля, дбати, помилятися, кохати*.

Довготривалі історико-культурні й ареальні контакти української і білоруської з російською, їх генетична спорідненість зумовили появу багатьох спільних лексем і в цих трьох мовах. Так, прасл. слово **čelověkъ* у рос. і білор. мовах зберегло значення

«людина», а в укр. набуло ще й значення «одружений чоловік» і в останньому витіснило прасл. **mǫžь* «член подружжя»; прасл. назва **nevěsta* втратила первинне значення «невістка» і набула нового «взагалі жінка», а в рос. мові за нею закріпилося значення «наречена» і за словом *невестка* «невістка»; з двох давніх номінацій *pьrstъ* і *palьcь* у східнослов'янських мовах усталилася лексема *палець*; слово **časъ* в укр. мові стало загальною назвою часу, а в рос. мові виражає поняття «година», яке в укр. мові позначене словом *година*; в укр. набув поширення прикметник **čьrvenъ*, а в рос. витіснений словом **krasьnъ*; східнослов'янським мовам властиві були слова *плаха, скатерть, підвода, мзда, найм, скот, куна, гривна, головажня, десяток* та інші; і дотепер спільними є лексеми *дешевий, дев'яносто, коромисло, хороший, хвіст, кущ, кулак* та інші.

Показовими є лексичні контакти української мови з польською і чеською, що увиразнилися ще в києворуський період. Взаємовпливи між українською і польською простежувалися з XI ст. і поглибилися в XIV ст., відобразившись на різних рівнях літературної мови й малою мірою охопивши народнорозмовну українську мову. З польської до української мови перейшли слова *корона, личба, мєнити, обличность, очивисто, родовитыи, выбавити* «вирятувати», *рачити* «зволити», *припоудити* «пригнати», *збіглий* «утікач» та ін. З чеської до української мови ввійшли слова *право, поконати, наступникъ, протожь, пакли, велиць, вшитци* й інші. Потужним був і потік польсько-чеських лексем до української мови, особливо в XVI–XVII ст., із проникненням на слов'янський ґрунт латинських та інших запозичень, напр.: *гро(ш), заставити, заховати, листъ, належати, нєбожъчикъ, пожитокъ, пригода, шляхта*; *докторъ, костелъ, мастєръ, панъ, доброволныи, заживати, моцныи, отмѣнити, оужитокъ, титулъ, частокроть.*

У спільнослов'янському розвитку основну частину лексикону української мови визначили слова, що зближують її зі всіма мовами давнього антського союзу, напр.: *живиця, батіг, куток, хмара, ранок, смуга, повінь, торкатися, хилитися, триматися, будуватися, лякатися, бажати, бачити, лічити, працювати, лагодити, жодний, щирий*. І чималу кількість становлять слова, що віддаляють українську мову від давньої словенської підгрупи мов, напр.: *обилие, корм, желать, кануть, латать, брость, чертить, прятать, плохой,*

общий; або простежуються на зіставному рівні, напр., укр.-рос.: *другий – второй, хлопець – мальчик.* Водночас багато слів зближує давні антську й словенську підгрупи мов, що стали результатом їх взаємодії, напр.: *крок, кожух, вир, доба, вуй, стрий, снага, сіромаха, горня, ватра, колиба, левада, обрус, лелека, чекати, бавитися, самотній.*

Отже, українська мова за традиційною генеалогічною класифікацією належить до східнослов'янської підгрупи і має найбільше самобутніх лексем (*глек, глузд, берегиня, нащадок, стеля, очерет, брунька, волошка, кульбаба, ластовиння, черес, комаха, дивовижа* тощо), а також слова, що зближують її з білоруською мовою (*кохати, помилятися*), польською (*посаг, коруна*), чеською (*материзна, дідизна*) чи зі всіма західнослов'янськими (*вапно, пазур, годувати, смажити, блукати, тулятися, дременути*). Менше лексичних рис об'єднує українську мову з російською та південнослов'янськими, що вказує на відокремлений розвиток цих мов (*торба, горнути, мацати, блищати, трохи, цебер*).

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 83–95.

Гумецька Л.Л. З історичної лексикології української мови. *Мовознавство*. 1981. № 1. С. 38–44.

Гумецька Л.Л. З історичної стилістики української мови. *Слово і труд* / редкол.: І.Ф. Андерш, М.А. Жовтобрюх, Г.П. Їжакевич (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1976. С. 88–93.

Німчук В.В. Праслов'янська лексика. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С. 15–28.

Русанівський В.М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI–XVII ст.: доповідь на VII Міжнародному з'їзді славістів. Київ: Наукова думка, 1973. 28 с.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні: монографія. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2003. 480 с.

2. Становлення лексики української мови XI–XV ст.

2.1. Українська лексична спадщина.
2.2. Власне українська лексична основа.
2.3. Семантичні зміни в українській лексиці.
2.4. Розвиток синонімії, антонімії та омонімії.
2.5. Стилістичні особливості української лексики.

2.1. Набутком української мови XI–XV ст. стала численна кількість спільнослов'янських найменувань, що відобразили високий рівень розвитку праслов'янських племен, прагнення їх до постійної лексичної творчості. Спільнослов'янський лексикон представили індоєвропейські, неіндоєвропейські слова, власне праслов'янські новотвори. До нього увійшло й чимало слів, спільних для давніх антської і словенської підгруп слов'янських мов. Довговічне й обопільне функціювання на слов'янському ґрунті затерло їхнє походження й створило передумови для сприйняття як питомих слів.

Успадковані з дописемного періоду спільнослов'янські назви представляли основну частину слів у лексиконі давньоукраїнської мови. Семантика їх зумовила виділення таких тематичних груп:

– назви, що стосуються людини й істот взагалі, напр.: *братъ, полкъ, воєвода, любовь, слоуга, печаль, кнѧзь, попъ, тоуга, дѣло, пастоухъ, людьє, соромъ, ѡтрокъ, моужьство, подроуга, моужь, скорбь, дѣти* (ИЛ, 620-629, 639-646);

– назви, що позначають явища, об'єкти, зміни природи, напр.: *земля, боурею* (ИЛ, 314), *болото* (ИЛ, 326), *зорѣ, небо, громъ* (ИЛ, 436, 516, 527), *лѣто, дождь, пожаръ, время, ночь,* (ИЛ, 628-639), *годъ* (ИЛ, 645), *ѡсень, зима, снѣгъ* (ИЛ, 653);

– назви, що характеризують предмети, речі, продукти, результати діяльності, напр.: *столъ, ножь, стѧгы, саблѧми, вина, книгы, возъ, мечь, грамоты, колоколы* (ИЛ, 208, 249, 326, 333, 334, 335, 390, 484, 545);

– назви, що вказують на споруди, поселення, місцевості, напр.: *хоромы, клѣти, гати, горы, рѣка, имѣние, лѣсъ, лугъ, села, поле, волость, погребъ, мостъ, ворота, городъ, дворъ, бродъ* (ИЛ, 303, 314, 315, 335, 336, 486, 506, 508, 511, 537, 560, 620, 630, 631);

– назви, пов'язані з сільським господарюванням, напр.: *жита, зерно* (ИЛ, 332, 393), *овци, лну, овса, рьжи, куровь* (ГВЛ, 150),

конюхъ, сельскомъ старостѣ, конь, кобылоу, боранъ, коровоу, волы, переореть, гоусѣ, хлѣва, сѣно, дровехъ, козоу, свинью (ПР, 71–73);

– назви, пов'язані з полюванням, мореплавством, бортництвом, напр.: *бобровъ* (ГВЛ, 134), *медоу* (ИЛ, 334), *морьскоую лодью* (ПР, 131), *парусы, якори, ужища, глубинѣ* (ПВЛ, 24, 34), *олень, медвѣдь, лоси, звѣрь* (ПВЛ, 162);

– назви, пов'язані з різними ремеслами, заняттями, напр.: *мастєри, сѣдєлници, лучници, тулници, кузнєци, жєлѣзу, мѣди, срєбру* (ГВЛ, 122), *купець, мечникъ, клепати, мечемь, торгу, товаръ* (ПР, 104-9), *ремьствьника, городникоу, мостьникоу* (ПР, 124, 132);

– назви, що стосуються мистецтва, науки, освіти, писемності, культури, напр.: *оученик* (ИЛ, 585), *книжникъ, философъ* (ГВЛ, 146), *апостолъ опракось, парамья, єуангєліє опракосъ, съборникъ* (ГВЛ, 152), *сопѣли, бубны, спляшеть* (ПВЛ, 128);

– назви різних дій, процесів, якостей, властивостей, кількості чогось, напр.: *мстити, будеть, бояръскъ, выкупати, платити, лежить, дикую, прикладываеть, помогати, всѧкоѧ, перекладнаѧ, сельском, другаѧ, двою* (ПР, 168–169).

Виділені лексико-семантичні групи є найбільш загальними. У їх межах можна було би виокремити ще підгрупи слів або деякі лексеми вивести в нові групи. Проте в такому вигляді й обсязі вони дають цілісне уявлення про лексику, успадковану давньоукраїнською мовою з дописемного періоду, і відображають семантичне розмаїття найменувань кожної групи, яке ще більше розвинулося з формуванням на українському ґрунті нових лексичних одиниць і з проникненням у писемну українську мову нових іншомовних слів.

2.2. Основна частина протоукраїнського лексикону була реалізована на українському ґрунті й збережена дотепер, але низка давніх лексем зафіксована зі своєрідною поведінкою. Напр., прасл. *возъдухъ, лукъ* засвоєні українською мовою і збережені в деяких діалектах, але в літературній мові замінені словами *повітря, цибуля*; з прасл. *лужа, калюжа* слово *лужа* залишилося в діалектах, а *калюжа* поширилося на всій українській території; прасл. *гаиворонъ, брунька, хмара, гололедица, натина, галузь* засвідчені вперше середньоукраїнськими пам'ятками. Протоукраїнська лексика стала базою і для творення нових лексичних одиниць (*сълньце* >

сълньчьныи, ярь > *ярина, стадо* > *стадьныи, пахати* > *пашьня* тощо) та нових значень (*порогъ* «поріг у будинку» > *порогъ* «поріг на річці», *просторъ* «протяжність» > *просторъ* «воля, свобода» тощо). Тому найбільше новотворів становили слова з давніми слов'янськими коренями.

На південноруських землях упродовж XI–XV ст. формувалася і власне українська лексика. Це були переважно слова народнорозмовного характеру, що засвідчували багатство тогочасної живомовної стихії, входження її до літературного вжитку і розвиток писемної української мови та ділового спілкування на базі живого розмовного мовлення. Специфічні українські слова представлені в межах кожної частини мови, але найбільше їх серед повнозначних частин мови, менше серед службових частин мови. І якщо в пам'ятках XI–XIII ст. вони були поодинокими, то в XIV–XV ст. стали більш продуктивними й частотними.

З повнозначних частин мови своєрідними народнорозмовними рисами й формами особливо відзначалися дієслова, що підтверджують як писемні пам'ятки, так і дослідження українських мовознавців, напр: *брехати* «гавкати, брехати», *лагодити* «робити приємність», *об(ъ)гърнути, огърнути* «огорнути», *отъбгнути* «загубити», *пряжити* «прягти», *чюти* «чути», *роздиляючися, вчинять, досмотрили* (Гр XIV, 120, 121, 137), *порадили, казали, вчинили, дозволили, заборонѧли* (Гр XV, 35, 38, 49, 50, 54), *подивитисѧ, клѧстисѧ, охопити, збирати, полюбитисѧ, не пытай, дотисноутисѧ, збиратисѧ, кажи, забороняти, вдаритисѧ, коритисѧ* (Чет, 3 зв, 5 зв, 15 зв, 16 зв, 18, 20 зв, 22 зв, 32 зв, 50 зв, 51, 54).

Велику кількість специфічних українських номінацій становили й іменники, що охоплювати як нові слова, так і нові значення слів, а також власне українські форми слів, напр.: *болоньє*, *лимень* «лиман», *пуща* «густий ліс», *рѣнь* «дрібне каміння», *дѣлъ* «гребінь гори», *гаи, полонина, криница, ролья*, *жито, вѣверица, вълна* «вовна», *гребля, смага, гърбъ*, *пересьрдьє* «досада», *гривну, понедѣлок, выжывеню* (Гр XIV, 42, 128, 129), *у стожъку*, *роки, кривдъ, до(ч)ка, нарожє(н)я, шкода, пасика* (Гр XV, 44, 45, 49, 104, 117), *початокъ*, *прикладъ*, *клопотъ*, *година*, *скляницѧ, горниця*, *нєбога, чєрєда*, *напасть*, *господарь, сокира, пригода, мѣстьце* (Чет, 44, 47, 67, 99, 99 зв, 108, 174, 327, 348 зв, 365, 367, 375 зв).

У пам’ятках XIV–XV ст. численними й різноманітними стали специфічні українські прислівники, напр.: *непороухомо, непорушно* (Гр XIV, 125, 128), *николи, тєпєрь, досы(т), по давному, тѧ(ж)ко, вѣдомо* (Гр XV, 35, 39, 42, 43, 52, 134), *дивно, доловъ, прикро, николи, вдѧчно, тутъ, даромъ, нєвдѧчно, сюды* (Чет, 45 зв, 56 зв, 125 зв, 268 зв, 302 зв, 320 зв, 330, 340, 355). На XIV–XV ст. припало більше функціювання і специфічних українських прикметників, займенників і числівників або їх форм, напр.: *чирвоныи, здоровымъ* (Гр XIV, 9, 144), *лѣпшому, наиближныи* (Гр XV, 49, 116), *никимъ, хто* (Гр XIV, 125, 128), *инъшими, кожъды(и), воны* (Гр XV, 46, 61), *сти(р)тъ, дєвєносто, други(и)* (Гр XV, 44, 46), *тобѣ, нищто, такий, инший, я, нихто* (Чет, 3, 48, 52, 288, 318 зв, 352).

Українська мова характеризувалася й багатьма специфічними службовими частинами мови, вигуками, що більшою мірою актуалізувалися також у XIV–XV ст., напр.: *передъ, черезъ, пуперекъ* (Гр XIV, 130, 144), *чєрєсъ, для, мєжи* (Гр XV, 35, 49, 66), *коли, тако(ж), абы, поки, або, доколи, алє, щоби, що, куды, или,* (Гр XV, 31, 43, 49, 50, 61, 68, 72, 89, 95, 98), *нєха(и)* (Гр XV, 61), *из, ажь, чому, ачєй, змєжи, бо, ажьбы, пєрєдъ* (Чет, 2 зв, 15 зв, 23, 49 зв, 51, 51 зв, 54 зв, 55), *горѣ мнє, о цр̃ю, ахъ мнѣ бѣдной* (Чет, 15, 30, 249). Оригінальності українським пам’яткам надавали специфічні фразеологічні сполуки, порівняльні звороти, прислів’я і приказки, напр.: *слєзы пустити* «заплакати», *вчинити хвалу* «прославити», *быти в тузѣ* «тужити» (Чет, 44 зв, 47, 59 зв), *яко голубъ, ка(к) твєрдый камєнь* (Чет, 31 зв, 55 зв), *дн̃ь приходить яко анг̃ль, а нощь яко тать* (Чет, 344 зв).

До лексикону української мови влилося й багато іншомовних слів, завдяки її тісним зв’язкам з багатьма мовами. Найбільш об’ємним став потік старослов’янізмів, напр.: *цвѣтная недѣля* «вербна неділя», *хыщникъ* «хижак», *дѣтище* «дитина», *виноградъ* «виноград», «сад». Чимало проникло на український ґрунт і грецизмів – через старослов’янську, напр.: *дыханьє* «життя, дихання», *стихия* «одне з первоначал буття», *въселенная* «всесвіт», *планита* «планета», *Великъ дьнь* «Великдень»; і безпосередньо, напр.: *тигръ, скоръпии, алои, кипарисъ*. Запозичення з інших мов були поодинокими, напр., з тюрк.: *товаръ* «товар, майно», *борсукъ* «борсук», *евшанъ* «степовий полин»; з д. євр. через грец.: *субота*; з д. в. нім. через стсл.: *постъ*; із

с. лат.: *буракъ*; із с. грец.: *огурьць*. Частина запозичень була успадкована сучасною українською мовою, напр., стсл. лексема *овьнъ* усталилася як назва знаку зодіака; грец. *океанъ, китъ, кедръ* збереглися дотепер незмінно; грец. *магнитъ, ладанъ, канонъ* набули термінологічних значень.

2.3. Лексикон української мови XI–XV ст. характеризувався збагаченням як новими словами, так і новими семемами. І в творенні нових значень українська мова більшою мірою виявила свою специфіку, ніж у творенні нових лексем.

До основних закономірностей розвитку лексичної семантики української мови XI–XV ст. слід віднести збереження семантичної структури слів упродовж історичного розвитку, успадкування в незмінному вигляді семантичної структури і звуження або розширення надалі, збагачення семантичної структури в писемний період і збереження, звуження або збагачення її в майбутньому, перерозподіл функцій між семемами в структурі номінацій, розвиток переносних значень слів. Останні дві зміни можна розглядати в контексті попередніх семантичних процесів.

Упродовж історії розвитку української мови семантичну структуру зберегла невелика кількість слів, переважно однозначних. Однак у розмовному мовленні будь-яке слово могло набувати додаткових значень чи конотацій, а писемні пам'ятки малою мірою відображали народнорозмовне й діалектне мовлення. Так, прасл. лексема *paǫkъ (paękъ*), утворена з префікса *pa-* та кореня **ǫ- (ę-)* (пов'язаного з **(j)ęti* «брати, хватати»), була успадкована з давньою семантикою – *паукъ* «павук» – сучасною українською мовою, де фіксується зі значенням «членистонога тварина з отруйними залозами»; прасл. слово *rysь,* що зводиться до більш давнього **lysъ,* розвинутого з індоєвр. **lěu̯k-, *lŏu̯k-* «сяяти, блищати», проникло в українську мову зі значенням *рысь* «рись», а потім і в сучасну мову.

Українській мові відомо багато слів, що потрапили до неї з праслов'янської і функціювали спочатку незмінно, але далі зазнали розширення, рідко звуження семантичної структури. Процес розширення семантики полягав у формуванні як прямих, так і переносних значень. Напр., слово *pěsъkъ* «пісок» (з прасл. *pěsъkъ* «пісок») зберігало своє первинне значення, а сьогодні виражає

значення «сипуча гірська порода», «простори, ділянки землі, покриті цією породою»; назва *буря* «буря» (від прасл. *bur´a* «буря») була відома з первинним значенням, а в сучасній українській мові – це «навальний вітер з дощем, грозою та снігом», перен. «глибоке хвилювання», перен. «дуже сильне виявлення почуттів»; лексема *пшениця* «пшениця» (від прасл. **рьšeniса* «пшениця») вживалася з первинним значенням, а сьогодні – зі значеннями «рослина родини злакових», «зерна цієї рослини, борошно із зерна цієї рослини».

Специфіку українського лексикону відображали слова, що проникали до нього в києворуський період і тоді ж розширювали свою семантичну структуру. У подальшому такі багатозначні слова могли зберігати свою семантику, звужувати або збагачували її. Так, назва *свѣтило* «небесне тіло, що випромінює світло або світиться» набула ще в ранній писемний період значень «просвітитель, видатна людина», «свічка, світильник» і всі значення зберегла до сьогодні. Найменування *человѣкъ* виражало значення «взагалі людина», «людина як член колективу, суспільства», «особа, душа», «феодальний залежний селянин», «мешканець певного поселення», у староукраїнській мові набуло ще значень «муж, жоната людина», «особа чоловічої статі» і з цих усіх значень сьогодні охоплює лише чотири семеми «особа чоловічої статі», «одружена особа стосовно дружини», «людина загалом», заст. «селянин».

Багато слів із розширенням семантичної структури й далі наповнювалися новими значеннями. Напр., прасл. назва *гроза* «жах» виражала ще поняття «загроза», «погроза», «небезпека», а сьогодні має значення «грім та блискавка з дощем або градом», перен. «бурхливі події, що відбуваються в суспільстві», перен. «лихо, небезпека, катастрофа», перен. «те, що викликає, наводить страх, жах»; прасл. слово *межа* «середина, границя» набуло значення «природна або умовна лінія, яка ділить два володіння», а нині зафіксоване зі значеннями «лінія поділу; границя», «вузька смуга між полями», перен. «простір, обмежений чим-небудь», перен. «допустима норма чогось», перен. «останній, крайній ступінь».

Процес розвитку семантичної структури слів був довгим і складним в історії української мови. Упродовж століть номінативні одиниці могли зазнавати різноманітних семантичних змін. Процес розвитку лексикону української мови був означений безперервними

семантичними змінами більшої частини слів від давніх писемних часів до сьогодні.

2.4. Обширна база формування власне українського лексикону й різноманітні лексико-семантичні процеси в ньому зумовили виникнення синонімічних, антонімічних й омонімічних відношень між словами, що тісно були пов'язані між собою вже в найбільш давній писемний період. Передумовами становлення лексичних зв'язків була велика семантична місткість лексем, здатність їх вільно вживатися без встановлених параметрів, входити до складу фіксованих сполучень.

Явище синонімії відображали різнокомпонентні, різнозначеннєві ряди номінативних одиниць. У синонімічні відношення вступали однокореневі й різнокореневі слова чи їх значення, утворюючи малокомпонентні або багатокомпонентні синонімічні ряди, напр.: *четвьргъ, четвьртъкъ*; *стадо, череда, скотъ, товаръ*; *дьбрь, пропасть, бездъна, стръмьнина, розпалина, розсѣлина*; *лошадь, лошакъ, кобыла, конь, иноходъ, скокъ, фарь, жеребець, жеребя*. Проте майже всі синонімічні ряди давньоукраїнського періоду зазнали в подальшому різних семантичних змін. Одні з них залишилися в минулому через втрату своїх компонентів. Напр., із близьких за семантикою номінацій *пятьница, пятъкъ*; *постъ, говѣньє; недѣля, воскресеньє* занепали книжні слова – стсл. *пятъкъ, говѣньє, воскресеньє* (в українській мові останнє позначає сьогодні релігійне свято Воскресіння). Деякі синонімічні ряди успадковані без змін або розширені новими компонентами. Так, давній синонімічний ряд *сторона, бокъ* виділяється й на сучасному етапі в значенні «місце збоку кого-, чого-небудь»; синонімічний ряд *капля, крапля, роса* поповнився словами *краплина, крапелина, цятка, каплина, росинка*. А більшість синонімічних рядів зазнала одночасно втрати, набуття слів і зміни стилістичного відтінку окремих компонентів. Так, синонімічні ряди *бѣлъка, вѣверица, вѣкъша, бѣлица*; *человѣкъ, людинъ, мужь*; *люди, людь, народъ* зафіксовані сьогодні в складі *білка, вивірка, білиця* (без *вѣверица, вѣкъша, бѣлица*); *особа, людина, чоловік, одиниця, персона, індивід, душа, гаврик* (без слів *людинъ, мужь*); *люди, народ, люд, мир, публіка, народець, людці, миряни* (без слова *людь*).

Компоненти деяких колишніх синонімічних рядів розійшлися сьогодні до різних рядів або стали складовими одночасно кількох синонімічних рядів. Напр., синонімічний ряд *ящеръ, ящерица, ящеръка, ящуръ* втратив слова *ящеръ, ящерица,* а інші віддав синонімічним рядам *ящірка, веретільниця, мідяниця* і *ящур, слинявка, слинівка*; слова синонімічного ряду *дорога, путь, гостинець, тропа, стьзя* увійшли сьогодні до двох синонімічних рядів *дорога, шлях, путь, шосе, траса, магістраль*; *дорога, шлях, путь, стежка, стежина, стезя, тропа*; із синонімічного ряду *пътица, пътъка, пътичь, птахъ, птаха* випали слова *пътъка, пътичь,* а інші увійшли аж до трьох синонімічних рядів: *птах, птиця, птаха*; *особа, постать, фігура, птах, птиця*; *птахи, пернаті, птаство, птиця, пташки*. Поодинокі слова в києворуський період входили до різних синонімічних рядів і на сучасному етапі є компонентами різних рядів, пор.: *животъ, житьє, жизнь* і *життя, буття, живіт, живоття*; *животъ, богатство, скарбъ, грошЂ, живоття* і *багатство, гроші, маєтність, капітал*. Синонімічні відношення виникали внаслідок вживання питомих і запозичених слів, книжних і розмовних, діалектних, через розвиток багатозначності слів.

Антонімію представляли в давній українській мові різнозначеннєві й різночастиномовні пари слів, напр.: *просторъ – тѣснота*, *гора – долъ*, *глубокыи – мѣлъкыи*, *высокыи – низъкыи*, *полудьне – полуночи*, *погодьє – непогодьє*, *жити – мерти*. Одні антонімічні пари з відповідними фонетичними змінами збереглися дотепер, напр.: *върхъ – низъ*, *дьнь – ночь*, *великыи – малыи*, *дългыи – коротъкыи*. Інші пари змінили один зі своїх компонентів, напр.: *утро – вечеръ* (*утро* – на *ранок*), *лѣтьнии – зимьнии* (*зимьнии* – на *зимовий*). Деякі протилежні за значенням слова були витіснені іншими, напр.: *деснъи – шуи* – парою *правий – лівий*; *възътокъ – западъ* – парою *схід – захід.* Антонімія була спричинена так само розвитком багатозначності слів, унаслідок якого виникали лексеми з протилежним значенням та спільною семантичною основою.

Поодинокі слова відображали в києворуський період омонімію, напр.: *середа* «середина» і *середа* «назва одного з днів тижня», *гора* «гора» і *гора* «вгорі, нагору». Омонімічні відношення з'являлися також із розвитком багатозначності слів, коли похідні значення втрачали зв'язок з вихідними й ставали самостійними лексемами,

напр.: *місяць* «супутник землі» і *місяць* «проміжок часу», *село* «оброблюване поле» і *село* «населений пункт». Чимало давніх омонімів зникло в процесі історичного розвитку, напр.: *бѣла* «білка» і *бѣла* «дрібна грошова одиниця», *плуг* «плуг» і *плуг* «міра землі в обсязі ділянки, виораної за день». А окремі омоніми збереглися до сьогодні, напр.: *основа* «подовжені нитки в тканині і пряжа для них» і *основа* «підґрунтя». Зі зростанням українського лексикону, розширенням семантичної структури слів явище омонімії обросло новими значеннями на сучасному етапі.

Синонімія, антонімія й омонімія засвідчували інтенсивний розвиток лексики української мови, збагачення семантичної структури слів, поєднання близьких за значенням номінацій, протиставлення їх на спільній семантичній основі і розходження значень слова з утратою спільної семантичної основи.

2.5. Стилістичні ознаки давньоукраїнських лексем нестійкі, мінливі й повною мірою не відображені в писемних джерелах і наукових працях, тому однозначно трактувати стилістичні процеси навіть щодо окремого слова досить важко.

Давні стилістично нейтральні й стилістично марковані слова зберігали або змінювали своє стилістичне навантаження в подальшому розвитку української мови. Так, прасл. слово *конь* було стилістично нейтральним і залишилося таким до сьогодні, а синонімічне до нього слово *лошадь,* зі зниженим відтінком, передало своє емоційне забарвлення первинно нейтральному слову *кляча* й зникло в українській мові. Прасл. назва *рѣка* зберегла дотепер своє стилістично нейтральне значення, але в конкуренції зі стилістично нейтральним словом *рѣчька*.

Книжні й розмовні слова києворуського періоду з відповідними стилістичними ознаками дійшли дотепер або змінилися. Так, назва *єстьство* зберегла до сьогодні книжні значення «сутність», «природа» і набула нового значення «сукупність фізичних, душевних сил та властивостей людини». З інших книжних найменувань слово *коньчина* збереглося як урочисте, назва *людинъ* довго існувала й занепала, церковні поняття *Великъ дьнь, сыропустъ, мясопустъ* залишилися книжними, *Паска* «Великдень» – розмовним, *цвітна неділя* «вербна неділя» – діалектним. До розмовних належали слова

сѣчень, студень, лютий, березень, що функціюють зараз як стилістично нейтральні; лексеми *полудьне, полуночи, въсходъ, заходъ,* з яких слова *въсходъ, заходъ* зазнали фонетичних змін і стали стилістично нейтральними, а слова *полудьне, полуночи* – діалектними.

Серед загальновживаних і діалектних назв київоруської доби також можна простежити різні стилістичні зміни. Так, лексеми *суша, долина, низина, подолъ, лугъ, ровьня, хълмъ* були загальновживаними, але *суша, долина, низина, лугъ, подолъ* залишилися в загальному вжитку, а слово *ровьня* відійшло до південно-західних діалектів, слово *хълмъ* архаїзувалося. Назви *дѣлъ, полонина* характерні були для карпатських говорів, а сьогодні слово *дѣлъ* є загальновживаним, слово *полонина* й далі властиве карпатським говорам. Багато номінацій збереглося лише в говорах української мови, що дає можливість припускати поширення їх на невеликій території і в давні часи, напр., у південно-західних говорах є слова *живьныи, бости, вепръ, пиявица.*

Функціювання слів було неоднаковим у давній українській мові. Напр., у ній широко вживалися в темпоральному значенні слова *веремя, вѣкъ, часъ, годъ,* рідко *мѣсто, чинъ,* із яких слово *веремя* збереглося в карпатських говорах як метеорологічна назва, слово *часъ,* витіснивши номен *веремя,* стало засобом вираження загальної тривалості існування чогось, слово *вѣкъ* продовжує широко вживатися, слово *годъ* «рік» функціює лише в діалектах української мови, слова *мѣсто, чинъ* занепали із часовим значенням. Широко вживаним було й слово *весна,* а рідко вживаним його синонім *яръ,* і сьогодні слово *весна* продовжує активно використовуватися, тоді як слово *яръ* наявне лише в деяких південно-західних говорах. Рідко вживаними в київоруський період були слова *високосний, Купало, Русаля* і такими залишилися донині, але слово *високосний* – нормативне, а слова *Купало, Русаля* – діалектні.

Особливу увагу привертають стилістичні особливості лексики різних писемних пам'яток, бо писемні твори були і залишилися основним джерелом вивчення історії української мови. Використання стилістичних засобів залежало від мови, яка застосовувалася для книгописання (старослов'янська або руська). Оскільки ж багато давніх творів було написано старослов'янською мовою (насамперед церковно-релігійні) або з переважанням старослов'янських рис (світські, літописні), то й у них представлені великою мірою лексичні

засоби, що відповідали старослов'янській писемній традиції (книжні, абстрактні слова тощо). Так, П. Ковалів, характеризуючи загальновживану лексику києворуського періоду XI–XIV ст., виділяв групи іменників, прикметників, дієслів, серед яких найбільшу кількість охоплювали групи абстрактної лексики, і зазначав, що в той період абстрактні іменники використовувалися великою мірою як книжні старослов'янські слова. У поле зору дослідників потрапляли й народнорозмовні риси, наявні в пам'ятках. Зокрема, А. Генсьорський із вивченням стилістичних особливостей Галицько-Волинського літопису дійшов висновку, що в ньому, особливо у волинській частині літопису, відображені переважно мовні засоби й прийоми з живої народнорозмовної мови того часу.

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 95–109.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*: праці філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови київського періоду X–XIV ст. / Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Нью-Йорк, 1962. Т. I: Основний фонд. 445 с.; 1964. Т. II: Запозичення. 323 с.

Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / відп. ред. С.П. Бевзенко. Київ: Наукова думка, 1992. 416 с.

Німчук В.В. Лексика давньоруської мови. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І. П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С. 29–163.

Німчук В.В. Лексика пам'яток XI–XIII ст. як свідчення народної основи давньоруської літературної мови. *Жанри і стилі в історії української літературної мови* / відп. ред. Єрмоленко С.Я. Київ: Наукова думка, 1989. С. 5–56.

Пещак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1979. 268 с.

Русанівський В.М. Семантичні процеси розвитку української лексики. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С. 660–715.

Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні: монографія. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2003. 480 с.

3. Словотворення іменних частин мови

3.1. Словотвірна система української мови.
3.2. Деривація іменників.
3.3. Словотвір прикметників.
3.4. Деривація числівників.
3.5. Словотвір займенників.

3.1. Українська словотвірна система склалася на базі спільнослов'янської. Від праслов'янської українська мова успадкувала похідні й непохідні слова та способи творення похідних слів. За кількістю похідні слова перевищували непохідні і були значною мірою представлені в межах різних частин мови, напр.: *роусинъ, словенинъ, кровавъ, свободна, никотораго, дроугому, третьего, достоино* (ПР, 70–73).

Структура похідних номінацій свідчила про творення їх морфологічним, морфолого-синтаксичним, лексико-синтаксичним і лексико-семантичним способами. Найбільш продуктивним способом словотвору в давньоукраїнський період був морфологічний. З його різновидів переважав суфіксальний спосіб, використовуваний здебільшого серед іменників, прикметників та дієслів, напр.: *былинамъ, жалость, лисици, половєцкыѧ, звєнить, лєбєдиными, кієвскыи, стрѣлѧти* (СПІ, з̃–к̃ѡ). Для суфіксації були задіяні різні праслов'янські форманти, що могли закріплюватися в межах певної деривaційної системи. Зокрема, набутком антської підгрупи мов стали суфікси *-чукъ, -акъ, -ъко / -ько, -аль, -мо, -ощі,* а словенської – *-тель, -ика, -ица, -знь, -ешь, -уша, -ушь.*

Досить продуктивними в києворуський період були префіксальний і постфіксальний способи. Префіксальним способом утворювалися дієслова, рідко інші частини мови, напр.: *приломити, испити, покрыла, залетѣло, прєклонилось, смыслити, раскропити, выльѧти* (СПІ, ѡ̃-к̃ѡ), *нєлюбовь, бєзаконьный, нєволи, прадѣдъ* (ГВЛ, 138-140). Унаслідок постфіксації виникали також переважно дієслова, напр.: *сѣѧшєтсѧ, въсплакашась, свѣтитсѧ* (СПІ, ӥі, к̃в, л̃ѡ). Префікси відображали специфічність української деривaційної системи, спільність її з одними мовами і відмінність від інших (напр., префікс *зне-* зближував українську мову із західнослов'янськими, а в інших мовах йому відповідав формант *обез- (обес-)*).

Особливими в українській мові були способи основоскладння й конфіксації дериватів. Основоскладання належало до продуктивних способів деривації і поширювалося під впливом грецької і старослов'янської мов, напр.: *златокованыя, скорописца, мимоходящих, четвероногих* (СДЗ, 4, 5, 20, 32). Продуктивною стала й конфіксація, особливо серед іменників, і так само була активізована внаслідок калькування слів із грецької та старослов'янської мов. Для багатьох конфіксальних дериватів характерною була полімотивація – співвіднесення з кількома основами, напр.: *сътѧжания, избраныхъ, нєприязни* (ЄЄ, 121, 155, 162).

Незначною продуктивністю в давньоукраїнський період відзначалися префіксально-суфіксальний, безсуфіксальний і флексійний способи деривації. Префіксально-суфіксальний був представлений у межах різних частин мови, але поодинокими словами, напр.: *безумному* (СДЗ, 23), *пригвоздити* (СПІ, л̃s). Безсуфіксальні й флексійні деривати виявлено здебільшого серед віддієслівних іменників, напр.: *размыслъ, врѣдъ, съмыслъ* (Изб 1076, 154, 159, 163), *слава, тугою, обида, побѣдами, хвалу* (СПІ, ĩ-к̃s). Проте в цьому випадку міг діяти і зворотний процес, тобто іменники могли бути твірними для відповідних дієслів, напр.: *плачь – плачють* (Изб 1076, 169), *мостъ – мостити* (СПІ, д̃і).

Співіснування багатьох спільнокореневих слів часто зневиразнювало мотиваційні відношення між твірними й похідними словами. Так, слово *прадѣднюю* (СПІ, к̃и) могло співвідноситися з назвою *прадѣдъ* як суфіксальний дериват, зі словом *дѣдьнъ* як префіксальний і з назвою *дѣдъ* як префіксально-суфіксальний. Це вказувало на розвиток явища множинної мотивації і на поступове формування мотиваційних зв'язків між словами, визначення напряму похідності слів.

Малопродуктивними способами деривації у давньоукраїнський період були морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний і лексико-семантичний. Морфолого-синтаксичний переважав серед іменників, напр.: съвѣтъ мой да будєть ти вгодєнъ, и нєправды твоа щєдротами *нищихъ*, єжє слыша тыи, о чєстничє, дѣломъ сконча слышаноє, *просяшимъ* подаа, *нагыа* одѣваа, *жадныа* и *альчныа* насыщаа, *болящимъ* всяко утѣшєніє посылаа… (ГВЛ, 147). Лексико-синтаксичний словотвір відображав зрощення особових назв,

числівників, прикметників, прислівників, займенників, похідних прийменників, сполучників, часток, напр.: *Мстиславъ, Володимеръ* (ЛЛ, 277), *ѡсмидесѧть* (ИЛ, 131), *заоутра* (ИЛ, 129), *никто* (СДЗ, 12), *нѣкоѥго* (Изб 1076, 158), *тогда, идеже, понеже* (ИЛ, 129–134). Лексико-семантичний спосіб полягав у переосмисленні значень слів і являв собою перехід загальних назв у власні та навпаки, напр.: и многу бою бывшю на *Кровавомъ Броду* (ГВЛ, 83), *литва* жє и ятвязѣ воєваху (ГВЛ, 78).

3.2. Українська мова успадкувала з праслов'янської непохідні слова на зразок *мати, дьнь, воля, сънъ, путь, озеро,* похідні на зразок *кънижька, насѣяти, водица, чьстьныи, рѣчька, мудрость* і збагатилася новими словами. Субстантиви з виразними мотиваційними зв'язками відображали морфологічний, морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний і лексико-синтаксичний способи деривації.

З морфологічних способів деривації показовою була суфіксація, яка стала основним способом творення іменників у давньоукраїнський період. Вже з києворуської доби простежувалася спеціалізація іменникових суфіксів, тобто закріплення їх у творенні певних груп слів. Так, суфікси *-никъ, -тель, -ець, -инъ* набували функції творення номінацій зі словотвірним значенням маскулінативності, напр.: *оумникъ, приятель, добродѣтель, братолюбець* (ИЛ, 574, 506, 529, 563), *господину, торговець, мелникъ, дворянинъ, русинъ* (Гр XIV, 21, 24, 31); суфікси *-от-а, -ость, -ние, -ство* – функції творення слів зі значенням абстрактності, напр.: *доброту, красотою* (ГВЛ, 120, 144), *гордость, цѣлование* (ИЛ, 646, 510), *твердости, кнѧзьтва* (Гр XIV, 22, 50). Багато словотворчих морфем могли виконувати одночасно кілька функцій, напр., суфікс *-ин-я (-ын-я)* брав участь у творенні дериватів зі значеннями жіночості, локальності, абстрактності, напр.: *кнѧгини, стрыиню, пустынѧ* (ИЛ, 319, 480, 224), *гординею* (Гр XIV, 22); суфікс *-иця* – у творенні дериватів зі значеннями фемінітивності, предметності, збірності, абстрактності, речовинності, просторовості, демінутивності, напр.: *черницею*, *птицамъ*, *карабьицю*, *троица*, *лъжицами, пшениць* (ПВЛ, 53, 62, 66, 86, 87), *крупица* (КП, 99), *криницѧми, болницами, границѧ* (Гр XIV, 12, 22, 50).

У деривації іменників української мови високою продуктивністю відзначався і спосіб основоскладання. Поширенню його сприяло в основному калькування складних слів із грецької мови та активне творення їх у старослов'янській мові, звідки вони потрапляли і в українську. Складні іменники відображали часто складно-суфіксальну деривацію і являли собою комбінування питомих основ з іншомовними. Давні пам'ятки писемності засвідчували використання складних іменників переважно з особовим та абстрактним значеннями, напр.: *братоучадоу, чюжеземьць* (ПР, 70, 130), *лѣтописаньи, злодѣй, благословенья* (ПВЛ, 17, 28, 44), *богомолецъ, сѣножать, самодержець* (Гр XIV, 20, 27, 59).

Активізація процесу калькування дала поштовх для постання на українському грунті конфіксального способу деривації, хоч початки його відомі з праслов'янської мови. Посилене творення субстантивів за зразком грецьких, старослов'янських слів і власних словотвірних моделей сприяло увиразненню цього способу і виділенню багатьох конфіксів із другими компонентами *-ие (-ия), -никъ, -ство, -ствие , -ець, -окъ, -тель, -ниц-и(а)* й іншими. І майже всіх конфіксальних дериватів об'єднувало явище множинної мотивації, напр.: *ѡчищѣнью, нєдоузѣ, разбоиникъ, заповѣдь* (ЄЄ, 48, 60, 74, 75), *обителми, придатка, перемирьи, нарожѣнья* (Гр XIV, 22, 28, 40).

Невеликою продуктивністю в творенні субстантивів відзначався префіксальний спосіб, напр.: *нечистоту, премудрости, прародители, антихрестъ* (ПВЛ, 16, 45, 89, 130), *прадѣдъ* (ИЛ, 383, 666), *Архїеп(с)пы, неволѧ, неприятелѧ* (Гр XIV, 14, 30, 38). Однак у структурі іменників могли виділятися і префікси, що вказували на безафіксальне, флексійне чи префіксально-суфіксальне словотворення, напр.: *повѣсть, замыслу, недѣлѧ, памѧть* (ИЛ, 543, 431, 448, 491), *потоки, перевозовъ, выходы* (Гр XIV, 12, 14, 19).

До малопродуктивних способів морфологічної деривації іменників слід віднести й флексійний спосіб, тобто творення субстантивів переважно за допомогою флексії *-а (-я)*. Іменники цього способу деривації простежувалися впродовж усього київоруського періоду, а особливо почастішили в українській мові XIV–XV ст., напр.: *хвалы, куплю, мену, госпожи, судья* (Гр XIV, 21, 25, 26, 33, 34).

Морфолого-синтаксичне словотворення іменників було преставлене субстантивацією, яка зводилася до вживання переважно

прикметників і займенників у ролі субстантивів. Унаслідок цього виникали деривати переважно з особовим значенням, рідше з неособовими, напр.: При *старыхъ* молчати, *прѣмудрыхъ* слушати, *старѣйшимъ* покорѧтисѧ (ПВМ, 5), дароуи *малоє* и възьми *вѣчьноє* (Изб 1076, 176), Аже *кто* бѣжа, а пѡиметь сусѣдне *что* или товаръ, то господину платити за нь оурокъ, *что* будеть взялъ (ПР, 117), продалъ есми его милости вечно и непорушно и дѣтемъ его и внучатомъ его и *ближнимъ* зъ роду его (Гр XIV, 25).

Лексико-семантична деривація іменників характеризувалася переходом загальних назв у власні і навпаки, демінутивних утворень до стилістично нейтральних, вживанням апелятивів у переносних значеннях та відіграла значну роль у становленні української топоніміки. Пам'ятки демонстрували приклади вживання загальних назв у ролі власних і навпаки: Богу жє изволившю, Данилъ създа градъ, именѣмь *Холмъ* (ГВЛ, 85); дедемінутивацію іменників: *кѡнцѧ, людинъ* (ПР, 107, 123), *рѣчку, клѣтку* (Гр XIV, 25, 28); використання іменників у специфічних значеннях: *задница* (власність – авт.) (ПР, 114), погибашєть *жизнь* (надбання – авт.) (СПІ, ѩі), а по ѥго *живот*ѣ (життя – авт.) (Гр XIV, 28).

Лексико-синтаксичний спосіб словотвору іменників полягав у перетворенні синтаксичних конструкцій на нерозкладні сполуки. Унаслідок цього виникали деривати з різними значеннями, напр.:наутріа жє на *Вєликый дєнь* прієхаста Даніилъ и Василко къ *Чєрторыйску* (ГВЛ, 90), Сего бо в память держать русьстии людье, поминающе *святое крещенье*, и прославляють бога въ молитвахъ… поюще господеви, новии людье, просвѣщени *святымь духомь*, чающе надежи *великаго бога и спаса* нашего *Иисуса Христа* (ПВЛ, 90), которѧ ли вьрвь начнеть платити *дикоую вироу* (ПР, 123).

Способи творення іменників давньої писемної української мови збереглися в основному до сьогодні. При цьому високопродуктивною серед морфологічних способів залишилася суфіксація (*клятва, служба, каміння*), малопродуктивними – основоскладання (*добродій*), безсуфіксальний (*прихід, наступ*), флексійний (*кума*), префіксальний (*прабаба*) і змішані способи деривації. З невеликою продуктивністю збереглися і морфолого-синтаксичний (*княжна*), лексико-семантичний (*Міжгір'я* «місто») та лексико-синтаксичний (*Великдень*) способи.

3.3. Українська мова успадкувала з праслов'янської прикметники, що втратили здатність членуватися на твірні основи й словотворчі морфеми (непохідні слова на зразок *новъ, радъ, босъ, нагъ, малъ, тихъ, молодъ, юнъ, пустъ*), і прикметники, що співвідносилися зі своїми твірними словами, сполуками й відображали певний спосіб деривації (похідні слова на зразок *широкъ, величавъ, роумянъ, морьскъ, тьрновъ*). Однак у межах похідних і непохідних приметників перевагу мали членні форми над нечленними, що стали досить продуктивними в українській мові XIV–XV ст., напр.: *Божия, галицкыи, собо(р)ным, медовїе, полеский, высокои, рыбнѧ, новыхъ* (Гр XIV, 10, 13, 14, 19, 27, 30).

Словотворення похідних прикметників охоплювало продуктивний морфологічний спосіб і непродуктивні мофолого-синтаксичний, лексико-семантичний і лексико-синтаксичний способи деривації. У межах морфологічного словотвору прикметників української мови переважав суфіксальний спосіб. Суфікси ще в додержавний період набули спеціалізації щодо творення різних за семантикою ад'єктивів. Зокрема, суфікси *-ък-, -ън-, -ьл-* розвинули функцію творення прикметників зі значенням якості, напр.: *кроткый, смиреньный* (ГВЛ, 85, 87), *свѣтлыи* (СПІ, ãі), *брунатънымъ* (Гр XIV, 56); суфікси *-ив-, -ат-, -к-, -ьск-, -ън-, -иш, -ь* – зі значенням відносності, напр.: *бородатъ* (ИЛ, 430), *льстивымъ, цєрковъныа, коломыйскую* (ГВЛ, 95, 101, 103), *галичь, кнѧжихъ* (СПІ, ẽгі, ẽйі), *рускимъ, боя(р)скихъ, рыбныя, ми(р)скихъ, ѡвчими, осочьными, соборной, господарское, верьхнии, бортную, милостивъ, пѣсчаный, кнѧжии* (Гр XIV, 13, 14, 19, 21, 22, 27, 28, 38, 60); суфікси *-ов-, -ин-* – зі значенням присвійності, напр.: *поповъ* (ИЛ, 515), *звѣринъ* (СПІ, ẽві), *старостынъ* (Гр XIV, 34). На українському ґрунті простежувалося усталення функцій словотворчих засобів, що поклало відбиток на подальше формування суфіксальної підсистеми ад'єктивів української мови. Так, суфікс *-ов-(-єв-)* зі значенням присвійності з часом закріпився у творенні відносних прикметників від назв рослин і матеріалів, але вживався і для вираження присвійності; суфікс *-ън-* зі значенням якості та відношення до чогось ліг в основу багатьох морфем і усталився в творенні відносних прикметників; суфікс *-ьск-* став більш продуктивним у творенні відтопонімних прикметників,

напр.: *львовьскую, володимѣрьскую, кременецкыи, дмитриєвъ, подольскои* (Гр XIV, 28, 30, 36, 50).

Морфологічне словотворення прикметників охоплювало й малопродуктивні способи – префіксацію та основоскладання. У префіксації ад'єктивів були задіяні переважно морфеми *пре-, без-, не-,* напр.: *прємудрый, прєгордый, прєблажєньный, нєвѣрныхъ, нєчєстивыхъ* (ГВЛ, 79, 84, 90, 93, 99), *прєсвѣтлы, пр̃ч̃(с)тыя, нєбогаты(и)* (Гр XV, 26, 66, 68). Деяким прикметникам властива була полімотивація. Напр., слова *бєзаконьнымъ, бєсчислєныє* (ГВЛ, 99, 100) могли утворюватися префіксальним способом від *законьныи, числєньныи* і префіксально-суфіксальним способом від *бєзъ закона, бєзъ числа.* А поодинокі слова стали результатом лише префіксально-суфіксального способу, напр.: *нечестиваго* (ПВЛ, 46), *бєзбожныхъ* (ГВЛ, 99). Основоскладання поєднувалося переважно із суфіксацією, напр.: *крѣпкодушьный*, *братолюбивый* (ГВЛ, 134), *христолюбивыхъ, благовѣрных* (ПВЛ, 34, 83), *Бл̃гочъстивоѫ* (Гр XV, 86).

Морфолого-синтаксичне словотворення прикметників, або ад'єктивація слів, відображало здебільшого перехід дієприкметників, числівників до розряду прикметників. Випадки ад'єктивації слів часто траплялися в давніх українських пам'ятках, напр.: Оуне бо юсть члвк̃оу отъ истины пользоу приємлюштю. *възненавидѣноу* быти паче. нежели отъ лицемѣрия *врѣженоу възлюбленоу* быти (Изб 1076, 212), Пачє жє *минуюштимъ* тѧ по пути нє стыдисѧ таковымъ главы своєѧ поклонѧти (ПВМ, 6), и за здравїє *възлюблєнны(х)* дѣтєи наши(х) (Гр XV, 92).

Лексико-семантичний словотвір прикметників полягав у переході загальних назв у власні, набутті прикметниками переносних значень і став визначальним у формуванні давньоукраїнської топоніміки, напр.: прійдоша жє отъ нєго *Вєликій* Вячєславъ *Толъстый*… отъ Лєстка из Ляховь Судіславь Бернатовичь съ многыми поляны, и отъ Пєрєсопници прійдє Мьстиславь *Нѣмый* съ многыми вои (ГВЛ, 80), ставшю жє єму на оной странѣ Днѣпра у градъка *Пѣсочнаго* (ГВЛ, 100).

Лексико-синтаксична деривація прикметників відображала перетворення синтаксичних конструкцій на нероздільні сполуки та слова. Однак приклади такої структури ад'єктивів у давньоукраїнський період фіксувалися рідко, напр.: *мимоходящих,*

четвероногих (СДЗ, 20, 32), *плътолюбивыихъ* (ПВМ, 5). Основним критерієм відмежування таких дериватів від складних прикметників можна вважати зіставлення з мотивувальними сполуками, що не використовувалися вільно й активно в той час, пор.: *иноплємєньныхъ* (іншого племені – авт.) (ГВЛ, 100) – зрощення і *златокованыя* (*ковані золотом* – авт.) (СДЗ, 4) – складання.

Усі давні способи деривації прикметників успадковані сучасною українською мовою. І сьогодні найбільш продуктивним є морфологічний словотвір ад'єктивів, зокрема суфіксація (*калиновий, дерев'яний, денний, вечірній, галицький*), невеликою мірою префіксація (*предобрий, завеликий*), основоскладання (*багатодітний, доброчинний*), а також малопродуктивними є морфолого-синтаксичний (*зачарований, зневірений*), лексико-семантичний (*Мирне* «село», *Піщане* «село») і лексико-синтаксичний словотвір прикметників (*вельмишановний, животворящий*).

3.4. На власне українському ґрунті одні числівники уже не співвідносилися з твірними основами і сприймалися як непохідні, напр.: *дєсять, три, одинъ, двѣ, п'яти, сто* (ГВЛ, 120, 128, 137, 150). А інші зберігали тісні мотиваційні зв'язки з твірними словами, словосполученнями, напр.: *нѣколико, шестьдесять, двемадесятьма* (ПВЛ, 29, 198, 202), та характеризувалися морфологічним, лексико-синтаксичним, морфолого-синтаксичним і лексико-семантичним способами деривації. Деякі числівники мали родові форми, зокрема *одинъ, одина (одьна), одино (одьно); дъва, дъвѣ; трьє (триє), три; четыре, четыри; оба, обѣ; дъвои, дъвоя, дъвоє; обадъва, обѣдъвѣ; полъвътора, полъвъторы,* з яких усталилися форми *один, два (дві), три, чотири, двоє, обидва (обидві), півтора (півтори)*.

Морфологічний словотвір числівників відомий із праслов'янської доби, коли відбулося творення найбільш давніх числівників (переважно назв чисел першого десятка) на основі праіндоєвропейських імен, що були пов'язані з вираженням кількості предметів (*одинъ – четыри*), та імен, що вказували на порядок предметів при перелічуванні (*пятъ – десятъ*). Так, із власне кількісних числівників у праслов'янській мові слово **jedinъ* виникло шляхом поєднання давніх коренів **ed* та **inъ* займенникового походження; числа **dъva, *dъvě, *trьje, *tri, *četyre, *četyri, *desęťь,*

**sъto, *tysętja, *oba, *obě* стали відображенням відповідних індоєвропейських коренів; числа **tretь, *četvьrtь, *pętь, *šestь, *sedmь, *osmь, *devętь* походили від співвідносних імен із порядковим значенням, однак слова **tretь, *četvьrtь* не ввійшли до кількісних числівників першого десятка, бо відрізнялися від них за семантикою.

Порядкові числівники **pьrvъ, *vъtorъ, *tretьjь, *četvьrtъ, *pętъ, *šestъ, *sedmъ, *osmъ, *devętъ, *desętъ, *sъtъ* – реконструйовані індоєвропейські форми, а всі наступні порядкові числівники є вторинними щодо кількісних у слов'янських мовах. Збірні числівники **obojь (-a, -e), *dъvojь (-a, -e), *trojь (-a, -e), *četverъ / *četvorъ (-a, -e)* були індоєвропейськими за походженням, а **pęterъ / *pętorъ (-a, -e), *šesterъ / *šestorъ (-a, -e), *sedmerъ / *sedmorъ (-a, -e), *osmerъ / *osmorъ (-a, -e), *devęterъ / *devętorъ (-a, -e), *desęterъ / *desętorъ (-a, -e)* – власне праслов'янськими дериватами із суфіксом *-er-/-or-*. Слова, що вживалися на позначення дробових величин, **polъ* – індоєвропейського походження, **tretina, *četvьrtina, *pętina, *šestina, *sedmina* – праслов'янські утворення з формантом *-in-*, що приєднався до порядкових числівників. Серед таких дериватів похідними в давньоукраїнський період були слова на зразок *пятеръ, четвертина,* тоді як інші вважалися непохідними, напр.: *четыри, ѡба, три, тысѧчь, сем* (ИЛ, 130, 520, 218, 280).

Для цього часу характерним було уведення в обіг числівника *девяносто* як рефлекса праслов'янського **devenosъto,* сформованого способом складання двох давніх імен *девять* і *сто,* та послідовне творення флексійним способом від порядкових числівників їхніх членних форм за допомогою морфеми *-ыи (-ыя, -ые),* а також виникнення нового числівника *другыи,* напр.: *другая, второє, пєрвоє* (ЛЛ, 3, 158, 220), *сѣмьдесятное* (ПВЛ, 193), *дєвѧтєсотноє, пятнадцатыи* (Гр XV, 38, 62).

Велику роль у формуванні числівників української мови відіграла лексико-синтаксична деривація, результатом якої стали кількісні числівники (крім назв першого десятка), що складалися з двох коренів (назви другого десятка, назви десятків, сотень та інші), але послідовного й продуктивного характеру цей процес набув уже на власне українському ґрунті й пізніше. Так, на однослівні числівники перетворилися праслов'янські синтаксичні конструкції, до складу

яких входили назви чисел *одинъ – девять,* прийменник *на* та слово *десять* у місцевому відмінку однини на зразок **dъva na desęte* (числа другого десятка); назви одиниць, що узгоджувалися зі словами **десять* і **sъto* або керували ними на зразок **četyri desęte, *pęťь desętъ, *tri sъta, *šestь sъtъ* (назви десятків і сотень); іменник **polъ* і нечленний порядковий числівник у родовому відмінку однини на зразок **polъ vътora* (дробові числівники); слова на зразок **oba dъva* (збірні числівники). Замість колишніх сполучень у києворуський період і пізніше вже часто вживалися нові форми, напр.: *семьдесять* (ПВЛ, 198), *полътрєтьи* (ГВЛ, 140), *двадѧть, шєстьдєсѧть, полъдьвѧноста, двєстє, тридъцать, пѧ(т)сотъ, полъвтора* (Гр XV, 35, 36, 37, 42, 43, 71). Але траплялися ще й давні числівникові конструкції, напр.: *пятьнадєсять* (ГВЛ, 150), *пѧтнадєсѧтє, тридєсѧтє* (Гр XV, 70).

Морфолого-синтаксичній деривації, зокрема нумералізації в українській мові відповідало кілька слів. Так, порядкові числа *пьрвыи, другыи* мотивувалися нумералізованим прикметником *пьрвъ* «передній, перший» та іменником *другъ* «товариш, приятель»; неозначені числівники *мало, мъного* та подібні були скам'янілими формами прикметників середнього роду, напр.: *много* убийство крестьяномъ створиша (ПВЛ, 19); кількісний числівник *сорокъ* походив від іменника чоловічого роду *сорокъ* «сорочка, мішок, у які складали сорок шкурок для пошиття шуби, тобто одиниця виміру, розрахунку», напр.: *сорокъ гривенъ* (ПР, 123); роль числівників виконувало чимало й інших субстантивів (*тьма* «десять тисяч або більше», *колода* «сто мільйонів або велике невизначене число», *легіонъ* «сто тисяч або мільйон мільйонів», *копа* «багато чогось» тощо).

У давньоукраїнський період стрижень системи слів на позначення числа становили найбільш давні кількісні числівники, що стали основою подальшого формування числівників української мови. Цей час означений поступовими процесами зрощення числівникових сполучень, що призвело до творення великої кількості складних кількісних і порядкових числівників (*п'ятнадцять, шістдесят, сімсот, вісімдесятий, дев'ятсотий*), до вільного сполучення простих і складних у складених назвах (*сто двадцять чотири, тисяча триста дев'яносто два*).

3.5. На українському ґрунті більшість слов'янських займенників уже не співвідносилися з давніми основами, тому вважалися непохідними, напр.: *своѧ, они, сєбє, тоѧ, сами, сє, моє, ихъ, мѧ, тѣми, тыи* (СПІ, ѩ- ѧ̃ла). Порівняно небагато займенників зберігали прозорі словотвірні зв'язки з іншими словами, напр.: *нѣчто, нѣкоторое* (ПВЛ, 139, 188). Однак під час етимологічного аналізу встановлювалася значно більша словотвірна різноманітність займенників, наявних у давньоукраїнський період. Зі словотвірного боку серед займенників виділялися тоді морфологічні, лексико-синтаксичні, лексико-семантичні і морфолого-синтаксичні деривати, творення яких мало діахронний характер.

Морфологічне словотворення займенників відбулося в цілому на індоєвропейському й праслов'янському ґрунті – шляхом сполучення займенникових коренів та основотворчих суфіксів або шляхом складання займенникових основ. Так, ще в праслов'янській мові зі всіма відмінковими формами постали особові займенники **ja (*jazъ* – д. укр. форма, **azъ* – стсл. форма*), *ty, *my, *ny* (первинна форма мн. наз. від. займенника першої особи), **vy, *vē, *vā* (останні дві – форми дв.) і зворотний займенник **sebe,* що мали первинно індоєвропейські корені *j-, t-, m-, n-, v-, s-* та основотворчі суфікси *-y, -ē, -ā, -(e)u.* У ролі особового вживався ще анафоричний (відсилаючий) **jь (*je, *ja)* з коренем *j-* і детермінативами *-ŏ, -e, -ā.* Складною структурою відзначався займенник **jazъ (azъ),* що виник на місці давнього **tь (*te/*to),* збереженого сьогодні в основі багатьох відмінкових форм займенників (*мій, мені* тощо). До складу праслов'янського **jazъ* входила займенникова основа **ja* і частка **zъ,* але внаслідок занепаду **zъ* виник займенник **ja,* що разом з **jazъ (*azъ)* успадкований українською мовою.

У межах неособових займенників праслов'янськими за походженням були присвійні займенники **mojь (-je, -ja), *tvojь (-je, -ja), *svojь (-je, -ja),* що мають корені **mo-, *tvo-, *svo-* й суфікси *-jŏ, -jā*; **nasjь (-je, -ja), *vasjь (-je, -ja),* до яких увійшли корені **nas-, *vas-* і детермінативи *-jŏ, -jā*; вказівні **sь (-e, -u), *tъ (-o, -a), *onъ (-o, -a), *ovъ (-o, -a), *takъ (-o, -a), *sikъ (-o, -a)*, що містять корені **s-, *t-, *on-, *ov-, *ta-, *si-* й визначники *-ĭ, -e, -ī, -ŏ, -ā,* останні два – ще й суфікс *-k-*; означальні **samъ (-o, -a), *vьsь (-e, -a), *inъ (-o, -a)* з коренями **sa-, *vьs-, *in-* і детермінативами *-ŏ, -ā,* перший – ще й із суфіксом -

т-. До праслов'янських належали і членні форми вказівних **sьjь (-je, -ja), *tъjь (-je, -ja), *opъjь (-je, -ja),* питально-відносних **čьjь, *kъjь (-je, -ja),* питально-вказівного **jьže (*ježe, *jaže),* означального **ipъjь (-je, -ja),* що утворилися шляхом приєднання до займенників **sь (-e, -и), *tъ (-o, -a), *opъ (-o, -a), *čь, *kъ (-o, -a)* та частки **že* та займенника **jь (je, ja)*; питально-відносні **kъto, *čьto* з двома основами.

На українському грунті вказані неособові займенники сприймалися як непохідні за структурою слова, напр.: *твоего, мою, моего, свою, своею, своего, наша* (ИЛ, 341-345), *сего, иже, си, ему, того, ним* (ПР, 168–70), *что, кто* (ИЛ, 343, 349), *всю, всея* (ИЛ, 339, 351), *самому, сам* (ПР, 169-170), *вьсѣмь, инѣхъ* (Изб 1076, 151, 157). Новотворами стали суфіксальні займенники *вьсякъ (вьсяко, вьсяка)* із формантом *-акъ*; *иньныи, иньшии* із прикметниковими суфіксами *-н-, -ш-*; *которыи* із морфемою *-торо; коли, кольма* – із суфіксами *-л-, -льм-*; складні займенники *сьсь (сесе, сеся), тътъ (тото, тота),* утворені шляхом редуплікації; *отъсей* з прийменником *отъ* та займенником *сей; къжьдо* з основою *къ-* та часткою *жьдо; къжьдьныи* із прикметниковим суфіксом *-н-; жадьныи* – за аналогією до *къжьдо;* а також складні заперечні й неозначені займенники з частками *ни, нѣ,* напр.: *никого* (ГВЛ, 118), *нѣкоюго* (Изб 1076, 151), *ником(у), иншими* (Гр XIV, 12, 13, 25).

Лексико-семантичну деривацію представляли слова, що втрачали одні займенникові значення й набували інших, а також деривати, які контекстуально виражали незайменникові значення. Так, вказівний займенник *онъ (оно, она)* поступово утверджувався як особовий, питальні займенники *къто, чьто* почали використовуватися і в ролі відносних, означальні з часткою *нѣ* зливалися із заперечними, але траплялися і в первинній функції. Семантичні зміни в структурі займенників яскраво відображав процес субстантивації, напр.: «Живѣте же о собѣ, и поставлю вы игумена, а *самъ* хочю въ ону гору ити единъ…» (ПВЛ, 106).

Морфолого-синтаксичної деривації зазнало небагато слів упродовж всього українського періоду. Так, у ролі займенників вживалися слова *одинъ, другыи, прочии, цѣлии,* напр.: ѡвѣмъ исписанъ законъ єсть. *другимъ* же обычаи (ЛЛ, 14), ис Чернигова и ис Переаславля, и *прочии* гради (ПВЛ, 25).

Давня українська мова мала цілісну, усталену групу займенників із непохідними словами (основна частина) й похідними словами (невелика кількість слів), що перейшли у спадок сучасній українській мові. Особові займенники збереглися дотепер (*я, ти, він, ми, ви, вони*), а неособові зазнали різних змін упродовж історичного розвитку (*мій, ваш, всякий, кожний, ніхто, нікотрий, який, котрий*).

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Білоусенко П.І. Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник. Запоріжжя – Київ: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2020. 111 с.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 109–128.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / автор.кол.: Багмут А.Й., Коломієць В.Т., Критенко А.П. та ін.; за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1966. С. 113–205.

Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1978. 208 с.

Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / відп. ред. І.М. Керницький. Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. 298 с.

Ґрещук В. Семантико-словотвірна структура абстрактних деад'єктивів та девербативів. *Ґрещук В. Студії з українського мовознавства. Вибрані праці* / упор. Р. Бачкур. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 168–216.

Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / відп. ред. акад. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 2000. 372 с.

Самійленко С.П. Займенник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 240–252.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1964. Ч. І. 236 с.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 1970. Ч. ІІ. 192 с.

Самійленко С.П. Прикменник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е вид., випр. Київ: Рад. школа, 1962. С. 273–280.

Самійленко С.П. Числівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 300–314.

Тараненко І.Й. Іменник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 182–196.

4. Словотвір дієслів і незмінних частин мови

4.1. Словотворення дієслів.
4.2. Деривація прислівників.
4.3. Словотвір прийменників.
4.4. Деривація сполучників.
4.5. Словотвір часток.
4.6. Деривація вигуків і звукосполучень.

4.1. На спільнослов'янському ґрунті дієслова поділялися на непохідні й похідні. Непохідні дієслова (атематичні й тематичні) знаходилися на периферії словотвірної системи, бо не становили цінності з погляду деривації – їх творення стало надбанням минулого (**dati, *brati, *žiti, *iti, *nesti, *vezti, *viděti, *sěděti, *stojati, *ležati, *voziti, *goniti, *koupiti, *dvigati, *padati, *viseti* тощо). Похідні слова були свідченням живих словотвірних процесів у праслов'янській мові.

Суфіксація спричинила виникнення значної кількості вербативів ще в дописемний період розвитку української мови, однак загальна кількість власне дієслівних суфіксів у слов'янських мовах була невелика. До спільнослов'янських словотворчих морфем належали форманти *-i-, -a- (-ja-), -ě-, -ova- (-eva-)* та ін. Праслов'янські дієслова утворювалися переважно від іменних частин мови, особливо від іменників та прикметників, а найбільш продуктивними словотворчими формантами були суфікси *-i-, -a-, -ě-, -ova-* (**miriti, *droužiti, *l´ubiti, *veseliti, *igrati, *kričati, *obědati, *veličati, *želěti, *bogatěti, *gъrděti, *věrovati, *koupovati*).

Новизни праслов'янському дієслівному словотвору, порівняно з індоєвропейським, надала префіксація, що розвинулася внаслідок використання прийменників у ролі префіксів та приєднання їх до дієслівних основ. І вже на спільнослов'янському ґрунті постало багато дієслівних префіксів, які разом із суфіксами великою мірою вплинули на формування не тільки нових дієслів, а й граматичних форм (зокрема видових): *do-, iz-, na-, obъ-, o-, ot-, po-, pro-, pri-, sъn-, u-, vъn-, vъz-, vy-, za-* та ін., напр.: **doiti, *iziti, *naiti, *obiti, *otiti, *poiti, *priiti, *proiti, *sъniti, *uiti, *vъniti, *vъziti, *vyiti, *zaiti.*

На базі праслов'янського словотвору українська мова сформувала власну дієслівну підсистему, охопивши непохідні і

похідні слова. Афіксальні деривати відображали процеси суфіксації, префіксації, постфіксації дієслів, але найбільша кількість дієслів представляла суфіксальний спосіб. До основних суфіксальних засобів творення вербативів належали форманти *-и-, -ова- (-ева-), -а- (-я-),* -ѣ-, а визначальною словотворчою базою для них були іменники й прикметники, невеликою мірою числівники, займенники, прислівники, вигуки й звуконаслідування. За спадом продуктивності словотворчих суфіксів дієслова можна розмістити в такому порядку: вербативи на *-и-* (*платити, крьстити, слоужити* тощо), вербативи на *-ова- (-ева-)* (*воєвати, даровати, лѣтовати* тощо), вербативи на *-а- (-я-)* (*кричати, верещати, ласкати* тощо), вербативи на -ѣ- (*одолѣти, володѣти, свѣтлѣти* тощо). Продуктивність і частотність різних суфіксальних вербативів численно відображали писемні пам'ятки, напр.: *княжити, оукарять, мьстилъ, воевати, судити, будити, ходити, ставити* (ИЛ, 129, 130, 132, 300, 437, 442, 445, 448).

З відіменникових суфіксальних дієслів у подальшому розвитку української мови зберегли й розвинули свою продуктивність вербативи на *-и-,* а особливо на *-ова-(-ева-)* (з XV ст. і дотепер – *-ува-(-ювa),* напр.: *торгувати* (Гр XV, 70)), збереглися давні вербативи на *-а-, -і-,* але сьогодні майже не поповнюються новими словами; з відприкметникових деривати на *-и-, -і-, -а-* стали взірцями для творення нових слів, деривати на *-ова- (-ева-*) поступилися вербативам на *-и-*; дієслова зі старослов'янським суфіксом *-ьствова* вийшли з ужитку.

Префіксація дієслів характеризувалася використанням усіх праслов'янських словотворчих засобів під час деривації вербативів, а також нових *подъ, надъ, передъ* тощо, напр.: *съгрѣшилъ, ѡправити, замыслити, оустроилъ, понесуть* (ИЛ, 417, 608, 542, 582, 592, 402), *подъвели* (ЛЛ, 366). Дієслівні префікси спеціалізувалися у вираженні різних значень: просторових (*въ-, до-, пере-* тощо), напр.: *возложилъ, доехати, перешелъ* (ИЛ, 419, 401); об'єктних (*объ-, по-, съ-* тощо), напр.: *обьявити, помиловати, створити* (ИЛ, 574, 594, 403); часових (*за-, пре-, съ-* тощо), напр.: *заповѣда, пребывати, схранити* (ПВЛ, 24, 29, 44). У XIV–XV ст. поширилися дієслова із префіксом *з-,* напр: *змуровалъ, збиратисѧ* (Чет, 15, 22 зв).

Структура багатьох дієслів містила, крім префіксів, ще й суфікси або постфікси, що вказувало на розвиток змішаних способів творення

(префіксально-суфіксального, префіксально-постфіксального тощо), напр.: *вставляти, извѣстити, възвеличилъ, умножати* (ПВЛ, 24, 26, 54, 106), *поживати, наставляти, освесчати* (Гр XIV, 14, 22). У межах дієслівних префіксів простежувалася і варіативність (*у- (оу-), в- (въ-), роз- (раз-, рас-, рос-, разъ-, розъ-)* тощо), напр: *въбрести* (ИЛ, 425), *вложили* (ИЛ, 542), *оуступит, учинити* (Гр XIV, 12, 24).

Новим для української мови можна вважати постфіксальний спосіб творення вербативів. Постфіксальними в українській мові можна вважати дієслова, утворені приєднанням постфікса *ся* до дієслівної основи. Постфіксальні дієслова фіксувалися досить часто в писемних пам'ятках, а з препозиційним вживанням частки *ся* відображали живомовний уплив: *присылатисѧ, възвратисѧ, затворилисѧ* (ИЛ, 404, 431, 575), *оувѣдаетьсѧ, казнится, оуступатися* (Гр XIV, 12, 22, 37).

Поодинокими в давньоукраїнський період були дієслова, утворені способом основоскладання, напр.: *лицемѣрити, доброглаголъствовати, лихословити, благотворити, богославити, доброприимьствовати благодѣтельствовати.* Творення й використання їх, як і складних іменників, прикметників було зумовлене впливом старослов'янської книжної традиції, напр.: *бл҃гопроизволихомъ* (Гр XV, 86). У подальшому розвитку цей спосіб залишився непродуктивним у творенні дієслів.

Отже, морфологічна деривація дієслів охоплювала суфіксацію, префіксацію і постфіксацію, які стали найпродуктивнішими на власне українському писемному ґрунті. Префіксація дієслів призвела до стрімкого зростання префіксальних вербативів, завдяки розвитку прийменникової системи, а новий для української мови спосіб постфіксації дієслів започаткував тенденцію вільного сполучення частки *ся* в ролі постфікса з різними вербативами.

4.2. Праслов'янські прислівники склали підґрунтя української прислівникової підсистеми. У ранній писемний період вони чітко поділялися на відзайменникові, відприкметникові, відіменникові, відчислівникові, віддієслівні та презентували морфологічний і морфолого-синтаксичний способи творення прислівників.

Морфологічній деривації відповідали в основному спільнослов'янські відзайменникові утворення, що сприймалися вже

як непохідні слова. Від праслов'янського до писемного українського періоду збереглася і їх семантична розрізненість, зокрема: прислівники місця – *къде, инъде, онъде, сьде, вьсьде, тамо, овамо, инамо, всямо, туда, куда, вьсюду, тутъ, нѣкъде, идеже, доиде, яможе*; прислівники часу – *тогда, когда, иногда, овогда, вьсегда, толи, коли*; прислівники способу дії – *тако, како, вьсяко, онако, толико, якоже*; прислівники міри і ступеня – *тол*ѣ, *кол*ѣ, *тольма, кольма, отъсели, доколѣ*. Поповненню їх сприяли невеликою мірою префіксальні й складні утворення на зразок *николиже, начьто, потомь, покамѣсть, до сего мѣста, до сихъ мѣстъ*. Такі прислівники займенникового походження були частими в писемних пам'ятках, напр: *всегда, егда, идеже, дондеже, отнюду, доколѣ, доселѣ* (ПВЛ, 26, 27, 86, 109, 113, 135), *потомъ, оттоль, напотомъ, доколѧ, потолѣ, ѡ(т)толѣ, поколѣ* (Гр XIV, 21, 25, 30, 38). А до сьогодні збереглися прислівники *де*, *ніде, інде, там, сюди, тут, всюди, нікуди, тоді, іноді, коли, так, сяк, завжди, всяко, інакше*; розмовні *онде, тута, туто*; діалектні *куда, сюда, нікуди, тудою, ту, тогди* й інші.

Морфолого-синтаксична деривація (адвербіалізація) стала визначальною в збагаченні українських прислівників, охопивши давні праслов'янські деривати й велику кількість нових конструкцій, що характеризувалися своєрідною будовою. За походженням вони поділялися на відприкметникові, відіменникові, відчислівникові, відзайменникові, віддієслівні й мали специфічні словотвірні моделі. Так, серед відприкметникових виділялися прислівники із суфіксами *-о, -е, -ѣ, -ьскы*; із префіксами *не-, изъ-, до-, въ-, от-, на-, за-, по-*; із конфіксами *из-…-а, по-…-у, в-…-ѣ*, напр.: *поздорову, легъко, ближе, вборзѣ, достойно, вскорѣ* (ПВЛ, 27, 46, 90, 91, 93, 120), *въ право, въ лево, долго, вечъно, исполна, вѣ рно* (Гр XIV, 21, 30, 59).

У межах відіменникових прислівників розмежовувалися безафіксні й префіксальні утворення, напр.: *жаль, напередъ, назадъ,* (ИЛ, 346, 368, 389), *наутрия, наконець, поистинѣ, ночью, заутра, вчера, втайнѣ, в мѣру* (ПВЛ, 51, 57, 77, 90, 94, 95, 105), *навѣки, полуносчы, вкупе, полколоды, полведра, полбобьра, доловъ* (Гр XIV, 14, 21, 37, 50). Для відчислівникових, пізніших відзайменникових і віддієслівних прислівників характерні були суфікси, префікси, напр.: *многажды, надвое, трижды, посемь, дважды* (ПВЛ, 26, 72, 98, 105, 147). Більшість адвербіалізованих слів збереглася дотепер і

послужила основою та взірцем для нових прислівників (*назавт(р)ѣє, досы(т), по давному* (Гр XV, 40, 42, 43).

Започаткований у дописемний період процес творення прислівників став особливо продуктивним на власне українському ґрунті і залишився активним до сьогодні. Активне й вільне вживання відмінкових форм різних частин мови в ролі обставини зумовило прогресивний розвиток цієї категорії слів і формування прислівникової підсистеми сучасної української мови.

4.3. Українська мова успадкувала з праслов'янської похідні й непохідні прийменники. Кількість первинних прийменників не змінилася на давньоукраїнському ґрунті й охопила слова *безъ, въ, възъ, до, за, изъ, къ, пра, надъ, о, объ, отъ, передъ, по, подъ, при, про, съ, у* з різними варіантами (*въ (в, во), къ, (к, ко)* тощо). А проста структура забезпечувала їм частотність і продуктивність у писемних творах, напр.: *про, къ, на, изъ, въ, оу, съ, по* (ИЛ, 339-341), *до, с, к, от, о, в, во, пред, при* (ПВЛ, 172–174). Тоді як обсяг похідних прийменників збільшився, порівняно з праслов'янською добою, охопивши спільнослов'янські й власне українські новотвори.

Структурно-семантичні особливості похідних прийменників засвідчували належність їх до морфологічної, морфолого-синтаксичної і лексико-семантичної деривації. Морфологічними дериватами вважалися прийменники, утворені з кількох давніх прийменників, де перша частина могла бути як префіксальна, напр.: *задѣля, заради, помежи.* Морфолого-синтаксичними дериватами були успадковані з праслов'янської мови прийменники *дѣля, ради, сквозѣ, близъ, мимо, вънъ, вънѣ, дали, доловь, зади, коньць, около, противу, кромѣ, округъ, прямо* тощо; форми прислівників та іменних частин мови, що зазнали в давньоукраїнський період препозиціоналізації, напр.: *за мѣсто, въслѣдъ, до вьрху, на вьрхъ, поодаль, позаду, изъдьну, окрьстъ, на середъ, посторонь, съ края, подьлѣ.*

Похідні прийменники часто траплялися в писемних джерелах, напр.: *кромѣ, мимо, сквозѣ, близъ, противу* (ИЛ, 201, 349, 382, 385, 396), *межю, около, ради, противу* (ПВЛ, 174–176), *подлѣ, ωпрочъ, попєрєкъ* (Гр XV, 38, 45, 99). Але специфічні українські прийменники почастішали лише з XIV–XV ст., напр.: *оуво снѣ, оув одной вѣре* (Чет, 4 зв, 57), *длѧ* єго вѣрнοє службы (Гр XV, 35).

На давньоукраїнському ґрунті прийменники спеціалізувалися у вираженні різних значень – просторових, часових, причинних, цільових, допустовості й інших, з яких первинним значенням майже всіх прийменників було просторове. Так, прийменники виражали такі значення, як *за* – просторове, *переже* – часове, *дѣля* – причинне і цільове. Чимало прийменників відзначалося багатою функційністю, напр., прийменник *въ* міг виражати значення просторове, часове, причини, мети. А полісемантичні прийменники вступали в синонімічні зв'язки і через виконання однакових функцій витісняли один одного з ужитку, напр., *до* замінив у літературній мові *къ*. Прийменникам була властива й часта повторюваність, напр.: и послашася *къ* Святославу и *къ* Всеволоду, глаголюще… (ПВЛ, 115–116). До сьогодні з різними функціями збереглися майже всі прості прийменники, чимало похідних (*крім, крізь, проти, для, від* тощо), що великою мірою збагатилися новотворами в подальшому розвитку української мови.

Прийменникова підсистема української мови була сформована в основному на спільнослов'янському ґрунті, структурно й семантично розвинена в давньоукраїнський період і з відповідними мовними змінами успадкована сучасною українською мовою. Підвалини її заклали праслов'янські непохідні й похідні прийменники та власне українські морфологічні, морфолого-синтаксичні й лексико-семантичні деривати.

4.4. Українська мова успадкувала з праслов'янської прості сполучники, що стали базою для творення нових сполучних засобів. Деривація багатьох сполучників у писемний період зумовила класифікацію їх за будовою на первинні (непохідні) й вторинні (похідні), а за значенням – на сурядні й підрядні. Похідні слова поділялися на лексико-синтаксичні й морфолого-синтаксичні деривати. Лексико-синтаксичній деривації відповідали слова, що зазнали зрощення своїх складових частин, тобто складні й складені сполучники. Складні являли собою поєднання первинних сполучників (*али, ано, ачи, ибо, или, либо, чили* тощо), простих сполучників із частками (*аже, аче, даже, таже, нежели* тощо), займенникових коренів з частками (*иже, оже, яже, єже* тощо); а складені містили у

своїй структурі прості й складні сполучники або інші слова (*аче и, али же, или…или, не тъкъмо…но и* тощо).

Сурядні сполучники виражали відношення між синтаксично рівноправними одиницями, зокрема сурядні – *і, а, да, та, ні… ні, ані… ані, яко… тако же* тощо; протиставні – *а, но, же, ано, инъ, али, але* тощо; розділові – *ли, или, любо, либо, ли… ли, любо… любо, то… то, чи… чи* тощо, напр.: *албо, или* (Гр XIV, 26, 98). Подальші мовні зміни призвели до занепаду багатьох сурядних сполучників та постання їх у новому складі (*і, та, та й, ні… ні, як… так і* – єднальні; *а, але, та, однак, проте, зате* – протиставні; *або, чи, або… або, чи… чи, то… то* – розділові).

Підрядні сполучники виражали синтаксичні відношення між частинами складнопідрядних речень. Із них простим за структурою був сполучник *бо*, а всі інші – похідними. Так, для вираження причинових зв'язків між частинами складного речення вживалися сполучники *бо, ибо* тощо; цільових – *оже, яко, чьтобы*; умовних – *аже, аче, пакы* тощо; часових – *коли, доколѣ, къгда* тощо; наслідкових – *яко и, єже, иже* тощо; допустових – *хотя, хоти, яко* тощо; порівняльних – *како, неже, чьто, какъ* тощо; з'ясувальних – *оже, аже, чьто* тощо. Відношення між частинами складнопідрядних речень з найдавніших часів виражали й сполучні слова (*иже, яже, которыи*). Серед сполучних засобів виділялися старослов'янізми (*зане, отнюду, єлико, внегда, камо* тощо), пізніше полонізми (*кгдыбы, поневажь, абовѣмъ* тощо). А в XIV–XV ст. помітними стали й власне українські сполучники (*коли, коли б, коли би, доки, доколя, поколь, скоро*), напр.: не хочю его имѣти собѣ *але* дамъ єго в даръ бо͂у; *ани* купити *ани* продати; а хто *коли* слыша(в), а помнить, а другоу не повѣдає(т)… (Чет, 15 зв, 328, 345 зв), *поко(у)ль* вода ся взольєть; засто(у)пати *докуль* є(с)ми живъ (Гр XV, 40).

Складнопідрядні сполучники й сполучні слова зазнали різних змін і набули іншого вигляду, порівняно з києворуським періодом (деякі збереглися – *бо, так, ніж, також* тощо; багато зникло – *иде, къгды, гъда* тощо; окремі відносні слова набули функції сполучних засобів – *къто, якыи, коли* тощо; з'явилося чимало нових сполучників – *якби, тому що, дарма що, нібито, неначе* тощо).

Усталеність і незмінність смислових відношень між синтаксичними одиницями забезпечили замкнений і стабільний

характер української сполучникової підсистеми. До неї увійшли праслов'янські сполучники, морфолого-синтаксичні й лексико-семантичні давньоукраїнські новотвори, а найбільше сучасних сполучних засобів.

4.5. Українській мові перейшли в спадок прості праслов'янські частки і процес партикуляції часток. Тому в давньоукраїнський період частки поділялися на похідні й непохідні та мали конкретне смислове навантаження – надавали словам різних відтінків, утворювали форми слів або нові слова. Семантичні різновиди часток виділялися серед непохідних і похідних слів. Так, прості частки розмежовувалися на частки, що виражали смислові відтінки (самостійні) – *не, ни* (заперечні), *ли, чи, ци* (питальні), *се, сь, то* (вказівні), *и, же, бо* (підсилювальні), *нѣ, лѣ, ѥлѣ* (кількісні); на формотворчі *ся, да, бы*; і на словотворчі *нѣ, ни*.

Похідні частки утворювалися в писемний період морфолого-синтаксичним способом (шляхом партикуляції), напр.: *дѣяти, речи, толико, лише, одинако*; або лексико-синтаксичним, унаслідок зрощення кількох часток або інших частин мови, напр.: *оно, ноли, ольна, нольны, мало не, безъ мала.* Найбільше в давньоукраїнський період виникло часток, що вказували на різні смислові відтінки між словами, напр.: *дѣти, рьци* (модальні), *осе, ото* (вказівні), *оли, оли же, нольне, толико, хотя* (видільні), *одиначе* (допустова), *пакы* (підсилювальна), *одва, ѥдва* (кількісні); а поодинокими були формотворчі (*ать*) і словотворчі (*любо*) частки. Різноманітність похідних часток засвідчували писемні джерела, напр.: *Толико* тъчью дай тѣлу, єлико жє трѣбуєть, а нє єлико жє похочєть (ПВМ, 5), *Пачє жє* минуюштимъ тѧ по пути нє стыдисѧ таковымъ главы своєѧ поклонѧти (ПВМ, 6). У XIV–XV ст. стали з'являлися власне українські частки, що, напр.: и оузрелъ сты̃и иванъ. *ажь* онъ стои(т), *што за* ѡ(т)вѣ(т) воздамо, почалъ дивитисѧ *ачей дей вже* оумерлъ іс̃(с)ь, помыслилъ самъ *соб*ѣ, и спыталъ єго *вжель* оумерлъ (Чет, 44, 294, 326, 326 зв, 327).

Формування часток продовжувалося і в подальшому розвитку української мови, аж поки вони не набули сучасного вигляду. З давніх часток сьогодні функціюють *не, ні, ані, чи, же, ж, то, це, тільки, лише*; у розмовній мові – *да* «так», *або* «хіба», *ачей* «мовляв», *відай,*

бігме, хоть, сливень та ін.; в діалектах *ани* «ані», *чи* «чи», *дей* «мовляв», *гейби, тілько, хиба, ледви* та ін. А з нових виникли частки на зразок *так, аякже, атож, авжеж, еге ж, гаразд* (стверджувальні); *невже, вже ж, либонь, хіба, що за* (питальні); *ніби, наче, мовби, бодай* (власне модальні); *аж, лишень* (видільні); *адже, таки, ще* (підсильні); *ледве, майже, трохи не* (кількісні); *хай, нехай, би* (формотворчі); *будь, небудь, хоч, аби* (словотворчі).

Отже, провідне місце у творенні часток займала морфолого-синтаксична деривація (партикуляція), унаслідок якої склад часток поповнився багатьма новими словами (*буцім, мабуть, далебі*). Невеликою мірою в цьому процесі була задіяна й лексико-синтаксична деривація (*заледве, неначе, отож*).

4.6. На праслов'янському ґрунті виділялися первинні й вторинні вигуки, простежувалася багатозначність вигукових слів, ускладнення їх структури й формування нових вигуків та звуконаслідувань. І, напевно, у праслов'янській мові існувало чимало вигуків, звуконаслідувань, бо з того часу дійшло дуже багато повнозначних частин мови (переважно дієслів), мотивованих ними, а найбільше звуконаслідуваннями, напр.: *співати, скрипіти, стукати, кликати, гриміти, бриніти, деренчати, гуркотіти, гомоніти, гасати, грюкати, гойдати, гукати.*

За структурою наявні в давньоукраїнський період вигуки поділялися на прості й похідні. Первинні були результатом швидких і раптових інстинктивних реакцій на якісь негативні або позитивні моменти життя і складалися з одного звука (*а!, у!, м!, ф!* тощо) або різних комбінацій звуків (*ох!, ой!, гм!* тощо). У процесі тривалого використання за ними закріплювалося кілька значень, напр., вигук *о!* виражав радість, захоплення, зневагу. Вживання первинних вигуків відображають і писемні пам'ятки, напр.: *О* Боѧнє, соловію стараго врємєни! (СПІ, ѣ), Тѣхъ норовы и ты *о* чадо моє приими (Изб 1076, 164-165), *О* злаа чєсть татарьскаа! (ГВЛ, 109).

Похідні вигуки відображали більш конкретну й усвідомлену реакцію на відповідне явище і становили за походженням інтер'єктивовані форми різних слів та словосполук (*горе!, лютѣ!, аминь!, ува!* тощо). Твірні основи певною мірою визначали однозначність, маловживаність різних похідних вигуків.

Підтвердженням цього були й поодинокі випадки вживання таких вигуків у пам'ятках.

До сьогодні збереглися майже всі прості вигуки (*о!, ой!, ох!, ог!, ов!, го!, а!, ах!, га!, гай-гай!, е!, ей!, гей!* тощо), а з похідних маємо нині поодинокі давні й більше нових (*амінь!, спасибі!, матінко!, рятуйте!* тощо), які використовувалися самостійно, у поєднанні з простими вигуками й іншими словами або як синтаксичні сполуки (*Боже праведний!, Матінко Божа!, помагай тобі Боже!* тощо).

Звуконаслідувальні слова відображали звуки, дії, що були властиві в основному представникам живого світу. Про їх давнє формування можуть свідчити відомі в минулому похідні від них утворення на зразок *крякати, сокотіти, плюснути.* У майбутньому кількість вигуків і звуконаслідувань поступово зростала, провідну роль у чому відіграла інтер'єктивація, меншою мірою складання відомих вигуків та інші способи (*лишенько, день добрий, здоровенькі були, мур-мур-мур, дзінь-дзелень* тощо).

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Білоусенко П.І. Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник. Запоріжжя – Київ: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2020. 111 с.

Бісовецька Л.А. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у мові писемних пам'яток Київської Русі XI–XIII ст.: автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, 1999. 19 с.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 129–144.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / автор. кол.: Багмут А.Й., Коломієць В.Т., Критенко А.П. та ін.; за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1966. С. 205–256.

Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / відп. ред. І.М. Керницький. Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. 298 с.

Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові. *Слов'янське мовознавство*: збірник статей / редкол.: Л.А. Булаховський (гол. ред.), В.Т. Коломієць, О.С. Мельничук та ін. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. Т. III. С. 124–194.

Самійленко С.П. Прислівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 365–381.

МОРФОЛОГІЯ

1. Граматичні системи іменника та прикметника

1.1. Історія граматичних категорій іменників.
1.2. Особливості відмінювання давніх іменників.
1.3. Розвиток граматичних категорій прикметників.
1.4. Відмінювання коротких і повних прикметників.

1.1. Праслов'янські граматичні категорії іменників і засоби їх вираження зі всіма нововведеннями успадкувала давня українська мова. У ній іменники розрізнялися за родами (чол., жін., сер.), числами (одн., мн., дв.) і відмінками (наз., род., дав., знах., оруд., місц., клич.), що виражалися певними закінченнями.

На давньоукраїнському ґрунті категорія роду з розрізненням чол., жін. і сер. родів була вже усталеною граматичною категорією іменників, яка за наявністю в них роду, а не за родовим відмінюванням, виокремлювала їх серед інших імен. Вона відобразила тяглість родових ознак іменників з індоєвропейської доби, вказала на родове розмаїття субстантивів у різних семантичних групах слів (напр., до назв осіб відносилося найбільше іменників чол. роду, менше жін. роду і ще менше сер. роду), а також засвідчила перехід деяких іменників з одного роду чи розряду в інший (*полынь* (жін.) – *полин* (чол.), *лебедь* (жін.) – *лебідь* (чол.), *двьри* (мн. до *двьрь*) – *двері* (тільки мн.). Для давньої української мови властиве було розрізнення іменників за родами в одн., мн., дв., яке далі збереглося тільки в одн., у мн. нівелювалося з усталенням єдиних флексій для всіх іменників, а в дв. зникло із занепадом цієї форми числа. До сьогодні категорія роду іменників в основі своїй залишилася стійкою й незмінною. Незначні процеси в ній зводилися до перегрупування слів за родами, яке мало тривалий характер і відбувається до сьогодні, результатом чого стало хитання в роді іменників – виникнення родових форм на рівні кількох мов, напр.: *тополь* (рос., чол.р.) – *тополя* (укр., жін.р.), *вечер* (болг., жін.р.) – *вечір* (укр., чол.р.); або на рівні однієї мови, напр., у стсл.: *яблъко* (сер.р.) – *яблъка* (жін.р.), *лъжь* «брехун» – *лъжъ* «брехня», в україн.: *зал* – *зала* (літер.), *олія* (літер., жін.р.) – *олій* (діал., чол.р.). Перехід слів з одного роду в інший і творення кількох форм роду – наслідок становлення типів

відмінювання іменників за родовим принципом, а також різних фонетичних і морфологічних змін.

Категорія числа стала також незалежною, самостійною граматичною категорією іменників. З індоєвропейської доби, на праслов'янському ґрунті і в давньоукраїнський період вона реалізовувалася у формах однини, множини, двоїни. При цьому в історії розвитку категорії числа використовувалися збірні іменники для вираження мн. (*братрия, листвиє* тощо), творення множинних і однинних іменників (*людиє, человѣкъ* тощо), перехід слів з одного розряду в інший (*двьри* – з форми мн. до множинних назв), вживання форм дв. при числівниках *дъва, оба* і коли мова йшла про два предмети. Та в цілому форми одн. й мн. не зазнали суттєвих змін, тоді як форма дв. почала виявляти тенденцію до занепаду і в києворуський період поступово вийшла з ужитку. Показниками трьох числових форм іменників були відмінкові закінчення чол., жін. і сер. родів. Форма однини зберегла показники усіх родів, а в множині зникло розрізнення за родами з витворенням однієї форми відмінювання у мн. для іменників кожного типу.

За традицією форми двоїни використовувалися в києворуський період і часто траплялися в подальшому розвитку української мови. Але швидко почали витіснятися формами множини, залишаючи свої сліди в літературній мові, а особливо в діалектах. Сучасна українська мова зберігає сліди колишніх форм дав.-оруд. відм. дв. в назвах парних предметів із флексією *-има* на зразок *очима*; род.-місц. відм. дв. – у прислівниках на зразок *віччю, ввічу*; наголос від форм наз.-знах. відм. двоїни у словах на зразок *дві жі́нки, три дівки.* Тоді як українські говори послуговуються давніми формами наз.-знах. відм. одн. на зразок *дві ручці, чотири стежці*; формами оруд. відм. з *-има, -ома, -ема, -ма* на зразок *дньома, мишима, граблєма, грішьма*. Із занепадом форми двоїни набули увиразнення форми однини й множини та розмежування однинні, множинні, збірні іменники.

Категорія відмінка – давня індоєвропейська категорія іменників, яка зазнала найбільших змін, порівняно з категоріями роду й числа субстантивів. Багатовідмінкова система індоєвропейської мови (вісім відмінкових форм) на праслов'янському ґрунті спростилася до семи відмінків, більшої ваги надала роду іменників, започаткувала переформування відмінків, увела в обіг прийменникові форми, але

зберегла значення відмінків і розрізнення їх на основі синтаксичних функцій, що забезпечило вільний порядок розміщення слів у реченні.

Унаслідок дії закону відкритого складу відмінкові форми зазнали багатьох змін, які ще більше поглибилися з формуванням типів відмінювання іменників за родовим принципом. Унаслідок цього на праслов'янському ґрунті почали зливатися між собою відмінки (напр., наз. і знах. в одн. чол. і сер. р.), виникати нові засоби вираження відмінкових закінчень, аналітичні форми замінювати синтетичні, прийменникові конструкції – безприйменникові. Успадкована з праслов'янської мови відмінкова підсистема іменників містила залишки давнього поділу слів за детермінативами й відображала формування нових типів відмінювання іменників. Так, у ній відмінкові закінчення дав. відм. -*амъ,* оруд. -*ами,* місц. -*ахъ* жін. р. мн. поширилися на іменники чол. і сер. р. (*лѣсамъ, лѣсами, лѣсахъ; полямъ, полями, поляхъ* тощо). Слова у знах. відм. одн. і мн. отримували закінчення род., а не наз. відмінка. Отже, у відмінюванні іменників зберігалися залишки давніх закінчень або виникали нові закінчення у певних фонетичних умовах чи внаслідок аналогії. Уніфікація відмінкових закінчень іменників була тривалою, аж до усталення системи словозміни всіх типів відмінювання.

Категорії роду, числа, відмінка стали автономними і єдиними граматичними категоріями іменників давньої писемної української мови, що знайшли відображення і в сучасній українській літературній мові. У своєму розвитку граматична система іменників виявила найбільше спільних рис із білоруською та західнослов'янськими мовами, а менше – з російською та південнослов'янськими (наявність четвертої відміни іменників, порівняно з російською, розрізнення іменників за родами в українській і російській мовах та ін.).

1.2. З урахуванням відмінкових особливостей на давньоукраїнському ґрунті субстантиви були зосереджені в шести типах словозміни з твердою і м'якою групами або лише з одною. До першого типу належала більшість іменників жін. р., деякі субстантиви чол. р. із давнім суфіксом основи *-ā-(-jā-),* окремі іменники жін. роду із суфіксом -*ynji,* що в українській мові мали в наз. відм. одн. закінчення *-а (-я, -ѧ, -я)*, напр.: *волю, милостыни, сиротамъ, слоуга, молитва* (Изб 1076, 158, 175, 180, 242, 249). Іменники на *-ā-(-jā-)*

змінювалися за парадигмою, що відзначалася найбільшою стійкістю, порівняно з іншими типами, напр., у твердій групі – *слоуга, слоугы, слоузѣ, слоугоу, слоугою, слоузѣ, слоуго (одн.); слоугы, слоугъ, слоугамъ, слоугы, слоугами, слоугахъ (мн.); слоузѣ, слоугоу, слоугама (дв.);* у м'якій групі: *зоря, зорѣ, зори, зорю, зорею, зори, зоре (одн.); зорѣ, зорь, зорямъ, зорѣ, зорями, зоряхъ (мн.); зори, зорю, зоряма (дв.).*

Другий тип охоплював більшу частину іменників чол. р. з основою *-ŏ-(-jŏ-), -jĭ,* що мали закінчення *-ъ, -ь, -и,* а також іменники сер. р. з основою на *-ŏ-(-jŏ-), -ĕ- (-jĕ-),* які мали після твердих приголосних закінчення *-о, -е,* а після м'яких закінчення *-є*, напр.: *конь, лобъ, комаръ, врагъ, села, ωружьє, дворъ, оутро, копьє, вина, мостъ, мужь, весельє, дѣло, море, ребро, братъ, мѣсто, лица, раи* (ЛЛ, 38–106). Парадигма іменників на *-ŏ-(-jŏ-)* зберегла давні риси, але набула й нових ознак, напр., у твердій групі: *дроугъ, дроуга, дроугоу (-ови), дроугъ (-а), дроугъмь (-омь), дроузѣ, дроуже* (одн.), *дроузи, дроугъ, дроугомъ, дроугы, дроугы, дроузѣхъ, дроузи* (мн.), *дроуга, дроугоу, дроугома* (дв.), у м'якій групі: *конь, коня, коню (-еви), конь (-я), коньмь (-емь), кони, коню* (одн.), *кони, конь, конемъ, конѣ, кони, конихъ, кони* (мн.), *коня, коню, конема* (дв.); *море, моря, морю, море, морьмь (-емь), мори, море* (одн.), *моря, морь, моремъ, моря, мори, морихъ, моря* (мн.), *мори, морю, морема* (дв.). У назвах чол. р. були поширені дві форми знах. відм. на зразок *ворогъ* і *ворога,* з яких перша згодом усталилася для назв неістот, а друга – для назв істот. У род. відм. одн. іменників чол. р. засвідчено закінчення *-у, -я* відповідно замість *-а, -е,* а в род. відм. мн. – закінчення *-овъ* замість нульового закінчення, напр.: *дароу, вѣтроу, запахоу, камєня* (Чет, 14, 64, 111 зв., 139), *поклоновъ, вѣковъ, городовъ, апостоловъ* (Чет, 34, 43, 250, 319 зв). У дав.відм. чол. р. під впливом іменників на *-й-,* а також у місц. відм. вживалася і форма на *-ови* (з **-ov-i* < **-еи-еі*), яка закріпилася поступово за назвами істот, напр.: *гс̃ви, ворогови, змиєви, моисѣєви* (Чет, 5 зв, 39, 82, 133, 280).

Для третього типу характерні були іменники чол. р. із суфіксом *-й-,* що мали в давньоукраїнський період закінчення *-ъ,* напр.: *миръ, чинъ, полъ, сынъ, домъ* (ЛЛ, 42, 81, 87, 97, 99). До нього можна віднести ще слова *волъ, вьрхъ, медъ,* а також субстантиви *пиръ, санъ, разъ, ледъ, садъ, солодъ, рядъ, станъ, даръ, низъ, долъ, олъ* та ін.

Іменники з основою *-й-* становили тверду групу відмінювання, напр.: *садъ, садоу, садови, садъ, садъмь, садоу, садоу* (одн.)*, садове, садовъ, садъмъ, сады, садъми, садъхъ, садове* (мн.)*, сады, садовоу, садъма* (дв.). З часів перерозкладу в структурі праслов'янських слів відбувалася постійна взаємодія іменників *-й-* основ та *-ŏ-* основ, що призводило до заміни й сплутування відмінкових форм обох типів (напр., флексія *-ъмь* в оруд. відм. одн. іменників *-ŏ-* основ під впливом іменників *-й-* основ; сплутування в род. відм. іменників *-ŏ-* та *-й-* основ відповідно закінчень *-а* й *-у*).

Четвертий тип охоплював іменники жін. р. і деякі субстантиви чол. р. з основою на *-ĭ-,* що в давньоукраїнський період мали закінчення *-ь*, напр.: *кости, смьрть, ярость, тросты, хитрость, прелесть, вѣсть, гвозди, ночь, ωгнь, рѣчь, месть, мысль, крѣпость, дань, путь* (ЛЛ, 39–47, 78-100). Парадигма їх відображала відмінювання лише іменників м'якої групи, напр.: *гость, гости, гости, гость, гостьмь, гости, гости* (одн.)*, гостьє (-иє), гостьи (-ии), гостьмъ, гости, гостьми, гостьхъ, гостьє (гости)* (мн.)*, гости, гостью (-ию), гостьма* (дв.). До цього типу відносили ще відмінювання іменників *очи, уши* в дв. та *людиє* в мн. Деякі відмінкові форми іменників чол. р. на *-ĭ-* основ були співзвучні з формами іменників на *-jŏ-* основ (наз., знах., оруд., місц. одн.), що спричинило приєднання назв чол. р. з основами на *-ĭ-* до слів на *-jŏ-*.

До п'ятого типу входило кілька іменників жін. р. з основою на *-ū-,* що в наз. відм. мали закінчення *-ы,* а в непрямих – *-ъв-,* напр.: *кровь* (ЛЛ, 89)*, любовь, ятровь* (ИЛ, 703, 547). Парадигму іменників на *-ū-* представляли специфічні відмінкові закінчення, напр.: *любы, любъве, любъви, любъвь, любъвью (-ию), любъве, любы* (одн.)*, любъви, любъвъ, любъвамъ, любъви, любъвами, любъвахъ, любъви* (мн.)*, любъви, любъвоу, любъвама* (дв.). За аналогією до непрямих відмінків суфікс *-ов- (-ъвь-)* з'явився і в наз. відм. з метою вирівнювання основи, після чого такі слова стали відмінюватися за зразком іменників *-ĭ-* основ. А з утратою старої форми наз. відм. вони потрапили під вплив іменників на *-ā-* й набули закінчення *-а* (*цьркъва, букъва*).

У шостому типі виділялися іменники всіх трьох родів з давньою основою на приголосний, зокрема з основою на *-n-* і закінченнями *-ь* (чол. р.)*, -я* (сер.р.); з основами на *-t-, -s-* і закінченнями *-а(-я)* , *-о*

(сер.р.); з основою на *-r-* і закінченням *-i* (жін. р.), напр.: *камень* (ЛЛ, 89), *матєрь* (ЛЛ, 102), *дочерью* (ИЛ, 711), *время, имя* (ЛЛ, 42, 43), *чюдо, тѣло, нєбо, слово* (ЛЛ, 44, 86, 87, 99), *дѣтѧ* (ИЛ, 579). Іменники кожного роду мали свої відмінкові закінчення, напр., чол. р. з основою на *-n-*: *камы, камене (-и), камени, камень, каменьмь, камене (-и), камы* (одн.), *камене (-и), каменъ (-ии), каменьмъ, камени, каменьми (камены), каменьхъ, камене (-иє)* (мн.), *камени, каменоу (-ию), каменьма* (дв.). Середній рід об'єднував іменників на *-s-, -n-, -t-*, напр.: *чюдо, чюдесе (-и), чюдеси, чюдо, чюдесьмь, чюдесе (-и), чюдо* (одн.)), *чюдеса, чюдесъ, чюдесьмъ, чюдеса, чюдесы, чюдесьхъ, чюдеса* (мн.), *чюдеси (-ѣ), чюдесоу, чюдесьма* (дв.); *имя, имене (-и), имени, имя, именьмь, имене (-и), имя* (одн.), *имена, именъ, именьмъ, имена, имены, именьхъ, имена* (мн.), *имени* (-ѣ), *именоу, именьма* (дв.); *теля, теляте (-и), теляти, теля, телятьмь, теляте (-и), теля* (одн.), *телята, телятъ, телятьмъ, телята, теляты, телятьхъ, телята* (мн.), *теляти (-ѣ), телятоу, телятьма* (дв.). До жіночого роду належали два іменники (*дочи, мати*) з основою на *-r-*, напр.: *мати, матере, матери, матерь, матерью (-ию), матери (-е), мати* (одн.), *матере (-и), матеръ (-ии), матерьмъ, матере (-и), матерьми, матерьхъ, матере (-и)* (мн.), *матери, матероу (-ию), матерьма* (дв.).

Із розвитком категорії роду на українському ґрунті сформувалися нові типи відмінювання іменників – за родовою ознакою. До першої увійшли іменники чол., жін. і спільн. р. із закінченнями *-а, -я,* що охопили слова з давніми основами на *-ā-(-jā-)* (*вода, душа*), на *-ū-* (*церква, морква*) і на приголосний *-r-* (*дочка*). Склад другої визначили іменники чол. р. на приголосний, *-о, -е* та сер. р. на *-я, -о, -е* як давні основи на *-ŏ-(-jŏ-)* (*двір, поле*), на *-й-* (*син, мед*), на *-ĭ-* (*зять, гість*) і на приголосний (*день, небо*). Третю групу утворили іменники жін. р. із кінцевим приголосним і слово *мати,* що походили від основ на *-ĭ-, -ū-* та *-r-* (*ніч, вість, любов*). А четверта зосередила іменники сер. р. на *-а, -я* з основами на *-n-, -t-* (*ім'я, теля*).

Сучасна українська мова зберегла групування іменників за чотирма відмінами й систему відмінкових закінчень кожної відміни.

1.3. Праслов'янська мова успадкувала з індоєвропейської граматичні категорії роду прикметників (чол., сер., жін.), числа (одн., мн., дв.) і відмінка (наз., род., дав., знах., оруд., місц., клич.), а також

форми вияву ознаки – вищий ступінь порівняння. Тип відмінювання прикметників визначався, як і в минулому, за їх основами. Провідною стала граматична категорія роду, що лягла в основу становлення нових типів відмінювання ад'єктивів. Однак родові форми прикметників стосувалися синтаксичної сфери мови, розвинулися на базі синтаксичної категорії означення, тобто визначалися тими іменниками, при яких вживалися прикметники.

На праслов'янському ґрунті з початком дії закону відкритого складу імена чол., жін., сер. родів отримали власні закінчення у наз. відм. одн. (чол. р. – *-ъ,* сер. р. – *-о,* жін. р. – *-а*). Прикметники через синтаксично зумовлений характер роду були розмежовані лише між основами на *-ŏ-* та *-ā.* Ад'єктивам на *-ŏ-* й *-ā* характерні були розрізнення за родами ще в індоєвропейській мові (суфікс *-ŏ-* мали прикметники чол. і сер. р., а суфікс *-ā* – жін. р.) і більша продуктивність, ніж іншим типам прикметників. Такі явища пояснювалися поступовим розвитком тенденції до формального узгодження прикметника з іменником. До прикметників на *-ŏ-* основ приєдналися ад'єктиви чол. і сер. р. із похідними суфіксами **-jŏ-, *-vŏ-, *-rŏ-, *-lŏ , *-tŏ-, *-nŏ-,* деякі з основами на *-ŭ-, -ĭ-,* а до прикметників на *-ā* основ відійшли всі ад'єктиви жін. р. з основами на *-ā, *-jā-, *-vā-, *-rā-, *-lā-, *-tā-, *-nā-, -ŭ-, -ĭ-.* І давня кількість типів відмінювання прикметників зменшилася до двох, унаслідок переведення прикметників до основ на *-ŏ-* й *-ā.*

Важливим явищем праслов'янської доби стало формування займенникових прикметників, які складалися з іменного й анафоричного займенника *jь (ja, je),* що походив від індоєвропейського займенникового елемента **-jŏ.* Поштовхом до цього, вважають, була поява прикметників **novъ-jь, *novo-je, *nova-ja* як сполучення двох первинно змінюваних слів (іменного прикметника і вказівного займенника). З часом займенник втратив здатність відмінюватися, злився з основою іменного прикметника й перетворився на його флексію. Унаслідок цього різні морфологічні й фонетичні зміни у сполученні іменного прикметника та вказівного займенника призвели до становлення нового типу прикметників – займенникових (повних, або членних). Постання нового різновиду прикметників зумовлювалося в цілому внутрішніми процесами становлення праслов'янської граматичної системи, хоч причиною

цього вважали різні чинники (семантичний – вираження означеності (повними) і неозначеності (короткими) прикметниками; морфологічний – розмежування флексій іменників і прикметників та інші).

Ще в індоєвропейський період від якісних і відносних прикметників утворювалися форми більшого чи меншого вияву ознаки, що дали початок ступеням порівняння прикметників. Показником таких форм був суфікс *-*ios* / *-*ies,* що на праслов'янському ґрунті вживався і в спрощеному вигляді *-*is,* а з приєднанням до суфіксального елемента *-j-*змінився на *-*jьs* (у чол. і жін. р.) та *-*jes* (у сер. р.) (**nŏvjьsjī, *nŏvjьsjā, *nŏvjьsjŏ*). На основі суфікса *-*jьs (*-jes)* виділився афікс *-*ьš* (**novьši, *novьša, *novьše*), але він поступився більш продуктивному *-*ějьš-,* який і закріпився на праслов'янському ґрунті для вираження вищого ступеня порівняння, напр.: **novějša, *novějši.* Крім вищого ступеня, у праслов'янській мові почали утворюватися форми найвищого ступеня порівняння прикметників за допомогою префікса **na- (naj-),* напр.: **najtьnьši*. Отже, праслов'янська мова знала вже обидва ступені порівняння прикметників – вищий і найвищий.

Українська мова успадкувала з праслов'янської категорії роду (чол., жін., сер.), числа (одн., мн., дв.), відмінка (наз., род., дав., знах., оруд, місц.) прикметників, але як залежні, синтаксично зумовлені. У давньоукраїнській мові виділялися два розряди ад'єктивів за структурою – короткі (іменникові, або нечленні) й повні (прикметникові, або членні), що становили два типи відмінювання слів, а також вищий і найвищий ступені порівняння прикметників. Давня система словозміни прикметників збереглася в цілому на українському ґрунті, втративши форму двоїни, розрізнення за родами в множині, відмінювання коротких прикметників, чимало давніх форм зосередилося в діалектах. І в подальшому розвитку граматична система прикметників набула більше спільних ознак з іншими слов'янськими мовами, ніж відмінних рис.

1.4. Українській мові перейшли у спадок з праслов'янської мови два типи відмінювання прикметників. Перший тип охоплював іменні (короткі, або нечленні) ад'єктиви з основами на *-ŏ-(-jŏ-), -ā- (-jā-),* що в праслов'янській мові мали у наз. відм. закінчення -ъ, -ь (чол. р.), -*o,* -

е (сер. р.) і *-а (-я)* (жін. р.). А другий тип містив займенникові (повні, або членні) прикметники, у наз. відм. із закінченнями *-ыи, -ии* (чол. р.), *-оє, -єє* (сер. р.) і *-ая, -яя* (жін. р.).

Система відмінювання коротких прикметників охоплювала в києворуський період тверду й м'яку групи, а кожна група мала свої родові форми в одн., мн., дв., співзвучні з відмінковими закінченнями іменників. У твердій групі відмінювалися прикметники з основами на *-ŏ-, -ā-,* напр., у чол. р.: *бѣлъ, бѣла, бѣлоу, бѣлъ, бѣлъмь (-омь), бѣлѣ* (одн.); *бѣли, бѣлъ, бѣломъ, бѣлы, бѣлы, бѣлѣхъ* (мн.); *бѣла, бѣлоу, бѣлома* (дв.); у сер. р.: *бѣло, бѣла, бѣлоу, бѣло, бѣлъмь (-омь), бѣлѣ* (одн.), *бѣла, бѣлъ, бѣломъ, бѣла, бѣлы, бѣлѣхъ* (мн.), *бѣлѣ, бѣлоу, бѣлома* (дв.); у жін. р.: *бѣла, бѣлы, бѣлѣ, бѣлоу, бѣлою, бѣлѣ* (одн.); *бѣлы, бѣлъ, бѣламъ, бѣлы, бѣлами, бѣлахъ* (мн.); *бѣлѣ, бѣлоу, бѣлама* (дв.). У м'якій групі відмінювалися прикметники з основами на *-jŏ-, -jā-,* напр., чол. р.: *синь, синя, синю, синь, синьмь (-емь), сини* (одн.), *сини, синь, синѣмъ, синѣ, сини, синихъ* (мн.); *синя, синю, синѣма* (дв.); сер. р.: *синѣ, синя, синю, синѣ, синьмь (-емь), сини* (одн.); *синя, синь, синѣмъ, синя, сини, синихъ* (мн.); *сини, синю, синѣма* (дв.); жін. р.: *синя, синѣ, сини, синю, синѣю, сини* (одн.); *синѣ, синь, синямъ, синѣ, синями, синяхъ* (мн.); *сини, синю, синяма* (дв.). У багатьох відмінках родові форми збігалися, напр.: у род., дав., оруд., місц. одн.; дав., оруд, місц. мн.; дав.-оруд. дв. – форми чол. і сер. р.; у род. відм. мн. та род.-місц. дв. – форми чол., сер. і жін р. У подальшому іменні прикметники взагалі втратили своє відмінювання.

Короткі прикметники вживалися в предикативній функції (у поєднанні з інфінітивом та в складі іменного присудка) і в атрибутивній (в ролі означення). У давньоукраїнський період функціювання таких ад'єктивів зменшилося, але тривало ще довго в історії української мови. Причинами занепаду нечленних прикметників вважали витіснення їх повними прикметниками у функції іменної частини складеного присудка, змішування парадигм повних і коротких прикметників, відсутність синтаксичного протиставлення членних і нечленних ад'єктивів. До сьогодні збереглися залишки переважно наз. та знах. відм. одн. коротких прикметників у фольклорних творах (*біл камінь, дрібен дощик*), церковно-релігійних (*благословен, свят*), у розмовній мові, діалектах

(*згоден прийти, готов завжди, того варт*) та в художньому стилі (*ясен погляд, смутен образ*).

Повні прикметники – новотвори праслов'янської доби, які мали вторинний характер щодо коротких прикметників і охопили тільки якісні й відносні ад'єктиви. У праслов'янській мові вони зазнали зрощення складових частин (іменного прикметника й вказівного займенника) і набули іншої системи відмінювання, ніж короткі – зі зміною анафоричного займенника як закінчення. Прикметники твердої групи мали в наз. відм. закінчення *–ыи* (чол. р.), *-оѥ* (сер. р.), *-ая* (жін. р.), напр., у чол. р.: *милыи (-ъи), милого, милому, милыи (-ого), милымь (-ыимь), миломь (-ѣмь)* (одн.), *милии, милыхъ (-ыихъ), милымъ (-ыимъ), милыѣ, милыми (-ыими), милыхъ (-ыихъ)* (мн.), *милая, милую (-ою), милыма (-ыима)* (дв.); у сер. р.: *милоѥ, милого, милому, милоѥ, милымь (-ыимь), миломь (-ѣмь)* (одн.), *милая, милыхъ (-ыихъ), милымъ (-ыимъ), милая, милыми (-ыими), милыхъ (-ыихъ)* (мн.), *милѣи, милую (-ою), милыма (-ыима)* (дв.); у жін. р.: *милая, милоѣ(-ыѣ), милои (-ѣи), милую, милою, милои (-ѣи)* (одн.); *милыѣ, милыхъ (-ыихъ), милымъ (-ыимъ), милыѣ, милыми (-ыими), милыхъ (-ыихъ)* (мн.); *милѣи, милую (-ою), милыма (-ыима)* (дв.). У м'якій групі повні прикметники мали закінчення *-ии* (чол. р.), *-ѥѥ* (сер. р.), *-яя* (жін. р.), напр., у чол. р.: *осеньньи (-ии), осеньнѥго, осеньнѥму, осеньнии (-ѥго), осеньнимь (-иимь), осеньнѥмь* (одн.), *осеньнии, осеньнихъ (-иихъ), осеньнимъ (-иимъ), осеньньѣ, осеньними (-иими), осеньнихъ (-иихъ)* (мн.), *осеньняя, осеньнюю (-ѥю), осеньнима (-иима)* (дв.); у сер. р.: *осеньнѥѥ, осеньнѥго, осеньнѥѥму, осеньнѥѥ, осеньнимь (-иимь), осеньнѥмь* (одн.), *осеньняя, осеньнихъ (-иихъ), осеньнимъ (-иимъ), осеньня, осеньними (-иими), осеньнихъ (-иихъ)* (мн.), *осеньнии, осеньнюю (-ѥю), осеньнима (-иима)* (дв.); у жін. р.: *осеньняя, осеньнѥѣ, осеньнѥи, осеньнюю, осеньнѥю, осеньнѥи* (одн.), *осеньньѣ, осеньнихъ (-иихъ), осеньнимъ (-иимъ), осеньньѣ, осеньними (-иими), осеньнихъ (-иихъ)* (мн.), *осеньнии, осеньнюю (-ѥю), осеньнима (-иима)* (дв.).

Система відмінювання повних прикметників з розрізненням іменного прикметника і вказівного займенника була уніфікована й спричинила появу під впливом неособових займенників простих відмінкових закінчень у прикметниковій парадигмі, витворенням яких і завершився процес становлення категорії прикметників. Українська мова втратила нестягнені форми прикметників, перш за все в

непрямих відмінках, а форми наз. відм. залишилися в розмовному мовленні та зі стилістичною метою в літературній мові. Тоді як стягнені форми стали основою прикметникової підсистеми, а наз. відм. чол. р. твердої групи визначальним для морфологічної системи української мови. Упродовж історичного розвитку система словозміни повних прикметників зазнала різних фонетичних і морфологічних змін (занепаду форм дв., втрати розрізнення родів у мн., усталення багатьох паралельних закінчень, вирівнювання основ за аналогією до інших відмінків, напр., закінчення *-ому* у місц. відм. одн. – під впливом дав. відм.) та інше.

Для прикметників вищого й найвищого ступенів порівняння на давньоукраїнському ґрунті характерні були відмінкові форми, відомі ще з праслов'янської мови. Первинно словозміні піддавалися короткі прикметники вищого ступеня й розподілялися під час відмінювання між ад'єктивами на *-ŏ-(-jŏ-)* (чол., сер. р.) та *-ā-(-jā-)* (жін. р.), відображаючи при цьому різні модифікації відмінкових форм, напр., у чол. р.: *новѣи, новѣишя, новѣишю, новѣи (-ишь), новѣишемь, новѣиши* (одн.), *новѣише, новѣишь, новѣишемъ, новѣишѣ, новѣиши, новѣишихъ* (мн.), *новѣишя, новѣишю, новѣишема* (дв.); у сер. р.: *новѣє, новѣишя, новѣишю, новѣє, новѣишемь, новѣиши* (одн.), *новишя, новѣишь, новѣишемъ, новѣишя, новѣиши, новѣишихъ* (мн.), *новѣиши, новѣишю, новѣишема* (дв.); у жін. р.: *новѣиши, новѣишѣ, новѣиши, новѣишю, новѣишею, новѣиши* (одн.), *новѣишѣ, новѣишь, новѣишямъ, новѣишѣ, новѣишями, новѣишяхъ* (мн.); *новѣиши, новѣишю, новѣишяма* (дв.). Кілька прикметників утворювали ступені порівняння від інших коренів, напр.: *великыи – большии, плохыи – хужии, малыи – мьньшии.* З приєднанням префікса *на- (най-)* утворювалися прикметники найвищого ступеня і відмінювалися так само, як і вищого ступеня. У процесі фонетико-морфологічних змін збереглися до сьогодні суфікси *-ш-, -іш-* для творення вищого ступеня та префікс *най-* для творення найвищого ступеня порівняння. До того ж, були утворені аналітичні форми вираження ступенів порівняння (*більш добрий, найбільш добрий*) та ускладнені синтетичні форми ступенів порівняння прикметників (*якнайдобріший*).

Отож із давніх типів відмінювання прикметників українська мова втратила парадигму коротких із рефлексами переважно їх називного відмінка в розмовному й художньому стилях та зберегла

парадигму повних прикметників у стягненій формі, парадигму прикметників вищого й найвищого ступенів порівняння, що склали основу морфологічної категорії прикметників сучасної української мови.

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 145–160.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*: праці філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Грищенко А.П. Прикметник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 163–215.

Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. Київ: Наукова думка, 1967. 288 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 71–82, 87–93.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 67–100, 110–117.

Самійленко С.П. Іменник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 16–128.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1964. Ч. І. 236 с.

Самійленко С.П. Прикменник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 280–300.

Тараненко І.Й. Іменник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 197–240.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

2. Граматичні класи займенника і числівника

2.1. Становлення граматичних категорій займенників.
2.2. Словозміна особових і неособових займенників.
2.3. Усталення граматичних категорій числівників.
2.4. Словозміна кількісних і порядкових числівників.

2.1. Індоєвропейські структурно-семантичні, фонетико-морфологічні процеси, аналогійні впливи призвели до усталення в праслов'янській мові різних систем відмінювання особових і неособових займенників.

Граматичні значення особових займенників були успадковані в основному з праслов'янської мови, але з багатьма змінами. Давніми рисами особових займенників залишилися граматичні категорії числа (одн., мн., дв.) й відмінка (наз., род., дав., знах., оруд., місц.), суплетивність основ при словозміні, варіантність відмінкових форм, співвідношення флексій багатьох відмінків. А з нових слід відзначити появу особового займенника *онъ (оно, она),* формування його словозмінної парадигми, запепад родових форм у множині й форми двоїни.

Парадигма словозміни особових займенників відображала давній суплетивний характер основ, різні варіанти відмінкових форм, напр.: **ja (jazъ, azъ*), **mene (menę), *mьně (mi, mě), *mene (mę), *mъnojǫ, *mьně; *ty, *tebe (tebę), *tebě (tobě, ti, tě), *tebe (tę), *tobojǫ, *tebě (tobě); *my, *nasъ, *namъ (ny), *ny (nasъ), *nami, *nasъ; *vy, *vasъ, *vamъ (vy), *vy (vasъ), *vami, *vasъ; *vě, *naju, *nama (na), *na, *nama, *naju; *va, *vaju, *vama, *va, *vama, *vaju;*sebe (sebę), *sebě (sobě, si, sě), *sebe (sę), *sobojǫ, *sebě (sobě)*. Розмежування наз. і знах. відм., що необхідно було в назвах осіб, посилилося вживанням род. відм. замість знах. на зразок тонічного **nasъ* замість **ny*. Словозміна особових займенників наблизилася до відмінювання основ на *-ā.*

Новизною в словозміні неособових займенників на праслов'янському ґрунті було узгодження основ у всіх відмінкових формах. Вказівними займенниками в праслов'янській мові залишалися слова з давніми значеннями *tъ* (вказувало на відомий або названий раніше предмет), *sь* (вказувало на близький предмет), *onъ, ovъ, olъ* (вказували на віддалений предмет), *jь* (вказувало на предмет, особу, відомі або згадані). У деяких відмінках (наз., знах. та ін.) вони

мали просту структуру, а в більшості – складну, що сформувалася в основному на праслов'янському ґрунті, напр., у чол. р.: **sь, *si (sja, sega/-go, seva/-vo*), **semu, *sь, *simь, *semь* (одн.); **si, *sixъ, *simъ, *sьjě (-ę), *simi, *sixъ* (мн.); **sьja, *seju, *sima* (дв.); у сер.: **se, *si (sja, sega /-go, seva /-vo*), **semu, *se, *simь, *semь* (одн.); **si, *sixъ, *simъ, *si, *simi, *sixъ* (мн.); **si (*siji), *seju, *sima* (дв.); у жін. р.: **si, *sejě (-ę)*, **seji, *sьjǫ, *sejǫ, *seji* (одн.); **sьjě (-ę), *sixъ, *simъ, *sьjě (-ę), *simi, *sixъ* (мн.); **siji, *seju, *sima* (дв.). В однині мало місце співпадання й значна варіантність форм чол. і сер. р., крім наз. і знах., що й збереглися далі. А збіг відмінкових форм у мн. і дв., крім наз. і знах відм., спричинив усунення родів, що значно вплинуло на становлення в подальшому словозміни української мови взагалі. За аналогією до вказівних займенників у праслов'янській мові почало відмінюватися й багато інших (присвійні, питальні, відносні, означальні, неозначені й похідні від них), напр., у чол. р.: **mojь, *moja (mojego/-ga), *mojevo (-va), *mojemu, *mojь, *mojimь, *mojemь* (одн.); **moji, *mojixъ, *mojimъ, *mojě (-ę), *mojimi, *mojixъ* (мн.); **moja, *mojeju, *mojima* (дв.); **čьjь, *čьja (čьjego, -ga), *čьjevo (-va), *čьjemu, *čьjь, *čьimь, *čьjemь* (одн.); **čьi, *čьixъ, *čьimъ, *čьjě (-ę), *čьimi, *čьixъ* (мн.); **čьja, *čьjeju, *čьima* (дв.); **vьsь, *vьsi (-ja, -ega, -ego, -eva, -evo*), **vьsemu, *vьsь, *vьsimь, *vьsemь* (одн.); **vьsi, *vьsixъ, *vьsimъ, *vьsjě (-ę), *vьsimi, *vьsixъ* (мн.); **vьsja, *vьseju, *vьsima* (дв.). Похідні від різних типів займенників малу таку парадигму відмінювання, як і їх твірні слова.

Загалом основну роль у становленні відмінкових закінчень неособових займенників відіграли вказівні. А відмінювання займенників у цілому вплинуло на становлення не тільки займенникової підсистеми, а й інших морфологічних категорій, напр., іменники сер. р. мають закінчення *-о* під впливом займенника *to*; іменники чол. р. – закінченням *-ъ* під впливом займенника *tъ*; займенник *ь (je, ja*) зумовив виникнення членних форм прикметників, займенників, числівників.

Українська мова зберігала послідовно особливості морфологічної підсистеми займенників праслов'янської мови – неоднорідність граматичних значень, відсутність єдиної системи відмінювання, співзвучність багатьох відмінкових форм, варіантність словозмінних флексій тощо. У ній продовжувалося чітке

розмежування особових займенників, що великою мірою у відмінюванні наблизилися до іменників, та неособових займенників, що відмінювалися подібно до прикметників. Усі займенники мали граматичні категорії числа (одн., мн., дв.), відмінка (шість відмінкових форм), а категорію роду тільки неособові, крім *къто, чьто* та похідних від них займенників. До складу особових входили слова *я (я, язъ, азъ), ти, ми, ви* і зворотний *себе,* що виконували роль підмета й додатка. На українському ґрунті до них приєднався ще вказівний займенник *онъ (оно, она)* для вираження третьої особи однини. Обсяг неособових займенників збільшився за рахунок похідних слів, що розвинули в основному такі відмінкові закінчення, як і їх твірні основи. Словозміна їх охоплювала відмінювання вказівних, питальних, відносних, неозначених, заперечних, присвійних займенників. Такий неоднорідний склад займенників зазнав чималих змін у подальшому і став основою морфологічної категорії займенників сучасної української мови.

2.2. У давньоукраїнській мові займенники поділялися на два розряди – особові й неособові, кожний із яких мав власну систему відмінювання.

Особові займенники мали в наз. відм. основи інші, ніж у непрямих відмінках, і в багатьох відмінках паралельні форми, напр., в одн.: *я (язъ, азъ), мене, мънѣ (мьнѣ, ми), мене (мя), мъною, мънѣ (мьнѣ); ты, тебе, тобѣ (тебѣ, ти), тебе (тя), тобою, тобѣ (тебѣ).* Форми наз. відм. *я, (язъ, азъ), ты* активно використовувалися в різних пам'ятках, однак поступово стала переважати форма *я,* заступаючи книжну *азъ* і живомовну *язъ,* а згодом і зовсім витіснивши їх з ужитку. Водночас форми *я, язъ, азъ* ще довго корелювали на українському ґрунті, з переважанням форми *я*, напр.: *я (ѧ), язъ, язъ, ѧзъ* (Гр XIV, 9, 25, 27, 37, 38, 65), *ѧ, я, азъ, азь* (Гр XV, 39, 64, 84, 124). Форми род. відм. *мене, тебе* не зазнали суттєвих змін. А в дав. відм. виділялися три форми, серед яких переважали *ми, ти,* рідше вживалися *мънѣ (мьнѣ), тебѣ (тобѣ),* а нова форма *мені* виникла, ймовірно, за аналогією до род. відм. і поступово витіснила інші форми. Давні атонічні форми *ми, ти* вживалися без прийменників, найчастіше після дієслів, а далі й зовсім зникли через свою омонімічність і поліфункційність, характеризуючи сьогодні лише

діалектне мовлення. З форм *тебѣ, тобѣ* книжну *тебѣ* з часом заступила живомовна *тобѣ*. Форми *мънѣ (мьнѣ), тобѣ (тебѣ)* були властиві й місц. відм., де так само появилися нові *мені, тобі.* З форм знах. відм. віддавали перевагу давнім атонічним формам *мя, тя,* які все більше поступалися новим формам *мьне, тебе* і зовсім вийшли з ужитку, залишивши рефлекси в говорах української мови.

Подібно до займенників *я, ты* відмінювався (лише в одн.) і вживався зворотний займенник *себе,* без наз. відм.: *себе, собѣ (себѣ, си), себе (ся), собою, собѣ (себѣ).* У дав. і місц. відм. форма *собѣ* разом із *тобѣ* поступово стали заступати книжні форми *себѣ, тебѣ,* напр.: *на собѣ, собѣ, тобѣ* (Чет, 2 зв, 53 зв, 54 зв). Його давні форми *си, ся* також вийшли з ужитку, а остання закріпилася як постфікс для творення дієслів і вираження їх стану. На думку вчених, причинами занепаду форм *мя, тя, ся* були перетворення цих форм в атонічні (первинно в род. відм. вони були тонічними), формування категорії істот і неістот (одним із засобів їх вираження була форма род. відм. у функції знах.), зникнення первинних форм знах. відм. мн. *ны, вы,* зміна функційності форми *ся* (афікс дієслів), під впливом чого почали усуватися й форми *мя, тя.*

Суплетивність основ і варіантність відмінкових форм характерна була й займенникам мн. *мы, вы* й дв. *вѣ, ва,* напр.: *мы, насъ, намъ (ны), насъ (ны), нами, насъ; вы, васъ, вамъ (вы), васъ (вы), вами, васъ; вѣ, на (наю), наю, нама (на); ва, ва (ваю), ваю, вама (ва).* Незмінними й часто вживаними були форми наз. відм. *мы, вы,* род. і місц. відм. *насъ, васъ,* орудн. відм. *нами, вами.* З форм дав. і знах. відм. більш вживаними були прасл. форми *ны, вы,* особливо в знах. відм., де мали тонічний характер, більше того, у давньоукраїнський період вони були основними засобами вираження знах. відм. мн. особових займенників, але через поліфункційність і флективність занепали і поступилися новим формам у дав. відм. *намъ, вамъ* і в знах. відм. *насъ, васъ.* Усі решта форми мн. збереглися до сьогодні. А форми дв., починаючи з дописемного періоду, стали поступово виходити з ужитку, замінюючись формами мн., і завершили свою історію на писемному грунті, а поодиноке вживання їх стло відображенням давньої книжної традиції, а не живого мовлення.

До складу особових займенників української мови увійшов і один новий займенник *онъ (оно, она).* Але ще в праслов'янській мові

простежувалося використання в ролі предметно-особового займенника суплетивних утворень – наз. відм. від основи займ. *онъ* і непрямих відмінків від займенників *и (ѥ, я),* тобто основ двох давніх вказівних займенників. І в києворуський період вживалися паралельно відмінкові форми займенників *онъ (оно, она)* й *и (ѥ, я)*. Роль особового займенника *онъ (оно, она)* та *и (ѥ, я)* почали виконувати, вважають, ще в дописемний період, а в писемний простежувалися первинна функція означення та нова функція підмета або додатка займенника *онъ,* що розрізнялися за допомогою наголосу (*о́на* – вказ., *она́* – особ.), та перетворення займенника *и (ѥ, я)* у сполученні з часткою *же* на відносний. У наз. відм. займенник *онъ* заступив *и (ѥ, я),* що зумовлено було структурними, семантичними й функційними особливостями анафоричного займенника, а в непрямих відмінках залишив його форми, які були полісемантичними й закріпилися лише в ролі додатка, зокрема, у чол. р.: *онъ (иже), ѥго, ѥму, и(ь)(ѥго), имь, ѥмь* (одн.), *они (иже), ихъ, имъ, ѣ, ими, ихъ* (мн.), *она* (*яже*), *ѥю, има* (дв.); у сер. р.: *оно (ѥже), ѥго, ѥму, ѥ, имь, ѥмь* (одн.); *она (иже), ихъ, имъ, я, ими, ихъ* (мн.); *онѣ (иже), ѥю, има* (дв.), у жін. р.: *она (яже), єѣ, ѥи, ю, ѥю, ѥи* (одн.), *оны, (ѣже), ихъ, имъ, ѣ, ими, ихъ* (мн.), *онѣ (иже), ѥю, има* (дв.).

Неособові займенники становили займенниковий тип відмінювання. З урахуванням граматичних категорій поділялися на змінні за відмінками (*къто, чьто* й похідні від них) і змінні за родами, числами й відмінками (усі решта займенники).

Словозміна питальних займенників *къто, чьто* відображала давні праслов'янські форми з варіантами відмінкових флексій переважно займенника *чьто,* зокрема: *къто, кого, кому, кого, цѣмь, комь*; *чьто, чего (чьсо, чесо, чесого, чьсого), чему (чьсому, чесому), чьто, чимь, чемь (чесомь)*. Займенники *къто, чьто* мали корелятивні форми, аж до XIV–XV ст., напр.: *што, хто, кто, що* (Гр XV, 33, 35, 37, 95). Майже всі відмінкові форми цих займенників з відповідними змінами збереглися до сьогодні. Найбільш помітними і тривалими стали зміна *чьто* на *що,* занепад варіантів займенника *чьто,* перехід форм *комь, чемь* у *кому, чому* під впливом оруд. відм. (форми *на кім, на чім* залишилися в діалектах), форми *цѣмь* – у *ким* під впливом інших відмінків. Аналогічно до займенників *къто, чьто* в давній період відмінювалися й похідні від них заперечні (*никъто, ничьто*) й

неозначені (*нѣкъто, нѣчьто*) та пізніші (з частками *будь, небудь, де, аби* тощо), напр.: *нѣкъто, нѣкого, нѣкому, нѣкого, нѣцѣмь, нѣкомь.* Заперечні й неозначені займенники зберегли парадигму відмінювання питальних *къто, чьто* із незмінними частками.

Основну частину неособових займенників становили слова з граматичними категоріями роду, числа, відмінка. Це вказівні займенники *тъ (то, та), сь (се, си (ся)), сии (сиѥ, сия), овъ (ово, ова), онъ (оно, она),* означальні *самъ (само, сама), инъ (ино, ина), вьсь (вьсе, вься), вьсякъ (вьсяко, вьсяка), сикъ (сико, сика), такъ (тако, така),* питальні *какъ (како, кака), къи (коѥ, коя), чьи (чьѥ, чья), которъ (которо, котора),* присвійні *мои (моѥ, моя), твои (твоѥ, твоя), нашь (наше, наша), вашь (ваше, ваша),* заперечні *никъи, ничьи* тощо й неозначені *нѣкъи, нѣчьи* тощо. Вони утворювали тверду групу слів із закінченнями *-ъ, -о, -а* в наз. відм. одн. та м'яку групу із закінченнями *-и, -ѥ, -я* в наз. відм. одн., відображаючи давні іменні основи на *-ŏ-(-jŏ-)* та *-ā-(-jā-),* і визначали особливості займенникового типу відмінювання. Тоді як відмінювання особових займенників більше зближувалося із системою іменного відмінювання, ніж займенникового. Лише в окремих випадках флексії неособових займенників співпадали із вторинними флексіями особових і зворотного займенників. А основну роль у формуванні займенникового типу відмінювання відіграли детермінативи – зі специфічними його флексіями (*-го, -му, -мь* тощо), безсуфіксальними основами, строкатими за будовою формами однини, ускладненими за рахунок *и (ѥ, я)* відмінковими формами наз. відм. та функцією означення, що зближувало його з типом відмінювання прикметників, числівників, дієприкметників.

Займенниковий тип відображав в основному праслов'янську систему відмінювання неособових займенників, напр., у чол. р.: *тъ, того, томоу, тъ (того), тѣмь, томь* (одн.); *ти, тѣхъ, тѣмъ, ты, тѣми, тѣхъ* (мн.); *та, тою, тѣма* (дв.); у сер. р.: *то, того, томоу, то, тѣмь, томь* (одн.); *та, тѣхъ, тѣмъ, та, тѣми, тѣхъ* (мн.); *тѣ, тою, тѣма* (дв.); у жін. р.: *та, тоѣ, тои, тоу, тою, тои* (одн.); *ты, тѣхъ, тѣмъ, ты, тѣми, тѣхъ* (мн.); *тѣ, тою, тѣма* (дв.). Водночас простежувалися й специфічні риси у відмінюванні займенників, напр., співпадання форм займенників *сь* і *вьсь.* Крім нечленних, досить поширені були й членні, що утворювалися за допомогою

детермінативів *и (ѥ, я)* і з часом витіснили нечленні форми, напр., у чол. р.: *вашии, вашего, вашему, вашии (вашего), вашимь, вашемь* (одн.)*; вашии, вашихъ, вашимъ, вашѣѣ, вашими, вашихъ* (мн.), *вашая, вашею, вашима* (дв.)*;* у сер. р.: *вашее, вашего, вашему, вашее (вашего), вашимь, вашемь* (одн.)*; вашая, вашихъ, вашимъ, вашая, вашими, вашихъ* (мн.), *вашии, вашею, вашима* (дв.); у жін. р.: *вашая, вашеѣ, вашеи, вашую, вашею, вашеи* (одн.)*; вашѣѣ, вашихъ, вашимъ, вашѣѣ, вашими, вашихъ* (мн.), *вашии, вашею, вашима* (дв.).

Отож займенниковий тип словозміни характеризувався втратою багатьох займенників (*овъ, сикъ, къи* тощо), переходом неособових до розряду особових (*онъ*), зміною фонетичного вигляду займенників (*вьсь, мои, нашь* тощо) або ще й морфологічного (*инъ, такъ, тъ, сь* тощо), а також формуванням нових займенників (*будь-який, декотрий* тощо), що стали вливатися до цього типу ще в XV ст., напр.: *боудкого* (Гр XV, 89). З використанням різних варіантних форм та поетапним нормуванням кожної відмінкової форми усталилася єдина система відмінювання неособових займенників з їхньою провідною функцією означення.

У сучасній українській мові морфологічний клас займенників представляє різні типи відмінювання – словозміну особових займеників, наближену до іменного типу відмінювання, і словозміну неособових займенників – займенникового типу. Відмінювання зумовлене складною, довготривалою історією формування займенників, зведенням неоднорідних за структурою, семантикою і функційністю номінацій до класу слів, що ліг в основу займенникової підсистеми української мови.

2.3. На праслов'янському ґрунті числові назви зазнали структурно-семантичних, а в результаті й морфологічних змін. Перші чотири числові назви зі значенням кількості, похідні від них порядкові й збірні назви, слова **oba, *sъto, *tysętja* залишалися змінними, але назви **jedinъ, *dъva, *oba,* порядкові й збірні відповідали займенниковому відмінюванню, а **trije, *četyre, *sъto, *tysętja* – іменниковому, напр., у чол. р.: **jedinъ, *jedinogo, *jedinomǫ, *jedinъ (*jedinogo), *jediněmь, *jedinomь* (одн.); **jedini, *jediněxъ, *jediněmъ, *jediny, *jediněmi, *jediněxъ* (мн.), **jedina, *jedinoǫ, *jediněma* (дв.); у сер. р.: **jedino, *jedinogo, *jedinomǫ, *jedino,*

*jediněmъ, *jedinomъ* (одн.); *jedina, *jediněxъ, *jediněmъ, *jedina, *jediněmi, *jediněxъ* (мн.), *jedině, *jedinoǫ, *jediněma* (дв.); у жін. р.: *jedina, *jedinojě, *jedinoji, *jedinǫ, *jedinojǫ, *jedinoji* (одн.); *jediny, *jediněxъ, *jediněmъ, *jediny, *jediněmi, *jediněxъ* (мн.), *jedině, *jedinoǫ, *jediněma* (дв.); *trije* (*trьje*) (чол. р.) (*tri* (жін., сер. р.)), *trьjь (trijь), *trьmъ, *tri, *trьmi, *trьxъ*. Слова *jedinъ – *četyre, *oba* узгоджувалися з іменниками в роді, числі й відмінку, напр.: *dъva konja, *dъvě zorě, *oba doma.*

Наступні числові назви першого десятка зі значенням кількості, що були незмінними в індоєвропейський період, перетворилися на абстрактні іменники, мотивовані відповідними порядковими назвами, – *pętь* «п'ятірка», *šestь* «шістка», *sedmь* «сімка», *osmь* «вісімка», *devętь* «дев'ятка» з основами на *-ь* (основа жін. р. на *-ĭ-), *desętь* з основою на *-t-* (основа чол. р. на пригол.) у всіх числових формах, але потім перейшов до основ на *-ĭ-*, напр.: *pętь, *pęti, *pęti, *pętь, *pętьjǫ, *pęti; *desętь, *desęte, *desęti, *desętь, *desętьjǫ, *desęte* (одн.), *desęte, *desętь, *desętьmъ, *desęti, *desętьmi, *desętьxъ* (мн.); *desęti, *desęty, *desętьma* (дв.). А відповідні їм порядкові й збірні числівники відмінювалися як прикметники. Загалом абстрактні числові назви *pętь – *desętь, *sъto, *tysętja* виражали в праслов'янській мові певну сукупність предметів, граматично належали до іменників, могли мати при собі означення, керувати залежними від них словами, надаючи їм форми род. відм. мн., напр.: *šestь *drugъ,* але *dъva *druga.*

Складені числівники з кількісним і порядковим значенням, що утворювалися в праслов'янській мові (назви другого десятка, назви десятків, назви сотень), змінювалися по-різному. Так, у назвах другого десятка, у назвах десятків змінювалася перша частина, а в назвах сотень – обидві частини, напр.: *jedinъ na desęte, *jedinogo na desęte; *dъvě desęte, *dъvoxъ desęte; *dъvě sъtě, *dъvoxъ sъtъ*.

Отже, становлення числівникових назв відбувалося шляхом семантичного, структурного й граматичного перетворення їх давніх форм. Найбільш відчутних змін зазнали кількісні числівникові назви, що співвідносилися з іменниковим або займенниковим типами відмінювання, а найменше зазнали змін порядкові й інші числівникові назви. Основними процесами в системі числівників української мови були занепад двоїни, формування нових відмінкових закінчень

(*трьхъ, четырьхъ* тощо), виникнення числівників *сорокъ* і *девяносто,* злиття складених числівників із перетворенням в основному першої частини на незмінювану, а другої на змінювану (*одинадцять, тридцять* тощо), становлення нових числових назв (дробових, збірних тощо). Новотвори української мови *сорокъ* і *девяносто* відображали активні контакти між східнослов'янськими народами в києворуський період, але найбільше спільних рис щодо вживання числівників українська мова набула з антською підгрупою слов'янських мов.

2.4. До української мови перейшла з праслов'янської доби велика кількість числових назв, що становила окрему морфологічну категорію слів, утворену з кількох семантичних груп і типів відмінювання. Вони представляли іменниковий, займенниковий і прикметниковий типи відмінювання.

Найбільш давні числівникові назви з кількісним значенням належали до різних типів словозміни. Числівник *одинъ* співвідносився із займенниковим типом відмінювання і зберігав розрізнення відмінкових форм у роді й числі, напр., у чол. р.: *одинъ, одьного, одьномоу, одинъ (-ого), одьнѣмь, одьномь* (одн.); *одьни, одьнѣхъ, одьнѣмъ, одьны, одьнѣми, одьнѣхъ* (мн.), *одьна, одьною, одьнѣма* (дв.); у жін. р.: *одьна, одьноѣ, одьнои, одьноу, одьною, одьнои* (одн.); *одьны, одьнѣхъ, одьнѣмъ, одьны, одьнѣми, одьнѣхъ* (мн.); *одьнѣ, одьною, одьнѣма* (дв.). Числівники *дъва, трьє, четыре* більше зблизилися у відмінюванні через втрату форми двоїни і спільні синтаксичні ознаки, але слово *дъва* зберегло розрізнення за родами в наз. відм. – *дъва* (чол. р.), *дъвѣ* (сер., жін. р.), тоді як *трьє, четыре* поступово втратили таке розмежування, набувши і в наз. відм. форми мн., напр.: *дъва* (чол. р.) (*дъвѣ* (сер. р., жін. р.)), *дъвою, дъвѣма, дъва* (чол. р.) (*дъвѣ* (сер. р., жін. р.)), *дъвѣма, дъвою*; *трьє* (*триє*) (чол. р.) (*три* (сер. р., жін. р.)), *трьхъ (трьи, трии*), *трьмъ, три (трьхъ), трьми, трьхъ*; *четыре* (чол. р.) (*четыри* (сер. р., жін. р.)), *четыръ* (*четырь*), *четырьмъ, четыри, четырьми, четырьхъ*. Числівники *дъва (дъвѣ)*, *трьє, четыре* отримали нові форми під впливом слів на зразок *вьсѣхъ, вьсѣмъ; милыхъ, милымъ*. Аналогічну парадигму словозміни мав і числівник *оба (обѣ)*. У подальшому розвитку числівникової підсистеми української мови слово *одинъ* залишилося

стабільним у відмінюванні за родами, числами й відмінками. Слово *дъва* змінило розрізнення за родами – у наз. відм. тепер *два* (чол., сер. р.) і *дві* (жін. р.), та утворює відмінкові форми в множині під впливом займенників і прикметників. Слова *трьє, четыре* взагалі втратили розрізнення за родами й разом з числівником *дъва* усталили словозмінну парадигму займенникового типу з давньою формою жін. і сер. р. у наз. відм. Слово *оба (об*Ъ*),* що об'єдналося у відмінюванні з *дъва, трьє, четыре,* зберегло форму наз. відм. лише в окремих словах (*обірвати, обабіч* тощо), замінивши її словом *обидва (обидві),* що з походження також є закостенілою формою двоїни.

Семантично мінливі слова *пять – девять* і числівник *десять,* що приєднався до них, втративши розрізнення родових і числових форм, сприймалися на українському ґрунті уже як числові назви з кількісним значенням та іменниковим типом відмінювання, що склав в подальшому основу однієї із варіантних форм їх словозміни, напр.: *шесть, шести, шести, шесть, шестью (-ию), шести; десять, десяте (-и), десяти, десять, десятью (-ию), десяте (-и)* (одн.), *десяте (-и), десятъ (-ии), десятьмъ, десяти, десяты (-ьми), десятьхъ* (мн.); *десяти, десяту (-ию), десятьма* (дв.). Числівники *пять – десять* поступово віддалилися від іменників жін. р. на *-ь* (давніх основ на *-ĭ-*) і втратили здатність активно сполучатися з означеннями. Пізніше числівники *пять – десять* за аналогією до числівників *дъва – три* сформували нові відмінкові закінчення (на зразок *п'ять, п'ятьох, п'ятьом, п'ятьох, п'ятьома, п'ятьох*), а числівник *десять* зберіг свої архаїчні форми в назвах десятків і сотень (*шістдесят, шістсот* тощо). Назви чисел першого десятка великою мірою відобразилися в писемних пам'ятках, напр.: *три, дв*Ъ*, п*ѧ*ть, дес*ѧ*ть, четыре* (ПР, 220, 225, 227).

Числові назви *тисяча* й *сто* зберігали в давньоукраїнський період іменниковий тип відмінювання – перша – на *-а,* друга – на *-о.* Але первинно слово *тисяча* виражало значення «велике число», що й посприяло збереженню давньої словозміни, тоді як конкретне кількісне значення його виникло вже на давньоукраїнському ґрунті. Разом із назвою *сто* однаково відмінювалися й нові слова *сорокъ* і *девяносто,* тобто як іменники сер. р., напр.: *девяносто, девяноста, девяносту, девяносто, девяностъмь, девяност*Ѣ (одн.); *девяноста, девяностъ, девяностомъ, девяноста, девяносты, девяност*Ѣ*хъ* (мн.),

девяностѣ, девяносту, девяностома (дв.). З утратою форм мн. і дв. вони ще більше спростили відмінювання й звузили свою парадигму до двох форм, напр.: *сто* (наз., знах. відм.), *ста* (род., дав., оруд., місц.). Архаїчні форми цих слів поширені в розмовній мові та в діалектах української мови.

Збірні числівники *обои, дъвои, трои* відмінювалися як присвійні займенники *мои, твои, свои,* а слова *четверъ, пятеръ* і под. – як неособові займенники, напр., у чол. р.: *обои, обоєго, обоєму, обои (-є, -єго), обоимь, обоємь* (одн.); *обои, обоихъ, обоимъ, обо*ѣ, *обоими, обоихъ* (мн.); *обоя, обоєю, обоима* (дв.). Збірні числівники відобразилися і в давніх писемних пам'ятках, напр.: *четверо, трое, двоє* (ПР, 227, 272, 283), *ωбои(х), ωб*ѣ*ма* (ЛЛ, 41, 58 Пізнішими утвореннями були похідні від назв одиниць другого десятка, назв десятків. Первинна семантика таких слів, що полягала у вираженні кількості предметів із підкресленням їх неоднорідності, з часом нівелювалася й поступилася значенню збірності, яке наблизило ці слова до кількісних числівників. З давніх відмінкових форм збірних числівників усталилася лише форма наз., знах. відм. одн. сер. р. (*шестеро, десятеро* тощо), а в непрямих відмінках цих числівників – форми власне кількісних числівників. До збірних увійшов і числівник *обидва (обидві),* що в непрямих відмінках має форми давнього слова *оба (обі),* відмінюваного однаково з числівником *два* і збереженого лише в діалектах.

З дробовим значенням в давньоукраїнський період вживалася порівняно невелика кількість слів, здебільшого іменникового типу відмінювання – назви *полъ* з основою на *-й-, треть, четвьрть* з основою на *-ĭ-, третина, четвертина, пятина* та под. з основою на *-ā,* напр., в одн.: *полъ, полоу, полови, полъ, полъмь, полоу*; *треть, трети, трети, треть, третью (-ию), трети; десятина, десятины, десятин*ѣ, *десятиноу, десятиною, десятин*ѣ. Значення цілого з половиною виражалося складеними утвореннями наз. та знах. відм. на зразок *полъ вътора, полъ пята, полъ трети, полъ четвьрти.* Різні за структурою дробові числівники фіксувалися і в писемних джерелах, напр: *полъ третьи тысѧч*ѣ (ИЛ, 626)*, полъ ωсм*ѣ *гривн*ѣ (ПР, 316). З давніх дробових числівників збереглися до сьогодні лише деякі слова на *-ина* (*половина, третина* тощо), слово *чверть,* що й далі відмінюються як іменники. А складені залишили свої сліди тільки в

незмінних словах-зрощеннях *півтора (півтори), півтораста.* Водночас уведено до вжитку інші за структурою складені дробові числівники (*п'ять шостих, одна ціла дві третіх* тощо).

Складені числові назви відмінювалися неоднаково в давньоукраїнський період. У назвах чисел другого десятка, назвах десятків змінювалася лише перша частина, напр.: *пять на десяте, пяти на десяте, пяти на десяте, пять на десяте, пятью на десяте, пяти на десяте; семь десятъ, семи десятъ, семи десятъ, семь десятъ, семью десятъ, семи десятъ.* Однак такі сполучення почали швидко зрощуватися й перетворюватися на однослівні конструкції, напр.: *тридесѧт(ь)* (ПР, 225), що згодом набули статусу простих слів і стали змінюватися за аналогією до числівників *пять – десять.* Це стосується й неозначено-кількісних числівників на зразок *колько десять.* Але якщо назви чисел другого десятка, назви чисел перших трьох десятків, неозначено-кількісні числівники внаслідок спрощення втратили подібність до своїх первинних форм, то назви чисел п'яти-восьми десятків виразно зберігали особливості давніх словосполучень. У назвах сотень відмінюванню підпадали обидві частини, що й залишилося до сьогодні, напр.: *осмь сътъ, осьми сътъ, осьми сътомъ, осмь сътъ, осмью съты, осьми сътѣхъ.* А в багатокомпонентних складених числівниках змінювалися переважно всі слова, що стало нормою і сучасної української мови.

Порядкові числівники зберегли в давньоукраїнський період первинне значення й прикметниковий тип відмінювання (аналогічний членним і нечленним ад'єктивам), напр.: *пятъ, пятыи.* Попри те, членні почали швидко витісняти з ужитку нечленні числівники, слова *пьрвьшии, другыи* заступали слова *пьрвъ (пьрвыи), вторъ (вторыи)* і закріпили поступово відмінювання членних числівників. У давніх писемних пам'ятках вживалися переважно членні числівники, напр: *второє, другия* (ЛЛ, 78, 87), *десѧтыи, первыи* (ИЛ, 491, 707), *първыхъ, другыи, трєтьѧго, седьмомъ* (СПІ, ѩ, ѯ, ѫд). Крім простих порядкових числівників, в давньоукраїнський період були поширені й порядкові до назв чисел другого десятка, назв десятків і назв сотень. При цьому відмінювання зазнавали один, кілька чи всі компоненти таких синтаксичних конструкцій, напр.: *шестьдесѧтьнаago, девѧтьдесѧтьнаго* (Изб 1076, 537, 576), *въ чєтвьрьтодєсѧтьноє и вътороє лѣто* (Изб 1073, 250). Згодом стали поширюються й нові

форми складених порядкових числівників, у ролі яких вживалися кількісні в поєднанні з останнім порядковим.

У давньоукраїнський період використовувалося ще багато слів, що відображали способи підрахунку певної кількості чогось або когось (*тьма* «десять тисяч», *леордъ* «мільйон», *колода* «сто мільйонів», *тисяча* «велике число»). Слова, у семантиці яких важливим стала кількість складових частин міри, збереглися дотепер (*тисяча, сорок*), а слова, що не витіснили загальне значення міри значенням кількості, залишилися поза межами числівникової підсистеми (*тьма*, *копна*).

Слова із кількісним значенням були уніфіковані й усталені на українському ґрунті та дали початок числівникам як новій морфологічній категорії слів. Структурно-семантичні, функційні зміни числівникових назв, особливо граматичні, призвели до постання замкненої, незмінної частини мови, яка зберегла дотепер основні типи відмінювання давніх числівників – іменниковий та прикметниковий.

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 160–174.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам’ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*: праці філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам’яток XVI ст. Київ: Наукова думка, 1967. 288 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 83–86, 94–99.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 100–110, 117–127.

Лукінова Т.Б. Числівник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 216–234.

Самійленко С.П. Займенник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 253–273.

Самійленко С.П. Займенник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 129–162.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 1970. Ч. ІІ. 192 с.

Самійленко С.П. Числівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 314–327.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

3. Дієслівна граматична система

3.1. Граматичні значення дієслів дійсного способу.

3.2. Словозміна дієслів умовного й наказового способів.

3.3. Особливості відмінювання дієприкметників.

3.4. Граматичні ознаки незмінних дієслівних форм.

3.1. Розвиток дієслівної граматичної підсистеми на спільнослов'янському ґрунті характеризувався зменшенням кількості особових форм і розширенням обсягу неособових форм (збереженням дієприкметникових форм, виникненням нових дієприкметників на *-lъ,* інфінітива, супіна). Особові дієслівні форми утворювалися від основи теперішнього часу або основи інфінітива. З неособових форм інфінітив і супін були відіменниковими вербативами, а дієприкметники первинно являли собою прикметники. Одні граматичні категорії дієслів зберегли старий вигляд, а інші набули нового в праслов'янській мові. Категорії числа, особи залишилися незмінними, до категорії способу увійшли давній дійсний спосіб і нові наказовий, у ролі якого був колишній бажальний, та умовний, сформований за допомогою дієприкметника на *-lъ* і змінюваного допоміжного дієслова **byti.* З категорії стану залишився лише активний, а середній стан, що виражав значення, близькі до зворотних дієслів, занепав, але утворився зворотний стан із постфіксом *sę* та пасивний із пасивним дієприкметником і допоміжним дієсловом. Категорія часу зберегла форми теперішнього, аориста (сигматичного й асигматичного) та розвинула нові форми імперфекта, перфекта, плюсквамперфекта й майбутнього часу. У новому оформленні постала й категорія виду, що охоплювала доконаний і недоконаний

види. Усі граматичні форми виражалися за допомогою особових і неособових закінчень, у творенні виду розвинулася префіксація.

Дійсний спосіб у спільнослов'янській мові представляли синтетичні форми (тепер. часу, аориста, імперфекта) й аналітичні (перфекта, плюсквамперфекта й майб. часу). Вони утворювалися від основи тепер. часу або інфінітива й змінювалися за особами та числами. Тепер. час виражав дію, що відбувалася в момент мовлення, і мав такі форми, напр.: **damь, *dasi, *dastь, *damъ, *daste, *dadętь (-ętъ), *davě, *dasta, *dasta (-te)* (атемат. тип)*; *berǫ, *bereši (-šь, -si, -sь), *beretь (-tъ), *beremъ (-my, -mo, -me), *berete, *berǫtь (-ętъ), *berevě, *bereta, *bereta (-te)* (темат. тип). Атематичні дієслова зберігали в основному індоєвропейські закінчення, зокрема в 1 ос. одн. – **-mь* (з **-mi*), у 2 ос. одн. – **-si* (з **-si*) з наголошеним *i,* у 3 ос. одн. – **-tь* (з **-ti*); у 1 ос. мн. – **-mъ* (з **-mo*), у 2 ос. мн. – **-te* (з **-te*), у 3 ос. мн. – **-ętъ* (**-ętь*) (з **-nti, *-onti, *-enti*); у 1 ос. дв. – **-vě,* ймовірно, під впливом форми займенника **vě,* у 2 ос. дв. –**-ta* (з **-tā* або **-tō*), у 3 ос. дв. – **-te* (можливо, з **tes*) або **-ta* під впливом 2 ос. дв. На відміну від атематичних, тематичні дієслова мали в окремих формах інші флексії, а саме в 1 ос. одн. – **-ǫ* (з **-ān* або **-ōn*), у 2 ос. одн. – **-ši* (*-šь*) (де *š* < *x* < *s*), у 3 ос. мн. – **-ǫtъ, *-ętь* (з **-nti, *-onti, *-enti*); розвинули більшою мірою варіантність особових закінчень, напр., у 1 ос. мн. – флексії **-mъ, *-mo, *-me, *-my,* що зумовлювалося необхідністю розмежувати 1 особу одн. і мн. в атемат. типі після занепаду редукованих і встановленням **-mь* в 1 ос. одн., а також аналогійними впливами. Праслов'янська парадигма словозміни дієслів тепер. часу майже в незмінному стані була реалізована на давньоукраїнському грунті, напр.: *єсмь, єси, єсть, єсмъ, єсте, суть, єсвѣ, єста, єста* (атемат. тип); *читаю, читаєши (-шь), читаєть (-тъ, -е), читаємъ (-мы), читаєте, читають (-ютъ), читаєвѣ, читаєта, читаєта* (темат. тип).

Специфічні особові закінчення вербативів тепер. часу атемат. й темат. типів становили в основному давні праслов'янські рефлекси, що зазнали незначних змін у подальшому розитку української мови. Так, атематичні дієслова мали в однині флексії *-мь (-мъ), -си, -ть,* успадковані й сучасною українською мовою (*да-м, да-си, дас-ть*); від дієслова *быти* утворилася форма *є,* збережена дотепер; у мн. були флексії *-мъ (-мы,* рідко *-ме, -мо*), *-те, -уть,* з яких усталилися

сьогодні *-мо, -те, -уть* (*да-мо, дас-те, дад-уть*); дв. мала флексії *-вѣ, -та, -та,* що зникли із занепадом двоїни. Більшим змінам піддалися тематичні дієслова, зокрема в 1 ос. одн. поширили давнє закінчення *-у (-ю)*, у 2 ос. одн. із флексій *-ши, -шь* усталили останню, у 3 ос. одн. варіанти *-ть* і *-тъ* із занепадом редукованих взагалі втратили або зберегли в окремих словах – *ть* (пор. *пишу, пишеш, пише* і *творю, твориш, творить*); у 1 ос. мн. сучасна українська мова закріпила *-мо,* у 2 ос. мн. – давнє *-те,* у 3 ос. мн. – *-уть (-ють), -ать (-ять)* (напр.: *творимо, творите, творять*); у двоїні традиційними були флексії *-вѣ, -та, -та,* що занепали, як і форма двоїни.

Минулий час мав у праслов'янській мові чотири види – аорист для позначення необмеженої минулої дії, імперфект для вираження тривалої дії, перфект для позначення завершеної дії, результату дії в минулому і плюсквамперфект для вираження дії, що відбувалася до моменту протікання іншої минулої дії. З індоєвропейських форм аориста праслов'янська мова успадкувала лише асигматичний (тематичний кореневий, або безсуфіксальний) і сигматичний (із суфіксом *-s-*). Асигматичний утворювався від дієслів із нульовим суфіксом інфінітива та із суфіксами інфінітива *-ě-, -a-, -i-*, напр.: **mogъ, *može, *može, *mogotъ, *možete, *mogǫ, *mogově, *možeta, *možete.* Форми цього аориста являли собою поєднання основи інфінітива і вторинних особових закінчень за допомогою сполучних голосних *-o, -e* (**mogъ* < **mogom, *može* < **moges* тощо). Через занепад флексій *-m, -s, -t, -n (t)* співпали форми 2 і 3 ос. одн., що стало характерною рисою спільнослов'янської мови.

Сигматичний аорист утворювався від решти дієслів за допомогою суфікса *-s-* і вторинних особових закінчень. У праслов'янській мові були відомі старий і новий сигматичні аористи, з яких найбільше поширився новий сигматичний із суфіксом *-os-,* що приєднувався до основи на приголосний, а старий поступово вийшов з ужитку, пор., новий аорист: **vědoxъ, *věde, *věde, *vědoxotъ, *vědoste, *vědošę, *vědoxově, *vědosta, *vědosta*; і старий аорист: **věděxъ, *vědě, *vědě, *věděxotъ, *věděste, *věděšę, *věděxově, *věděsta, *věděsta.* Відмінювання старого й нового аористів було подібне, тільки в окремих формах нового аориста суфікс *-os-* мав вигляд *-oso-* (1 ос. мн. і дв.) та його елемент *-s-* зазнав змін (крім 2 ос. мн. і 2 і 3 ос. дв.).

З праслов'янських різновидів аориста асигматичний продуктивно використовувався в старослов'янській мові, але швидко занепав, і в давньоукраїнський період поширився лише сигматичний – старий, напр.: *послаша, повѣдаша, посыпаша, послахомъ, собраша* (ЛЛ, 47, 53, 56, 57, 59, 66, 67); і новий, напр.: *придоша, приведоша, водиша, побѣгоша, рекоша, побѣдиша, могоша* (ЛЛ, 45, 46, 54, 58, 66, 75). Старий аорист утворювався тоді, коли основи або корені закінчувалися в інфінітиві на голосний, а новий – коли основи закінчувалися на приголосний або на *-і-*. Напр., у старому аористі: *почахъ, поча, поча, почахомъ, почасте, почаша, почаховѣ, почаста, почаста*; у новому аористі: *идохъ, иде, иде, идохомъ, идосте, идоша, идоховѣ, идоста, идоста.* Дієслово *быти* мало в аористі два варіанти форм: *быхъ, бы, бы, быхомъ, бысте, быша, быховѣ, быста, быста* і *бѣхъ, бѣ, бѣ, бѣхомъ, бѣсте, бѣша, бѣховѣ, бѣста, бѣста.* Другий варіант виражав значення імперфекта, але мав закінчення аориста. Паралельними до форм 2 і 3 ос. одн. *бы* цього дієслова були *бысть* і *бысть.*

Імперфект набув у праслов'янській мові новому вигляді, бо давній занепав, і в деяких словах його форми збіглися з формами асигматичного аориста на зразок **mogъ*. Він утворювався від дієслів з основою в інфінітиві на приголосний, на *-і-* й *-ě-* за допомогою суфікса *-ěах-* (якщо в корені був голосний *-е/о-*) та від решти дієслів – з приєднанням суфікса *-аах- (-jаах-),* напр.: **voděахъ, *voděаше, *voděаше, *voděахотъ, *voděашете, *voděахQ, *voděаховѣ, *voděашета, *voděашете*; **lětаахъ *lětааше, *lětааше, *lětаахотъ, *lětаашете, *lětаахQ, *lětааховѣ, *lětаашета, *lětаашете.* Форми імперфекта успадкувала й українська мова, де вони зазнали стягнення, напр.: *повѣдаху, ношаху, послахъ, дерьжаху, стояху, изнемогаху, запечатахомъ, сказахомъ, привожаху* (ЛЛ, 45, 48, 57, 65, 73, 78, 79). Нестягнені форми із суфіксами *-ѣах-, -аах-* функціювали переважно в конфесійних пам'ятках, а стягнені на *-ях-, -ах-* – у світських творах, і нестягнені з часом поступилися стягненим, напр.: *любяхъ, любяше, любяше (-ть), любяхомъ, любяшете, любяху (-ть), любяховѣ, любяшета, любяшета.* Стягнення голосних у формах імперфекта призвело до зближення його з аористом, а змішування форм імперфекта й аориста, книжний характер імперфекта спричинили його занепад.

Новий вигляд у праслов'янській мові отримала й аналітична форма мин. часу перфект (залишком давнього перфекта є 1 ос. одн. мин. часу *вѣдѣ* від *вѣдати*). До його складу входили форми тепер. часу дієслова *byti,* що виражали граматичне значення перфекта, і незмінні форми дієприкметника на *-лъ,* який був носієм змісту перфекта, напр.: **jesmь *znalъ (-la, -lo), *jesi *znalъ (-la, -lo), *jestь *znalъ (-la, -lo), *jesmъ *znali (-ly, -la), *jeste *znali (-ly, -la), *sǫtь *znali (-ly, -la), *jesvě *znala (-lě, -lě), *jesta *znala (-lě, -lě), *jestě *znala (-lě, -lě).* Форми перфекта послідовно творилися в давньоукраїнський період, напр.: *єсмь ходилъ (-ла, -ло), єси ходилъ (-ла, -ло), єсть ходилъ (-ла, -ло), єсмъ ходили (-лы, -ла), єсте ходили (-лы, -ла), суть ходили (-лы, -ла), єсвѣ ходила (-лѣ, -лѣ), єста ходила (-лѣ, -лѣ), єста ходила (-лѣ, -лѣ).* Використання цих форм часто відображали й тогочасні писемні твори, напр.: *покрыли суть, водили суть, поималъ єси, єсте изънемогли, крьстилас єси, пришелъ єсмь, възвеличилъ єсть* (ЛЛ, 45, 53, 55, 59, 61, 66, 76), *суть молвили, еси оумыслилъ, есмь далъ* (ИЛ, 535, 699, 701). Форми перфекта міцно трималися і в українській мові XIV–XV ст., а дієлово *бути* в 1 ос. мн. вживалося часто із закінченням *-мо*: *смо дали, потве(р)дили е(с)мо, продалъ есми, далъ смь, купилъ сть* (Гр XIV, 10, 13, 25, 27, 56), *казали єсмо, є(з)ди(л) єсми, єсми привѣсила, жаловали єстє* (Гр. XV, 38, 42, 49, 50). У процесі тривалого функціювання виникали різні стягнені варіанти особових форм перфекта, напр.: *дали(с)мо* (Гр XIV, 13), *прикидалисмы* (Гр XV, 26), збережені сьогодні в діалектах (*жилисмо, жилисте* тощо), у яких згодом занепало дієслово *быти* й залишився лише дієприкметник на *-лъ,* що сьогодні є показником минулого часу.

Плюсквамперфект був відомий праслов'янській мові як аналітична форма давноминулого часу. Він формувався шляхом поєднання дієслова *byti* в імперфекті або в аористі та дієприкметника на *-lъ,* напр.: **běahъ (běxъ) *učilъ (-la, -lo), *běaše (*bě) *učilъ (-la, -lo), *běaše (*bě) *učilъ (-la, -lo), *běahotъ (*běxotъ) *učili (-ly, -la), *běašete (*běste) *učili (-ly, -la), *běaxǫ (*běšę) *učili (-ly, -la), *běaxově (*běxově) *učila (-lě, -lě), *běašeta (*běsta) *učila (-lě, -lě), *běašete (*běste) *učila (-lě, -lě).* У такому вигляді його успадкувала й українська мова, сформувавши ще один різновид давноминулого часу в складі з формами перфекта дієслова *быти* та родовими формами

дієприкметника на *-лъ,* напр.: *ѥсмь былъ (-ла, -ло) далъ (-ла, -ло), ѥси былъ (-ла, -ло) далъ (-ла, -ло), ѥсть былъ (-ла, -ло) далъ (-ла, -ло), ѥсмъ были (-лы, -ла) дали (-лы, -ла), ѥсте были (-лы, -ла) дали (-лы, -ла), суть были (-лы, -ла) дали (-лы, -ла), ѥсвѣ была (-лѣ, -лѣ) дала (-лѣ, -лѣ), ѥста была (-лѣ, -лѣ) дала (-лѣ, -лѣ), ѥстѣ была (-лѣ, -лѣ) дала (-лѣ, -лѣ).* Давні форми плюсквамперфекта збереглися в діалектах і розмовній мові (*ходив був*).

У праслов'янській мові функцію майб. часу виконували форми тепер. часу доконаного виду на зразок **dать, *stanǫ, *sędǫ* й аналітичні форми з дієсловами **byti, *imati, *načęti, *vъčęti, *xъtěti.* Новотворами праслов'янської доби стали два різновиди майб. часу. Перший різновид утворювався поєднанням інфінітива основного дієслова з формами тепер.-майб. часу допоміжних дієслів **byti, *imati, *načęti, *vъčęti, *xъtěti,* напр.: **načьnǫ *pisati, *načьnešь (-ši) *pisati, *načьnetь (-tъ) *pisati, *načьnetъ (-to) *pisati, *načьnete *pisati, *načьnǫtь *pisati, *načьnevě *pisati, *načьneta *pisati, *načьneta *pisati.* Така словозмінна парадигма характерна була для дієслів доконаного виду, а для дієслів недоконаного виду сформувалася в києворуський період, напр.: *буду стояти, будеши (-шь) стояти, будеть (-тъ) стояти, будемъ (-мо) стояти, будете стояти, будуть стояти, будевѣ стояти, будета стояти, будета стояти.* Другий різновид становив поєднання дієслова *byti* в тепер.-майб. часі й дієприкм. на *-lъ,* напр.: **bǫdǫ *xodilъ (-la, -lo), *bǫdeši *xodilъ (-la, -lo), *bǫdetь *xodilъ (-la, -lo), *bǫdetъ *xodili (-ly, -la), *bǫdete *xodili (-ly, -la), *bǫdǫtь *xodili (-ly, -la), *bǫdevě *xodila (-lě, -lě), *bǫdeta *xodila (-lě, -lě), *bǫdete *xodila (-lě, -lě).*

На давньоукраїнському ґрунті були відомі давні (проста й дві складені) та нова (складена) форми майбутнього часу. Проста утворювалася від дієслів недоконаного виду за допомогою префіксів і виражала майбутній час дієслів доконаного виду, напр.: *возьметь, створю, приведу* (ЛЛ, 57, 59, 73). Перша складена форма виникала шляхом сполучення допоміжного дієслова в різних особових формах (*начьну, стану* тощо) й інфінітива відмінюваного дієслова, напр.: *хощу приложити, хотѧть полєтѣти* (СПІ, ĩ, ѳ̃і). Друга складена форма являла собою поєднання дієслова *быти* в різних формах і активного дієприкметника мин. часу на *-лъ (-ла, -ло),* напр.: *принеслъ будеть, взѧлъ будеть* (ЛЛ, 50). Третя складена форма майб. часу

формувалася з інфінітива основного дієслова і форм тепер.-майб. часу допоміжного дієслова *яти,* напр.: *казати (и)му, казати (и)мешь, казати (и)меть (-тъ), казати (и)мемо (имеме), казати (и)мете, казати (и)муть (-тъ)*. Появу її засвідчували й писемні пам'ятки, напр: *имуть давати* (Гр XIV, 50).

Подальший розвиток форм майбутнього часу характеризувався усталенням особових форм допоміжного дієслова *быти* в аналітичному різновиді на зразок *будеть (-тъ) жати,* перетворенням складеної форми на зразок *хвалити иму* в зрощення й поширенням префіксальних дієслів для вираження майбутнього часу. Давні форми майбутнього часу (*буду носив, будете носили, чекати імемо* тощо) збережені сьогодні в діалектах.

3.2. На праслов'янському ґрунті словозмінна парадигма наказового способу утворювалася за допомогою суфіксів *-i-* (в одн.) *-ě-, -i-* (у мн.) і вторинних особових закінчень, спільних із закінченнями простого мин. часу. Форми 1 ос. одн. вона не мала через специфіку значення цієї форми (наказ собі) (залишком її було слово *будѣмъ*), а форми 3 ос. мн. і дв. передавалися описово. Тому в праслов'янській мові форми наказ. способу темат. типу мали в 2, 3 ос. одн. суфікс *-i-,* у 1, 2 ос. мн. і дв. – суфікс *-ě-,* після *j* – суфікс *-i-*; атемат. типу – у 2, 3 ос. одн. – суфікс *-jь,* у 1, 2 ос. мн. і дв. – суфікс *-i-*, напр.: **vedi, *vedi, *vedětъ, *veděte, *veděvě, *veděta; *znaji, *znaji, *znajitъ, *znajite, *znajivě, *znajita; *dadjь, *dadjь, *daditъ, *dadite, *dadivě, *dadita.*

У давньоукраїнський період словозмінна парадигма наказового способу зазнала певних фонетичних і морфологічних змін. Суфікс *-i-* після *й* редукувався в *-ь,* але залишився під наголосом і після кількох приголосних. Особові закінчення в одн. зникли, у мн. співпали із закінченнями тепер. часу, а в дв. ще частково зберігалися. Такі зміни надали парадигмі наказового способу дещо нового оформлення, напр.: *вози, вози, возимъ, возите, возивѣ, возита; читаи, читаи, читаимъ, читаите, читаивѣ, читаита; даи, даи, дадимъ, дадите, дадивѣ, дадита.* Форми цього способу фіксували й писемні джерела, напр.: *не ходи, возьми, твори* (ЛЛ, 45, 77), *оукраси, возлюби* (ИЛ, 512, 623). Наступна їхня еволюція зводилася до варіювання афіксів в особових формах (напр.: *буди, будь, буд*), співвідношення варіантів

одн. і мн. (напр.: *спѣвай* і *спѣвайте, лови* і *ловите*), співпадання афіксів дв. з афіксами мн., поширення суфікса мн. -ѣ- на всі дієслова, крім вербативів з основою на *-й-*. Унаслідок цього виникла словозмінна парадигма наказового способу дієслів сучасної української мови без розрізнення особових закінчень у формі однини, із вторинними флексіями в мн. і без форми дв. Складовими частинами її стали 2 ос. одн. з давніми афіксами *-і-* (під наголосом і після кількох приголосних) та нульовим (в решті випадків); 1 ос. мн. із флексією *-мо* для всіх дієслів і 2 ос. мн. із флексіями *-те* (після *-й* й нульового афікса), *-ть* (після *-і-*) (пор. *крикни, крикнімо (крикнім), крикніть; чекай, чекаймо, чекайте*). Інші давні форми наказового способу залишилися в розмовній мові, діалектах (*буди мені, плачи собі, любіте, покажіте*). Нові форми наказового способу дієслів простежувалися в пам'ятках XIV–XV ст., напр., із флексією *-мо (-мъ)* в 1 ос. мн. та постфіксом *сѧ*: *вѣдаймо, даймо, вѣроуймо* (Чет, 24, 73, 176); із часткою *нехай*: *нєха(и) завєдаю(т), нєха(и) дєржать* (Гр XV, 43, 61).

Для вираження умовного способу в праслов'янській мові були відомі граматичні засоби, що представляли дві морфологічні парадигми з аналітичними формами. До складу першої парадигми входили форми **bitь, *bi, *bi, *bitъ, *biste, *bǫ, *bivě, *bista, *bista* й активний дієприкметник минулого часу на *-lъ*, напр.: **xotělъ (-la, -lo) *bitь, *xotělъ (-la, -lo) *bi, *xotělъ (-la, -lo) *bi, *xotěli (-ly, -la) *bitъ, *xotěli (-ly, -la) *biste, *xotěli (-ly, -la) *bǫ, *xotěla (-lě, -lě) *bivě, *xotěla (-lě, -lě) *bista, *xotěla (-lě, -lě) *biste.* А другу становили форми дієслова *byti* в аористі й дієприкметник на *-lъ*, напр.: **moglъ (-la, -lo) *bухъ, *moglъ (-la, -lo) *by, *moglъ (-la, -lo) *by, *mogli (-ly, -la) *byxotъ, *mogli (-ly, -la) *byste, *mogli (-ly, -la) *byšę, *mogla (-lě, -lě) *byxově, *mogla (-lě, -lě) *bysta, *mogla (-lě, -lě) *byste.* Ці парадигми успадкувала й писемна українська мова.

Для українського періоду властиве було широке використання аналітичних форм умовного способу з допоміжним дієсловом *быти* й поодиноке вживання та занепад форм із допоміжним словом на зразок *бимъ,* напр.: *хотѣлъ быхъ послати* (ИЛ, 428), *быхъ украсти умѣлъ* (СДЗ, 25). Морфологічна парадигма умовного способу з формами аориста дієслова *быти* відображала свій праслов'янський стан, напр.: *видѣлъ (-ла, -ло) быхъ, видѣлъ (-ла, -ло) бы, видѣлъ (-ла, -ло) бы,*

видѣли (-лы, -ла) быхомъ, видѣли (-лы, -ла) бысте, видѣли (-лы, -ла) быша, видѣла (-лѣ, -лѣ) быховѣ, видѣла (-лѣ, -лѣ) быста, видѣла (-лѣ, -лѣ) быста. Але в пізніший писемний період простежувалася її видозміна, яка зумовлювалася занепадом форми аориста дієслова *быти,* поширенням форми *бы* на інші особові форми й перетворенням її в частку. Поряд з формою *бы* ще довго використовувалися давні форми аориста від дієслова *быти* (*служилъ быхъ, служили быхмо*), а також скорочені форми перфекта від дієслова *быти* (на зразок *учив бысь, учили бысмо, учили бысте*), що збереглися сьогодні лише в діалектах.

Нові форми, наближені до сучасних, вперше зафіксовані в писемних пам'ятках XIV–XV ст., разом зі старими, напр: *естли бы… хотелъ тое поле рушити; коли жь быхомъ хотѣли; кому приволили быхомъ выкупити* (Гр XIV, 25, 112). А в сучасній українській літературній мові закріпилися аналітичні форми умовного способу без особового розрізнення в часах із давнім дієприкметником на *-лъ*, що зберіг родові закінчення в однині, спільну форму в множині, та з часткою *би* в обох часових формах (*працював би, працювали би).*

3.3. Праслов'янські дієприкметники поєднували в собі ознаки дієслова (стан, час) та імені (рід, число, відмінок). За ознаками дієслова вони поділялися на активні й пасивні (тепер. і мин. часів), а відповідно до іменних ознак змінювалися за родами, числами й відмінками. Активні дієприкметники тепер. часу утворювалися за допомогою суфікса **-ont* (у наз. відм. одн. чол. і сер. р. він змінювався в **-y* або **-ę* на зразок **lěty, *znaję*), напр., у чол. р.: **igraję, *igrajǫtja, *igrajǫtju, *igrajǫtjь (-tje), *igrajǫtjeть, *igrajǫtji* (одн.), **igrajǫtje, *igrajǫtjь, *igrajǫtjeть, *igrajǫtję (-tjě) *igrajǫtjь, *igrajǫtjixъ* (мн.), **igrajǫtja, *igrajǫtju, *igrajǫtjema* (дв.); у сер. р.: **igraję, *igrajǫtja, *igrajǫtju, *igrajǫtjь (-tje), *igrajǫtjeть, *igrajǫtji* (одн.), **igrajǫtja, *igrajǫtjь, *igrajǫtjeть, *igrajǫtja, *igrajǫtjь, *igrajǫtjixъ* (мн.), **igrajǫtji, *igrajǫtju, *igrajǫtjema* (дв.); у жін. р.: **igrajǫtji, *igrajǫtję (-tjě), *igrajǫtji, *igrajǫtjǫ, *igrajǫtjejǫ, *igrajǫtji* (одн.), **igrajǫtję (-tjě), *igrajǫtjь, *igrajǫtjamь, *igrajǫtję (-tjě), *igrajǫtjami, *igrajaxъ* (мн.), **igrajǫtji, *igrajǫtju, *igrajǫtjama* (дв.). Активні дієприкметники мин. часу утворювалися за допомогою суфікса **-vъ* в наз. відм. та суфікса **-vьš-* – у непрямих відм., напр., у чол. р.: **živъ, *živъša,*

**živъšu, *živъšь, *živъšetь, *živъši* (одн.), **živъše, *živъšь, *živъšetь, *živъše, *živъši, *živъšixъ* (мн.), **živъša, *živъšu, *živъšeta* (дв.); у сер. р.: **živъ, *živъša, *živъšu, *živъše, *živъšetь, *živъši* (одн.), **živъša, *živъšь, *živъšetь, *živъša, *živъši, *živъšixъ* (мн.), **živъši, *živъšu, *živъšeta* (дв.); у жін. р.: **živъši, *živъšę (-šě), *živъši, *živъšǫ, *živъšejǫ, *živъši* (одн.), **živъšę (-šě), *živъšь, *živъšamъ, *živъšę (-šě), *živъšami, *živъšaxъ* (мн.), **živъši, *živъšu, *živъšama* (дв.). Активний дієприкметник мин. часу на **-lъ (-la, -lo)* занепав у праслов'янській мові і брав участь лише в творенні аналітичних форм (перфекта, плюсквамперфекта, майбутнього часу, умовного способу) разом з допоміжними дієсловами.

Пасивні дієприкметники тепер. часу формувалися за допомогою суфікса **-mъ* від перехідних, рідше неперехідних дієслів, напр., у чол. р.: **vědomъ, *vědoma, *vědomu, *vědomъ, *vědomъmь, *vědomě* (одн.); **vědomi, *vědomъ, *vědomomъ, *vědomy, *vědomy, *vědoměxъ* (мн.); **vědoma, *vědomu, *vědomoma* (дв.); у сер. р.: **vědomo, *vědoma, *vědomu, *vědomo, *vědomъmь, *vědomě* (одн.); **vědoma, *vědomъ, *vědomomъ, *vědoma, *vědomy, *vědoměxъ* (мн.); **vědomě, *vědomu, *vědomoma* (дв.); у жін. р.: **vědoma, *vědomy, *vědomě, *vědomu, *vědomojǫ, *vědomě* (одн.); **vědomy, *vědomъ, *vědomamъ, *vědomy, *vědomami, *vědomaxъ* (мн.); **vědomě, *vědomu, *vědomama* (дв.). Пасивні дієприкметники мин. часу у відмінкових формах мали суфікси **-nъ, *-tъ,* з яких **-nъ* зберігався після голосного основи чи кореня, після приголосного був у формі **-enъ,* а **-tъ* – лише в окремих словах, напр., у чол. р.: **kladenъ, *kladena, *kladenu, *kladenъ, *kladenъmь, *kladeně* (одн.), **kladeni, *kladenъ, *kladenomъ, *kladeny, *kladeny, *kladeněxъ* (мн.); **kladena, *kladenu, *kladenoma* (дв.); у сер. р.: **kladeno, *kladena, *kladenu, *kladeno, *kladenъmь, *kladeně* (одн.), **kladeně, *kladenъ, *kladenomъ, *kladena, *kladeny, *kladeněxъ* (мн.); **kladeně, *kladenu, *kladenoma* (дв.); у жін. р.: **kladena, *kladeny, *kladeně, *kladenu, *kladenojǫ, *kladeně* (одн.), **kladeně, *kladenъ, *kladenamъ, *kladeny, *kladenami, *kladenaxъ* (мн.); **kladeně, *kladenu, *kladenama* (дв.); у чол. р.: **žętъ, *žęta, *žętu, *žętъ, *žętъmь, *žętě* (одн.), **žęti, *žętъ, *žętomъ, *žęty, *žęty, *žętěxъ* (мн.), *žęta, *žętu, *žętoma* (дв.); у сер. р.: **žęto, *žęta, *žętu, *žęto, *žętъmь, *žętě* (одн.), **žętě, *žętъ, *žętomъ, *žęta, *žęty, *žętěxъ* (мн.), **žętě, *žętu, *žętoma*

(дв.); у жін. р.: **žęta, *žęty, *žętě, *žętu, *žętojǫ, *žętě* (одн.), **žętě, *žętъ, *žętamъ, *žęty, *žętami, *žętaxъ* (мн.), **žętě, *žętu, *žętama* (дв.).

Українській мові перейшли в спадок праслов'янські активні й пасивні дієприкметники тепер., мин. часів з членними й нечленними формами. Парадигма активних дієприкметників тепер. часу залишилася незмінною в членній і нечленній формах, крім того, що суфікс *-я (ѧ)* поширився в наз. відм. одн. на всі нечленні дієприкметники і поряд з давніми формами на *-уч- (-юч-)* вживалися ще старослов'янські форми на *-ущ- (-ющ-),* напр., у чол. р.: *текучии, текучего, текучему, текучии (-его), текучимъ (-имъ), текучемь* (одн); *текучии, текучихъ (-ихъ), текучимъ (-имъ), текучѣ, текучими, текучихъ (-ихъ)* (мн.); *текучая, текучюю (-ею), текучима (-има)* (дв.); у сер. р.: *текучеє, текучего, текучему, текучеє, текучимъ (-имъ), текучемь* (одн); *текучая, текучихъ (-ихъ), текучимъ (-имъ), текучая, текучими, текучихъ (-ихъ)* (мн.); *текучии, текучюю (-ею), текучима (-има)* (дв.); у жін. р.: *текучая, текучеѣ, текучеи, текучюю, текучею, текучеи* (одн); *текучѣ, текучихъ (-ихъ), текучимъ (-имъ), текучѣ, текучими, текучихъ (-ихъ)* (мн.); *текучии, текучюю (-ею), текучима (-има)* (дв.). Стабільною залишилася словозміна активних дієприкметників мин. часу з членною й нечленною формами та суфіксами *-ъ/-ъш-* (після приголосних перед *-ти, -чи* в інфінітиві), *-въ/-въш-* (після голосного основи чи кореня перед *-ти* в інфінітиві), напр., у чол. р.: *любивъшии, любивъшего, любивъшему, любивъшии (-его), любивъшимь (-имь), любивъшемь* (одн.); *любивъшии, любивъшихъ (-ихъ), любивъшимъ (-имъ), любивъшѣ, любивъшими (-ими), любивъшихъ (-ихъ)* (мн.); *любивъшяя, любивъшюю (-ею), любивъшима (-има)* (дв.); у сер. р.: *любивъшеє, любивъшего, любивъшему, любивъшеє, любивъшимь (-имь), любивъшемь* (одн.); *любивъшяя, любивъшихъ (-ихъ), любивъшимъ (-имъ), любивъшяя, любивъшими (-ими), любивъшихъ (-ихъ)* (мн.); *любивъшии, любивъшюю (-ею), любивъшима (-има)* (дв.); у жін. р.: *любивъшая, любивъшеѣ, любивъшеи, любивъшую, любивъшую, любивъшеи* (одн.); *любивъшѣ, любивъшихъ (-ихъ), любивъшимъ (-имъ), любивъшѣ, любивъшими (-ими), любивъшихъ (-ихъ)* (мн.); *любивъшяя, любивъшюю (-ею), любивъшима (-има)* (дв.). У незмінному вигляді на українському ґрунті виділялася й парадигма пасивних дієприкметників тепер. часу з *-мъ* у членній і

нечленній формах, напр., у чол. р.: *ловимыи, ловимого, ловимому, ловимыи, ловимымь (-ыимь), ловимомь* (одн.); *ловимии, ловимыхъ (-ыихъ), ловимымъ (-ыимъ), ловимыѣ, ловимыми (-ыими), ловимыхъ (-ыихъ)* (мн.); *ловимая, ловимоу, ловимыма (-ыима)* (дв.); у сер. р.: *ловимоє, ловимого, ловимому, ловимоє, ловимымь (-ыимь), ловимомь* (одн.); *ловимая, ловимыхъ (-ыихъ), ловимымъ (-ыимъ), ловимая, ловимыми (-ыими), ловимыхъ (-ыихъ)* (мн.); *ловимѣи, ловимоу, ловимыма (-ыима)* (дв.); у жін. р.: *ловимая, ловимоѣ, ловимои, ловимую, ловимою, ловимои* (одн.); *ловимыѣ, ловимыхъ (-ыихъ), ловимымъ (-ыимъ), ловимыѣ, ловимыми (-ыими), ловимыхъ (-ыихъ)* (мн.); *ловимѣи, ловиму, ловимыма (-ыима)* (дв.). Серед пасивних дієприкметників мин. часу, як і раніше, переважали слова із суфіксами *-н-, -ен-, -ан-,* рідко вживалися дієприкметники із суфіксом *-т-,* але всі вони мали членні й нечленні форми, напр., у чол. р.: *печеныи, печеного, печеному, печеныи, печенымь (-ыимь), печеномь* (одн); *печении, печеныхъ (-ыихъ), печенымъ (-ыимъ), печеныѣ, печеными (-ыими), печеныхъ (-ыихъ)* (мн.); *печеная, печену, печеныма (-ыима)* (дв.); у сер. р.: *печеноє, печеного, печеному, печеноє, печенымь (-ыимь), печеномь* (одн); *печеная, печеныхъ (-ыихъ), печенымъ (-ыимъ), печеная, печеными (-ыими), печеныхъ (-ыихъ)* (мн.); *печенѣи, печену, печеныма (-ыима)* (дв.); у жін. р.: *печеная, печеноѣ, печенои, печеную, печеною, печенои* (одн); *печеныѣ, печеныхъ (-ыихъ), печенымъ (-ыимъ), печеныѣ, печеными (-ыими), печеныхъ (-ыихъ)* (мн.); *печенѣи, печену, печеныма (-ыима)* (дв.).

Сучасна українська мова має лише залишки колишніх нечленних активних дієприкметників тепер. часу у вигляді поодиноких слів на зразок прислівника *якомога* (давньої форми наз. відм. одн. чол. р. нечленного дієприкметника), а також дієприслівників на *-учи, -ючи, -ачи, -ячи* (скам'янілих форм наз. відм. одн. жін. р. нечленних дієприкметників). Давні членні форми активних дієприкметників тепер. часу переходили до розряду прикметників (*блискучий, колючий* тощо) або виходили з ужитку, замість них виникали описові конструкції або інші дієприкметники (напр.: *керуючий – той, хто керує* або *керувальний*). Нечленні дієприкметники мин. часу втратили словозмінну парадигму й відійшли до дієприслівників на *-вши,* що являють собою застиглі форми наз. відм. одн. дієприкметників жін. р. (*ставши, сівши* тощо). Членні форми активних дієприкметників мин.

часу згодом занепали, залишивши свої сліди у словах на зразок *переміґший* та реалізувавши своє значення в інших словах чи в описових конструкціях (напр.: *бувший – той, хто був* або *колишній*). Активні дієприкметники мин. часу на *-лъ (-ла, -ло)* дійшли до сьогодні як дієслова мин. часу (*співав, жартував* тощо), певною мірою вплинули на формування дієприслівників мин. часу (*сівши* замість *сідши* тощо) й залишили сліди в окремих дієприкметниках (*зітлілий* тощо) та прикметниках (*стиглий* тощо).

Пасивні дієприкметники тепер. часу поступово вийшли з ужитку. Вони повністю зникали, ставали прикметниками (*відомий, знайомий* тощо), прислівниками (*свідомо, вагомо* тощо), замінювалися іншими за структурою дієприкметниками (пор., укр. *досліджуваний* і рос. *исследуемый*), описовими конструкціями (*хвалимый – той, кого хвалять* тощо) або відображали свою структуру в поодиноких давніх дієприкметниках із часткою *не* (*немислимий, невловимий* тощо).

Нечленні пасивні дієприкметники мин. часу реалізувалися в безособово-предикативних формах дієслів на *-но, -то* для безособового вираження дії. Ачленні пасивні дієприкметники мин. часу активізували атрибутивну функцію й стали найбільш продуктивними зі всіх дієприкметників у сучасній українській мові.

У цілому становлення морфологічної парадигми дієприкметників збігалося з еволюцією прикметникової словозміни. З неї випало відмінювання давніх нечленних, великої кількості членних і збереглося відмінювання дієприкметників на *-н (-ан-, -ен-),* меншою мірою на *-т-, -уч- (-юч-), -ач- (-яч-)*. Сучасна парадигма дієприкметників відображає розрізнення родових форм в однині, форми множини, стану й часу дієприкметників членної стягненої форми.

3.4. До незмінних дієслівних форм належали інфінітив, супін, дієприслівник і безсособові форми на *-но, -то*. Кожна із форм мала історію виникнення й становлення, а також характерні морфологічні ознаки. Інфінітив і супін були новотворами праслов’янської доби, що швидко сформувалися і стали закономірними, широко вживаними дієслівними формами в давньоукраїнській мові.

Інфінітив розвинувся на основі дав. відм. одн. іменників на *-ĭ- основ і виражав неозначену дію, тому з походження не мав граматичних ознак (часу, роду, числа тощо). Показником інфінітива став афікс *-*ti* (з *-*tĭ*-), що приєднувався до кореня або до основи з формотворчими елементами, утворюючи варіанти *-*ěti, *-iti, *-nǫti.* З афіксом *-*ti (-tь)* та з різними ускладненими варіантами інфінітиви зберігалися в давньоукраїнський період, але на місці сполук **kt, *gt* виник елемент -*чи,* напр.: *молчати, слушати, прѣгрѣшити* (ПВМ, 5, 6). У подальшому інфінітив залишився незмінною формою, закріпився в активному вжитку, але з розвитком категорій виду, перехідності / неперехідності почав утворювати від праслов'янської доби видові пари, вживатися в ролі перехідних і неперехідних дієслів.

Супін виник на базі знах. відм. іменників на *-ŭ- основ і вживався після дієслів, що виражали рух, вказуючи на мету, намір руху. Подібно до інфінітива, він не утворював граматичних форм (часу, особи тощо) і з розвитком та поширенням паралельних інфінітивних форм був приречений на занепад. Показником супіна став афікс *-*tъ,* що приєднувався здебільшого до кореня. Супін часто вживався в давніх писемних пам'ятках, напр.: *моучитъ насъ; видѣтъ бывшєго; крьститъ сѧ* (ЄЄ, 108, 141, 292), але швидко почав занепадати, поступаючись інфінітиву, напр.: *искоусить ихъ; хлѣба ѥсть; нѣ мнить* (ЄЄ, 148, 150, 255).

Дієприслівник був новотвором власне української доби, що сформувався на основі давніх нечленних активних дієприкметників. Первинно нечленні дієприкметники могли вживатися в реченні як дієприкметники і дієприслівники, оскільки поєднували в собі атрибутивність і предикативність, та виконували різні функції (атрибутивних і предикативних означень, самостійних і другорядних присудків). Але з виникненням розряду членних дієприкметників, що перебрали на себе атрибутивну функцію, нечленні дієприкметники стали вживатися лише у функції присудків, зміцнивши свою предикативність. Унаслідок цього послабилося узгодження нечленного дієприкметника з підметом і посилилася залежність його від присудків. А з перетворенням на дієприслівники різні форми нечленних дієприкметників зберігли лише значення виду.

Отож за походженням дієприслівники являли собою закам'янілі форми нечленних активних дієприкметників тепер. і мин. часів (*сидя,*

лежа, писавъши, читавъши тощо). Первинні його форми з утратою атрибутивно-предикативної функції й закріпленням придієслівного вживання зовсім втратили здатність відмінюватися, набули обставинної функції і дали початок незмінній формі – дієприслівнику. У ранній писемний період ця форма дієслова почала тільки формуватися, однак писемні твори фіксували тоді вже чимало дієприслівників, напр.: *стонущи, ищучи, плєщучи, мычючи, звонѧчи* (СПІ, ѣ̃і, ѣ̃і, ѣ̃ка, ѣ̃кв, ѣ̃ки). Більшого розвитку вона зазнала в подальшій еволюції української мови. При цьому одні форми зникали, частково фігуруючи як данина книжній традиції або як ознака народнорозмовної мови (*глядя, истязая, слуха, нося, крестивъ, дерзнувъ* тощо), а інші розвивали свою продуктивність (*будучи, зводячи, даючи, взявъши, ховавъвши* тощо). Все ж пам'ятки української писемності ще тривалий час рясніли давніми формами дієприслівників, напр.: *любяи, нєнавидяи, ходяи* (ЛЄ, 31 зв, 32). І до сьогодні збережені форми дієприслівників так і залишилися незмінними, утворюючи корелятивні пари за видом, часом, перехідністю / неперехідністю. А нові форми дієприслівників, відповідні сучасним, особливо на *-чи, -вши*, були досить поширені вже в українській мові XIV–XV ст., напр.: *приводячи, уважаючи, выдє(р)жавшы, ѡставлѧючи, впамѧта(в)ши, повѣдаючи* (Гр XV, 26, 46, 49, 63, 66).

Безособові форми на *-но, -то* виникали на основі нечленних пасивних дієприкметників мин. часу (напр., *стелено, везено, кинуто, мыто* – скам'янілі форми наз. відм. одн. сер. р.). Такі дієслівні безособові утворення на *-но, -то* стали показовими й численними лише в пам'ятках XIV–XV ст., напр.: *не просчено, куповано, написано, оузѧто, допущено, взято, забито* (Гр XIV, 22, 72, 74, 80, 86, 87). Вони відобразили тенденцію до втрати нечленних дієприкметників на українському ґрунті. Разом з іншими нечленними дієприкметниками вказані форми втратили первинну функцію означення, словозмінну парадигму й перетворилися на незмінні форми з функцією присудка в безособових реченнях. Єдиними їх граматичними особливостями є значення виду (на зразок *писано* й *написано*), перехідності / неперехідності (на зразок *мовлено, чуто* й *ходжено, брязкнуто*).

До сучасної української мови увійшли з давньоукраїнського періоду три незмінні форми дієслова інфінітив, дієприслівник і

безособові форми на *-но, -то*. Репрезентантами інфінітива є афікс – *ти (-ть),* а в діалектах ще й *-чи* (*печи, беречи, стеречи*), дієприслівника – афікси *-учи (-ючи), -ачи (-ячи), -вши,* а безособових форм – афікси *-но, -то*.

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Безпалько О.П. Дієслово. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 351–360.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 174–190.

Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. Київ: Наукова думка, 1967. 288 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 100–118.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 127–148.

Русанівський В.М. Дієслово. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 235–341.

Тараненко І.Й. Дієслово. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 328–351, 360–365.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

4. Граматичні функції незмінних частин мови

4.1. Прислівник – самостійна частина мови.

4.2. Прийменники – засіб вираження об'єктивних зв'язків.

4.3. Сполучник – засіб передання синтаксичних зв'язків.

4.4. Частка – засіб вираження смислових відношень.

4.5. Вигук – засіб волевиявлення.

4.1. Початок прислівникам дали змінювані слова ще на індоєвропейському ґрунті. В окремих своїх формах вони ставали тоді незмінними, набували скам'янілого вигляду. Змінюване слово, що з певною формою лягало в основу прислівника, могло в інших формах втрачати свою основу. У праслов'янській мові продовжувалася

тенденція творення прислівників на основі відмінкових форм змінюваних слів, що збереглася в живому стані аж до сьогодні. І вже на праслов'янському ґрунті прислівники становили окрему групу номінацій як самостійну незмінну частину мови.

У давньоукраїнський період виділялася обширна морфологічна категорія прислівників, яку становили поодинокі індоєвропейські утворення, значна кількість праслов'янських і власне українських. Вони засвідчували в основному процес адвербіалізації різних відмінкових форм повнозначних частин мови й інші способи поповнення складу прислівників. З огляду на мотивувальні основи прислівники поділялися на відзайменникові, напр.: *всегда, єг(д)а, всюду, вельми, камо, тогда* (ЛЛ, 34, 39, 66, 67, 83); відприкметникові, напр.: *дивно, достоино, часто, тѧжько, хитро, чюдно* (ЛЛ, 39, 50, 56, 58, 63, 103, 106); відіменникові, напр.: *заоутра* (ЛЛ, 56), *вчера* (ИЛ, 510); відчислівникові, напр.: *надвоє* (ЛЛ, 63), *ѡпѧть* (ИЛ, 505); віддієслівні, напр.: *хотя*. Найбільш давніми й обширними були відзайменникові.

Хоч прислівники й були морфологічно співвідносними в давньоукраїнський період із займенниками, прикметниками, іменниками, числівниками й іншими словами, на базі основ чи граматичних форм яких вони виникли, проте в словозміні ніяких спільних особливостей із ними не мали. Відмінкові форми змінюваних слів, що почали усвідомлюватися як окремі самостійні граматичні одиниці, втрачали водночас морфологічні ознаки і не підлягали змінам. У застиглому вигляді і без морфологічних ознак прислівники функціювали у ранній писемний, але зберігали статус повнозначної частини мови, бо виражали різні обставинні значення.

Серед давніх прислівників виділялися якісно-означальні прислівники відприкметникового походження, які здатні були утворювати вищий і найвищий ступені порівняння, такими самими способами, що й прикметники (вищий ступінь – за допомогою суфікса *-ьш-,* а найвищий – за допомогою префікса *най-(наи-)*). Проте первинно ступені порівняння прислівників становили так само скам'янілі форми ступенів порівняння прикметників, напр.: *болшєє, наибу(л)шє* (Гр XV, 86, 106).

У сучасній українській літературній мові прислівники – це незмінні слова, що виражають певне лексичне значення (вказують на

місце, час, причину дії тощо) і виконують переважно функцію обставини. А якісно-означальні прислівники утворюють ще й ступені порівняння. Характерною їх рисою є часта втрата кінцевого *-е* в різних формах ступенів порівняння (*міцніш, сильніш* тощо).

4.2. Формування прийменників як категорії службових слів сягає індоєвропейської доби, де в основу прийменників лягали відмінкові форми імен або не відмінкові форми слів. Первинні прийменники в індоєвропейський період були самостійними щодо імені й щодо дієслова, але намагалися сполучатися з ними. Однак у подальшому розвитку індоєвропейських мов вони набули здатності приєднуватися до імен або до дієслів. Сполучаючись з іменами чи дієсловами, прийменники виявляли тенденцію до зближення зі словами, значення яких уточнювали. І в поєднанні з іменами стали вживатися здебільшого прийменники у власному розумінні, а в поєднанні з дієсловами – префікси, розвинувши окремо іменні да дієслівні прийменники й префікси.

У праслов'янській мові зі збереженням індоєвропейських прийменників продовжилося творення прийменникових слів, здебільшого від прислівників та іменників. З первинних на праслов'янському ґрунті функціювало до двадцяти прийменників, що використовувалися лише як прийменники, але багато давніх прийменників могли виконувати й функцію префіксів. Водночас удвічі більше виникло похідних прийменників, тобто слів, що могли вживатися в прийменниковій функції. Прийменники залишилися, маючи незмінну структуру й семантику, тільки засобом оформлення синтаксичного зв'язку між другорядними іменними членами й іншими частинами речення. А первинними функціями прийменників, визначальними і в праслов'янський період, були просторові – передання різноманітних способів розташування в просторі предметів або різних напрямів переміщення предметів. Інші функції прийменників розвинулися шляхом переносного вживання просторових прийменників.

У давньоукраїнський період категорія прийменників охоплювала найбільш давні, або непохідні прийменники, напр.: *ѡ(т), во, из(ъ), пре(д), на, по, до, съ, къ, въ* (ЛЛ, 37–44); давні похідні, напр.: *меже вами, ѡбидоша Русь ѡколо, межю ими* (ЛЛ, 37, 44); і власне

українські новотвори з прийменниковими функціями, напр.: *ωдаль его* (ИЛ, 851), *ωбаполъ рѣкы* (ЛЛ, 143). Майже всі праслов'янські первинні й вторинні прийменники функціювали на власне українському ґрунті і виражали перш за все просторові, рідше інші відношення між словами. Багато давніх слів з прийменниковою функцією взагалі переходили до розряду прийменників (*крім, опріч* тощо) та чимало нових відмінкових форм слів набували прийменникових функцій. Специфікою морфологічної системи прийменників давньоукраїнської доби став розвиток багатозначності, а також повторення прийменників у реченнях. Деякі давні прийменники звузили сферу вживання (напр., *о*), змінили характер керування (напр., *межю* – з орудн. відм., тепер – з род. і знах. відм.).

Сучасна українська мова зберегла прийменники як незмінну службову частину мови з охопленням власне прийменників і прийменниково вживаних слів та сполук, що призначалися для вираження різних об'єктивних відношень (просторових, часових, причинних тощо). Специфічними прийменниками української мови стали *до* (зі всіма значеннями для вираження локально-просторової межі), *за* (зі значеннями часу, місця, міри, відстані), *про* (з цільовим і причиновим значеннями), *по* (зі значенням місця) й інші.

4.3. Історію сполучників започаткували займенники й займенникові прислівники ще в індоєвропейській мові. Вживаючись у власних функціях як самостійні члени речення, вони набували й службових синтаксичних функцій. Перетворення займенників і займенникових прислівників у сполучники та сполучні слова відбувалося тоді, коли повнозначні частини мови ставали логічно ненаголошеними елементами між членами речення із синтаксично однорідним характером або на початку простих речень, виражаючи певні смислові зв'язки з попередніми реченнями. Унаслідок цього вони поступово набували функції формальних засобів вираження відповідних смислових відношень між сусідніми членами речення та цілими реченнями (єднальних, розділових, часових, умовних та інших). За основою давні сполучники співвідносилися із займенниковими коренями **bh-, *l-, *g-, *n-, *d-,* а пізніше – з основами на **t-, *j-, *k-*.

Праслов'янській мові слід завдячувати збереженням найбільш давніх сполучників і сполучних слів, розвитком їх багатофункційності і закріпленням у вираженні конкретної синтаксичної функції та чітким розмежуванням сурядних і підрядних службових слів. На праслов'янському ґрунті одні сполучники вже остаточно перейшли до розряду сурядних (напр., *і, а*) чи до розряду підрядних (напр., *bo*), а окремі продовжували ще вживатися в сурядних і підрядних конструкціях (напр., *li, da*). Найбільше процесів проходило в розряді підрядних сполучників і сполучних слів. Часто вживані відносні слова переходили взагалі до розряду сполучників (напр., *koli, jakъ*), утворювалося багато нових сполучних підрядних засобів (напр., сполучних слів із займенниковими коренями **j-, *k-*), деякі виходили з ужитку (напр., зі сполучних слів на ** j-* в українській мові збереглися лише **jakъjь, *jakъ*), а окремі закріпилися у функції і сполучників, і сполучних слів (напр., **jakъ*). Зі становленням сурядних сполучників, підрядних сполучників та сполучних слів праслов'янська мова розвинула тенденцію до звуження їхньої багатозначності, зменшення синонімії, диференціації сполучних засобів. Унаслідок цього сурядні та підрядні сполучники закріпилися за певними синтаксичними зв'язками і набули специфічних функцій.

На давньоукраїнському ґрунті сполучні засоби класифікувалися на сурядні (єднальні, розділові й протиставні) сполучники, напр.: *да, и, а, ли* (ЛЛ, 34-36), *любо, аще ли* (ЛЛ, 36, 50), *или, аже, или-или, любо-любо* (ПР, 71, 72, 81, 148); і на підрядні сполучники й сполучні слова – для вираження причини, мети, умови, часу, наслідку, допустовості, з'ясування, порівняння, напр.: …Игорь и Всєволодъ, ужє лжу убудиста, *которую* то бѧше успилъ отєцъ ихъ (СПІ, к̃в-к̃г). Обсяг сурядних сполучників залишався майже незмінним у давньоукраїнський період, тоді як кількість підрядних сполучників і сполучних слів зростала, піддаючись семантичній спеціалізації. Сурядні й підрядні сполучники зберігали незмінний характер, без будь-яких граматичних ознак, тоді як сполучні слова мали прозорі зв'язки з відповідними повнозначними словами, відображали їх словозмінну парадигму й були членами речення. Учені вважають, що багато сполучних засобів зближує українську мову з мовами давнього антського союзу (білоруською, польською, чеською та ін.) або є їхніми маркерами, напр.: *аби, або, але, чи, бо, аже, ані*.

Від давнього писемного періоду до сьогодні категорія сполучників української мови певною мірою змінила свій склад (переважно розділові й протиставні), чітко розмежувалися функції сурядних сполучників на єднальні, розділові й протиставні. Суттєвих змін зазнала система підрядних сполучників, а особливо сполучних слів, втративши деякі сполучні слова (переважно церковнослов'янізми *иде, єлико, камо* тощо) та надавши можливість окремим виконувати роль сполучників. Підрядні сполучники й сполучні слова постали в специфічних синтаксичних функціях, лише деякі мають синонімічне вираження. Але характер сурядних і підрядних сполучників залишився незмінним донині, проте сполучні слова стали виразниками граматичних ознак змінюваних слів.

4.4. Частки беруть початок від займенникових коренів. Займенники та займенникові прислівники, функціюючи на індоєвропейському ґрунті з новою синтаксичною функцією (службовою), могли надавати словам чи навіть реченням смислових відтінків, поза безпосереднім зв'язком з іншими словами та реченнями. І такі службові слова перетворювалися на частки. Первинні частки мотивувалися займенниковими коренями **bh-, *g-, *l-, *n-, *d-, *t-*. Але ще в індоєвропейський період віддалилися від співвідносних займенників і займенникових прислівників своєю закам'янілою структурою та мали незмінний граматичний характер.

Розвиток часток як окремої категорії службових слів поглибився на праслов'янському ґрунті. Він відбувався шляхом поповнення кількості часток і формування їх семантики. Нові частки продовжували творитися в основному від займенникових слів (напр.: **na, *naj, *že, *sь*) і спеціалізувалися у вираженні різних значень (напр., заперечного – **ne, *ni*; стверджувального – **jei*; питального – **li,* вказівного й стверджувального – **da*), у творенні нових форм слів (напр: **na*) і нових слів (напр.: **ně*). Первинні і вторинні частки були віддалені в праслов'янській мові від твірних основ, мали закостенілий вигляд, граматично незмінну форму з властивою функцією вираження різних смислових відношень і здатністю утворювати нові слова та їхні форми.

У давньоукраїнський період були відомі лексично незалежні, формотворчі й словотворчі частки. За семантикою лексично самостійні частки розмежовувалися на стверджувальні (*єи*), заперечні (*не, ни*), питальні (*ли, чи (ци)),* модальні (*дѣти, речи*), вказівні (*сь, то, ото, осе, оно*), видільні (*оли, хотя, одинако*), підсилювальні (*же, и, бо*), кількісні (*лѣ, одва*). Окремі розряди становили формотворчі частки (напр., *бы*) і словотворчі (напр., *ни*), у ролі яких вживалися переважно лексично незалежні частки. За рахунок партикуляції склад давньоукраїнських часток поповнився невеликою мірою новими словами (*одиначе, толико, лише, любо* тощо).

Категорія часток сучасної української мови змінила свій вигляд, порівняно з давнім писемним періодом, наповнилася новими фонетико-морфологічними варіантами, збагатилася за рахунок творення переважно шляхом партикуляції великої кількості складних і складених часток (*то-то, авжеж, еге ж, неначе, бодай, мабуть, лишень* тощо).

4.5. У праслов'янській мові вигуки являли собою тільки мимовільні, невимушені звуки людей як реакції на певні об'єктивні події чи ситуації. Людські звуки ставали вигуками та звуконаслідуваннями тоді, коли набували членоподільності й закріплювали за собою певний зміст. Вигуки виражали в основному почуття людей, а звуконаслідування – ті звуки, які видавали представники тваринного світу.

На давньоукраїнському ґрунті вигукові слова були представлені великою мірою – первинні (*о, охъ, оле* тощо) і вторинні (*горе, люте, аминь* тощо). Але стильові особливості писемних пам'яток не давали можливість значною мірою використовувати вигуки й звуконаслідування, яким властивий був розмовний характер. Основним їх призначенням залишалося вираження волевиявлення у вигляді жалю, смутку, здивування, туги, іронії та ін.

Сучасна українська мова фіксує чимало вигукових і звуконаслідувальних слів. Із давніх у ній збереглися первинні вигуки (*о, ох, ой, ей* тощо), чимало вторинних (*ого-го-го, гей-гей* тощо), але деякі вигуки змінили свій первинний вигляд (напр., *ач* від *бачиш*). До неї увійшло й чимало нових вигукових та звуконаслідувальних слів (*матіночко, боже ж мій* тощо). А незмінна структура, відсутність

лексичного й граматичного значень і далі забезпечують існування вигуків та звуконаслідувань як окремої морфологічної категорії слів.

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Бевзенко С.П. Сполучник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 449–465.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 190–198.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 119–124.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 148–165.

Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові. *Слов'янське мовознавство*: збірник статей / редкол.: Л.А. Булаховський (гол. ред.), В.Т. Коломієць, О.С. Мельничук та ін. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. Т. III. С. 124–194.

Німчук В.В. Вигуки. Звуконаслідування. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол. : В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 502–515.

Німчук В.В. Прийменник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 413–448.

Німчук В.В. Прислівник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 342–412.

Німчук В.В. Частка. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 466–501.

Самійленко С.П. Прислівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 365–381.

Самійленко С.П. Службові частини мови. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 381–390.

СИНТАКСИС

1. Структура речень української мови XI–XV ст.

1.1. Еволюція структури речення.
1.2. Підмет як головний член речення.
1.3. Присудок як головний член речення.
1.4. Другорядні члени речення.

1.1. Історія речення як основної синтаксичної одиниці бере початок в індоєвропейській мові, де речення могло утворюватися з необмеженої кількості непроникних (тобто таких, що не допускали ніяких вставок і переміщення в межах речення), самостійних елементів (слів), кожний із яких мав певне значення. Члени речення здатні були самостійно виражати свій зміст і вказувати на свою роль у реченні. За типом головного члена речення виділялися іменні й дієслівні речення, за складом граматичної основи – односкладні й двоскладні, а за характером висловлювання – розповідні, питальні, спонукальні й бажальні речення.

Унаслідок об'єднання, ускладнення, переформування іменних і дієслівних речень на індоєвропейському ґрунті з'явилися різнотипні за структурою синтаксичні конструкції: іменні речення або супроводжувані дієсловом *быть*; дієслівні або супроводжувані різними доповненнями; іменне й дієслівне речення разом, де іменний елемент стосувався дієслова або додатка. У такі речення могло входити й кілька однорідних членів, що поєднувалися за допомогою сполучних засобів (*и, или, как* тощо). Узгодження було основним способом зв'язку членів речення й випливало безпосередньо зі структури речення (слова могли узгоджуватися в числі (напр., у мн. дієслово з іменем), у роді, числі й відмінку (прикметники з означуваними іменниками)).

Індоєвропейська мова дала поштовх і до розвитку складних речень. Незалежні прості речення розміщувалися переважно одне біля одного без сполучних засобів або навіть із певними сполучними засобами. Тоді як значення підрядних частин передавалося в межах одного речення за допомогою різних іменних форм (переважно дієприкметників із залежними словами). Індоєвропейській мові були відомі різні підрядні речення, але тільки підрядні означальні речення

з достатньою підставою можна вважати індоєвропейськими, тоді як інші підрядні речення мали особливі форми в кожному діалекті.

Спільнослов'янська мова зберегла без суттєвих змін особливості індоєвропейського речення. Вона мала всі граматичні відмінки іменної словозміни, так що роль імен у реченні визначалася самими відмінковими формами. Тому порядок слів і в праслов'янській мові не мав граматичного значення й використовувався лише з метою увиразнення, а для самостійних слів залишився звичайний, але не обов'язковий порядок розташування в реченні. І хоч фонетичні й граматичні ознаки слів зазнали перетворень, загальна структура праслов'янських речень несуттєво відрізнялася від індоєвропейських.

До складу праслов'янських речень входив переважно один головний член (присудок, рідше підмет) і різні другорядні члени та службові слова (напр., означення, виражені прикметниками, вказівними займенниками; обставини, виражені прислівниками; прийменники в іменній препозиції). Загалом всі слова речення поділялися на самостійні (носії понять, що виражалися в реченні) і службові (засоби для формування речення, зв'язків між словами). Дієслово в ролі присудка займало й далі позицію на початку або в кінці речення й майже не вживалося всередині речення, прикметники стояли перед іменем або після нього, числівники – завжди перед іменами, службові слова й допоміжне дієслово **byti* в ролі службового слова – після першого самостійного слова речення. Унаслідок поглиблення й спеціалізації смислового зв'язку між членами речення й цілими реченнями збагатилися й оновилися синтаксичні засоби, а усталення їх синтаксичних функцій стало основою формування різновидів складних речень.

Структура праслов'янських речень відобразилася в писемній українській мові, але в подальшому розвитку зазнала багатьох змін. На українському ґрунті продовжувалося формування простих односкладних речень, а також двоскладних речень із закріпленням особових займенників у функції підмета, напр.: *Азъ* бо не хощю тяжьки дани възложити, яко же и мужь мой, сего прошю у васъ мало (ПВЛ, 42), *Мы* же кляхомся ко царю вашему… (ПВЛ, 29), *Они* же, то слышавше, съвезоша меды многи зѣло, и възвариша (ПВЛ, 41). Роль підмета виконували здебільшого імена й слова, що могли вживатися в іменній функції. Це поклало початок номінативній будові

українського речення, при якій підмет усталився в наз. відм. Основним засобом вираження присудка стали дієслова, але в ролі складеного іменного присудка використовувалися різні іменні частини мови. Означення виражалося здебільшого прикметниками, додаток – іменниками, обставина – прислівниками. Більш послідовним ставало узгодження головних членів речення.

Вільне й закріплене за певним місцем вживання членів речення зумовило формування прямого й непрямого порядку розташування слів у реченні. При прямому порядку члени речення займали такі позиції: підмет, присудок, узгоджене означення перед означуваним словом, неузгоджене після означуваного слова; додаток, обставина, виражена іменниками в непрямих відмінках, після слів, що ними керують; обставина, виражена прислівником, перед словом, якого стосується, напр: И деревляне затворишася от Игоря по Олговѣ смерти (ПВЛ, 31); Романъ же созва боляре и сановники; Игорь же глагола с ними о мирѣ (ПВЛ, 34). Однак частіше простежувався вільний порядок, при якому слова могли займати будь-які місця в реченні. Так, присудок традиційно знаходився на початку речення та міг займати й інші позиції, але на відстані від підмета, напр.: Поча княжити Игорь по Олзѣ (ПВЛ, 31), И повелѣ Олегъ воемъ своимъ колеса издѣлати и вставляти на колеса корабля (ПВЛ, 24), Мы же на преднее възратимся (ПВЛ, 56). Підмет міг стояти після присудка чи будь-де в реченні й часто опускався, напр.: И иде Вольга по Дерьвьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляющи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища. И приде въ градъ свой Киевъ съ сыномъ своим Святославомъ, и пребывши лѣто едино (ПВЛ, 43). Загалом давня українська мова відзначалася різноманітністю й багатством синтаксичних конструкцій.

1.2. З метою відображення суті предметів, явищ без підкреслення об'єктивного зв'язку з діями, ознаками, станами використовувалися імена, що могли вживатися в ролі односкладного речення самостійно або в поєднанні із залежними словами, тобто ставати одночленними граматичними центрами речень. У такій функції імена поступово набирали статусу підмета, а в поєднанні із супровідними словами утворювали групу підмета. У межах односкладного іменного речення підмет або група підмета виражали

самостійно зміст речення, а в двоскладному реченні перебували в предикативному зв'язку з присудком або з групою присудка, узгоджуючись із ними лише у формі числа. Із підпорядкованими словами або самостійно підмет міг розміщуватися на початку речення, перед групою присудка, після неї або в кінці речення.

У праслов'янській мові більш чітким стало розмежування імені та дієслова, а відповідно групи підмета й групи присудка в реченнях. Підмети функціювали в межах односкладних і двоскладних речень. Місце розташування групи підмета в реченні залишалося майже незмінним – постпозиція, рідше препозиція щодо присудка. Як компоненти двоскладного речення підмети найчастіше виражалися іменниками в наз. відм., рідше займенниками, прикметниками, дієприкметниками, числівниками, інфінітивами. У праслов'янській мові з'явилися складені підмети, частини яких могли сприйматися тоді ще як окремі члени речення.

У давньоукраїнський період підмети становили граматичну основу односкладних речень, а разом з присудками – предикативний центр двоскладних речень. Вони виражали предмет думки чи мовлення, перебували з присудками в нерозривних семантичному й граматичному зв'язках. Основною формою їх вираження була форма називного відмінка, носіями якої були переважно іменники, рідше інші частини мови або поєднання кількох слів. У виконанні ролі головного члена односкладного речення підмети зрівнялися з присудками. Помітними на українському ґрунті стали процеси вираження підмета особовими займенниками, різноманітними синтаксичними конструкціями та функціювання різних за структурою однорідних підметів. Писемні твори засвідчували використання підметів, виражених одним словом або різними сполуками, напр.: Ту *Мьстиславь* и *Юрій*, и утаивъшєся Володимєра, посласта лучьшіи своа бояры и слугы своа воєвати съ Туимою (ГВЛ, 133), Аже придеть *кровавъ моужь* на дворъ или *синь*, то видока емоу не искати, но платити емоу продажоу 3 гривны (ПР, 151).

У ролі простого підмета були переважно однослівні найменування різного частиномовного походження, зокрема, іменники в наз. відм., напр.: Посла *Изѧславъ* с̃на своего Мьстислава на Половцѣ (ИЛ, 465); іменники у клич. відм., напр.: и возпи великы(м) гл(с)мь ωхъ тот мѧ *враже* оулови (ЛЛ, 206); займенники,

напр.: и *ти* поклонишасѧ ємy и похвалу ємy давше велику (ЛЛ, 422); прикметники, напр.: И сразившемасѧ полкома. побѣжени бывше *погании*. силою ч(с)тнаго кр(с)та и с҃томъ Михаиломъ (ИЛ, 290); числівники, напр.: а ѡдиного себе ѡставимъ стеречи землѣ своея. а *два* к тобѣ поѣдета (ИЛ, 385); інфінітиви, напр.: лоуче ны бы есть *приѧти* я на чюжеи землѣ. нежели на своеи (ИЛ, 741).

З удосконаленням і розширенням граматичної будови синтаксичних конструкцій почали широко використовуватися складені підмети. При цьому засобами їх вираження ставали різнотипні сполучення слів, зокрема кілька найменувань, напр.: *Василко* жє *князь* изъ Шюмьска посла владыку Ивана напєрєдь къ брату своєму Данилови (ГВЛ, 124); один або кілька іменників у сполученні з прикметниками, напр.: *Великыи кнѧ(з) Ярославъ*. посла сн҃а своєго Андрѣа. в Новъгородъ. Великыи. в помочь ҆Ѻлександрови (ЛЛ, 470); іменник у наз. відм. з іменником в оруд. відм., напр.: и въскорѣ *Ярополкъ. с дружиною* своею. *и съ братьею*… оустремишасѧ боеви (ИЛ, 297–298); кількісно-іменне сполучення, напр.: бѣ бо инѣхъ много Оугоръ тогда же *два кнѧзѧ* Половѣцкая. Соутоевича Котѧнь. и Самогоуръ. поткоста на пѣшьцѣ. и оубьена быста конѧ под ними (ИЛ, 717); займенникове сполучення, напр.: а *кто на(с)* будеть живъ. а прибѣгнеть к тобѣ. а тогда сѧ затворимъ в городѣ (ИЛ, 467).

Отже, в індоєвропейській мові на базі головного слова речення (імені) розвинулася окрема самостійна синтаксична одиниця – підмет, а в праслов'янській виразно протиставлялася присудку, набула конкретних засобів вираження, усталила за собою форму наз. відм. У давньоукраїнський період підмет став граматичною основою односкладних і двоскладних речень, збагатилися засоби його вираження.

1.3. Дієслова, що означали дію, стан, процес без об'єктивації, з часом перетворювалися на головний член односкладного речення, а пізніше при об'єктивації – на частину граматичної основи двоскладного речення – присудок. Отож в індоєвропейський період присудки разом з підметами могли формувати граматичну основу двоскладного речення, що траплялося рідко. Присудок чи група присудка знаходилася переважно в препозиції щодо групи підмета.

Дієслівний присудок виражався різними формами дієслів та узгоджувався з підметом лише в числі, а присудок іменного типу – іменними частинами мови та міг співвідноситися з підметом в роді, числі, відмінку. Присудок міг позначати дію і суб'єкт дії дієсловами з відповідними закінченнями в числових та особових формах.

За різними типами присудків у праслов'янській мові розрізнялися односкладні дієслівні речення, де в ролі головного члена були особові дієслова, та односкладні іменні речення, де в ролі присудка були іменні слова, що могли вживатися без дієслівної зв'язки або з нею (переважно з **byti*). Такі речення залишалися й далі частовживаними, порівняно з односкладними, де граматичну основу становив підмет, і навіть із двоскладними, бо особові форми дієслів були самодостатніми для вираженні одночасно дії і суб'єкта. У двоскладних реченнях присудок чи група присудка розміщувалися переважно перед підметом, що характерно було для розповідних речень. Якщо група присудка знаходилася в препозиції, то дієслово займало перше місце в реченні, а якщо в постпозиції – то останнє місце. Всередині речення на праслов'янському ґрунті присудок майже ніколи не вживався. Дедалі більше поширювалися двоскладні речення, у яких присудок ставав синтаксично рівноправним із підметом.

У давній писемній українській мові присудок – це граматична основа односкладних речень і складова частина граматичного центру двоскладних речень. Він виражав дію, стан, процес, ознаку дії, поєднувався з підметом предикативним зв'язком, брав безпосередню участь у формуванні структури речення. Дієслівний присудок виражався різними формами особових дієслів, а іменний – формами іменних частин мови. Дієслівні присудки займали позицію на початку речення, могли вживатися і всередині речення, що стало специфічною рисою давньоукраїнського синтаксису. Іменні присудки розміщувалися здебільшого всередині речення. Синтаксичні конструкції могли охоплювати кілька присудків, напр.: Русь жє *догнаша* Милича и Старьгорода, и нѣколко сєлъ Вьротиславльскыхъ *заяша*, и *пріаша* плѣнъ вєликь и *вратишася*, и *пріидоша* въ страны; Даниль *лютъ* зѣло *єсть*, насъ *нє хощєть* отъити прочь, нє пріємъ града… (ГВЛ, 91).

За структурою присудки поділялися на прості й складені. Прості виражалися формами тепер. часу, напр.: Сердце бо смысленаго *укрѣпляется* въ телеси его красотою и мудростію (СДЗ, 4); мин. часу в аористі, напр.: «Понеже *звахъ* вы, и *не послушасте* мене, прострохъ словеса, и *не внимасте*, но *отмѣтасте* моя свѣты, моихъ же обличений *не внимасте*» (ПВЛ, 45); мин. часу в імперфекті, напр.: Боярє жє галицьстіи Данила князємь собѣ *называху*, а сами всю зємлю *дръжаху* (ГВЛ, 103); мин. часу в перфекті, напр.: но толико *являю* ти ωже *есть съступилъ* Володимеръ хр(с)тьного цѣлования (ИЛ, 454); мин. часу в плюсквамперфекті, напр.: В то жє врємя *єхалъ бяшє* Данилъ въ Угры къ королєви, и єщє бо *бяшє нє слышавъ* прихода поганыхъ татарь на Кыєвъ (ГВЛ, 101); майб. часу, напр.: да въ дєнь съкончанıѧ възвышєнъ *будєши* (ПВМ, 7); наказ. способу, напр.: «*Не погубляй* града, имемъ ся по дань, яко же хощеши» (ПВЛ, 24); умов. способу, напр.: аще бо ωнъ не кр(с)тилъ бы насъ. то нынѣ *были быхомъ* (ЛЛ, 131); актив. дієпр., напр.: Володимеръ же *совокупивъ* сн̃ы свои и сыновцѣ. иде къ Выру (ИЛ, 276).

Складені присудки поділялися на дієслівні й іменні. Дієслівний складався з допоміжного дієслова й інфінітива. Семантичну основу такого присудка становив інфінітив, що виражав конкретну дію й сполучався з особовими формами модальних дієслів або з прикметниками модального значення, напр.: а ωнамо жены наша возмоуть и *поча* Володимеръ *слати* ко Игореви (ИЛ, 316); Данилъ. же *не хотѣ. ωставити* мт̃ри своеи и плакашесѧ по неи (ИЛ, 727). Іменний утворювався з предикативного імені та особових форм дієслова *быти,* дієслів на зразок *стати, починати* й повнозначних дієслів. Іменна частина такого присудка виражалася імен. у наз. та оруд. відм., напр.: река ему ты *еси* Ростиславу *сн̃ъ* любимыи (ИЛ, 470), понеже бѣ *была* мт̃ри єго *черницею*. а второє Володимеръ залеже ю (ЛЛ, 78); прикм., напр.: приєдоуть Лѧховѣ мнозии соромъ ти *боудеть великъ* (ИЛ, 910); дієприкм., напр.: «Земля наша *крещена*, и нѣсть у насъ учителя, иже бы ны наказалъ…» (ПВЛ, 21–22); займ., напр.: «Се градъ *нашь*; мы прияхомъ и, да хочемъ имати окупъ на них, по 2 гривнѣ от человѣка» (ПВЛ, 56); числів., напр.: Полѧми же прозвани быши. зане в поли седѧхоу, а язы(к) Слове(н)скї [имъ] *єди(н)* (ЛЛ, 28-29); присл., напр.: то побиютьсѧ с нами. а сила наша за нами *далече* (ИЛ, 412).

У межах двоскладного речення підмет і присудок узгоджувалися в роді, числі й відмінку при іменній частині складеного присудка і в особових формах при дієслівному присудку, напр.: *Заложена бы(с) цр҃кви*. с҃тго Михаила. Золотоверхая (ИЛ, 259), *яко вы начали есте*. перво насъ *гоубити* (ИЛ, 297). Підмет співвідносився з дієслівним присудком і в числових формах, зокрема в одн.: *Солнцє* єму тъмою путь *заступаше* (СПІ, в҃і), *Игорь* же ѡ(т)толѣ ѣха ко Києвоу к великомоу кн҃зю С҃ославоу (ИЛ, 651); у мн.: Ужє бо бѣды єго пасєтъ птиць по дубію, *влъци* грозу *въсрожатъ* по яругамъ, *орли* клєктомъ на кости звѣри *зовутъ, лисици брєшутъ* на чрълєныѧ щиты (СПІ, г҃і). У давньоукраїнський період присудки довільно розміщувалися в реченнях щодо підмета.

Формування граматичної основи речення на базі дієслова показало здатність присудка виконувати роль основного виразника змісту речення. У праслов'янській мові відбулося усталення функцій присудка, увиразнення його ролі разом із підметом у реченні, закріплення засобів вираження присудка, творення складених. А в давньоукраїнський період чітко виділялася структура, семантика, синтаксичні зв'язки присудків із підметами, другорядними членами і розширювалися виражальні засоби присудка.

1.4. В індоєвропейській мові речення могли будуватися тільки з одного головного слова (імені-підмета чи дієслова-присудка) та могли поширюватися ще додатковими повнозначними словами, що супроводжували підмет або присудок. Разом із головними словами допоміжні становили групу підмета й групу присудка. А з таких супровідних повнозначних слів, що залежали від підмета чи присудка, і розвинулися другорядні члени речення – означення, додаток, обставина. Процес розширення структури речення другорядними членами був розвинутий і поглиблений на праслов'янському ґрунті.

Структуру давнього українського речення разом із головними членами речення визначали вже три типи другорядних членів речення – означення, обставини, додатки. Означення давало якісну характеристику члена речення, з яким перебувало в атрибутивному зв'язку. Первинно в індоєвропейській мові означення виділялося на основі своїх смислових функцій у реченні; тільки з виділенням прикметників, прикметникових займенників в окремі

категорії слів означення відмежувалося від інших членів речення, набуло здатності узгоджуватися з означуваними словами. Поряд із узгодженими означеннями продовжували вживатися й неузгоджені іменні форми та прийменникові вирази.

Узгоджені й неузгоджені означення чітко розрізнялися в давньоукраїнський період за відповідними виражальними засобами, граматичними зв'язками з означуваними словами та розміщенням у межах речення. Узгоджені означення виражалися прикметниками, напр.: И бѣ исполнєна *Рускаа* зємля ратныхъ (ГВЛ, 101), Данилоу же королеви. идоущоу емоу. по езероу и видѣ при березѣ. гороу *красноу.* и градъ бывші на неи (ИЛ, 828); дієприкметниками, напр.: Сторожємъ жє *изминувшимся* с ними, они жє пройдоша к Дорогычину (ГВЛ, 123); займенниками, напр.: Ростислвъ жє показа правду *свою*... (ГВЛ, 103). Неузгодженими означеннями були іменники в род. та дав. відм., напр.: а ты ми еси свои бра(т) и сн̃ъ не помѧна злобы *брата* его (ИЛ, 477); іменниково-прийменникові сполучення, напр.: томъ же лѣтѣ. явисѧ звѣзда. *с хвостомъ* на западѣ. и стоя. м(с)ць (ИЛ, 257). Для писемних пам'яток характерне було вільне, дистантне розташування означень в атрибутивних словосполученнях і накопичення в реченнях різних означень (однорідних і неоднорідних, узгоджених і неузгоджених), напр.: *Того* жє лѣта прєставися *вєликый* князь *краковьскый* Болєславь, *добрый* и *тихый*, *кроткый* и *смирєнный*, *нєзлобивый*, *братолюбивый* (ГВЛ, 134). У майбутньому узгоджені закріпилися в препозиції, а неузгоджені – у постпозиції щодо означуваних слів.

Додатки позначали в реченні предмет, явище, абстрактне поняття, яких певною мірою стосувалися дія, стан чи інша предикативно осмислювана ознака. Статусу другорядних вони набули тоді, коли з розрізненням імені-підмета й дієслова-присудка залишалися обабіч них і почали осмислюватися у зв'язку з присудком. Із закріпленням за підметом наз. відм. виразниками додатків стали всі форми непрямих відмінків. А внаслідок диференціації відмінкових форм у праслов'янській мові сформувалися два різновиди додатків – прямі, що позначали об'єкти, на які переходила дія, і непрямі, що характеризували предмети, явища, на які не поширювалася повідомлювана в реченні дія.

Для давньоукраїнського періоду характерне було функціювання прямих і непрямих додатків. Прямий додаток при перехідних дієсловах виражався формою знах. відм. іменників без прийменника, напр.: Изѧславъ же видѣвъ *брата* своего въ здоровьи. и слыша королеву рѣчь (ИЛ, 407); а при перехідних дієсловах із запереченням передавався формою род. відм. імен, напр.: не даи *славы* Роуси ни погоуби *града* сего (ИЛ, 757). Функцію непрямого додатка виконували іменники в непрямих відмінках з прийменниками та без них, напр.: Кротъкъ боуди къ вьсѧкомоу *чл҃вкоу* (Изб 1076, 214); займенники в непрямих відмінках, напр.: и наказавъ его. Володимеръ ѡ *всемъ*. велѧ ему к *соб*ѣ приходити (ИЛ, 285); субстантивовані прикметники, дієприкметники, напр.: с честью и славою тогда же посла Володимеръ. Андрѣя с *погаными* на Лѧхы. и повоеваша ѣ (ИЛ, 286), Что лва злѣе во *четвероногих*? или что змиі лютѣе у *ползущих* по земли? (СДЗ, 44).

Становлення обставини як різновиду другорядних членів стало більш показовим у праслов'янській мові, коли в її ролі почали вживатися відприкметникові прислівники на *-о/-ě,* відприкметникові безсуфіксальні прислівники, інфінітиви, супіни. Використання різних слів у ролі обставин зумовлювалося змістом речень, потребою у вираженні певних ознак дії.

На давньоукраїнському ґрунті виділялися обставини місця, часу, причини, мети, способу дії. Так, обставини місця виражалися прислівниками, напр.: река ему ты хощеши *прочь* поити а мене ѡставивъ (ИЛ, 458); безприймен. формою місц. відм. імен., напр.: а поеди сѣмо ко мнѣ. перебуди же оу мене *Киев*ѣ доколѣ же приде(т) Ростиславъ (ИЛ, 470); приймен.-відмінк. формами непрямих відм. імен., напр.: Всяк человѣкъ у друга видит сучець *въ глаз*ѣ (ПДЗ, 89); обставини часу – прислівниками, напр.: *тогда* же и конь Даниловъ застрѣленъ бы(с) с города (ИЛ, 752); безприймен. відмінк. формами імен., напр.: *Тое же зимы* престависѧ. Степаньскии кнѧзь. Иванъ с҃нъ Глѣбовъ (ИЛ, 938); приймен.-відмінк. формами імен., напр.: Чадо застоупи *въ старость* оц҃ѧ своєго. и не ѡскърби єго. *въ живот*ѣ єго (Изб 1076, 414); обставини причини – безприймен. оруд. відм. імен., напр.: оу нихъ много королевичь же. и Дьянишь. и Соудиславъ. изнемогахоу *гладомь* в градѣ (ИЛ, 771); приймен.-відмінк. конструкціями, напр.: Сии же блг҃овѣрныи кнѧзь Володимѣрь.

возрастомь бѣ высокъ. плечима великь лицемъ красенъ… глаголаше ясно *ѡ(т) книгъ* (ИЛ, 920-921); сполученням знах. відм. із приймен. *про, за, черезъ,* напр.: Михаилъ. иже за *страхъ* Татарьскыи не смѣ ити Кыевоу (ИЛ, 783); обставини мети – супіном, напр.: Володимеръ же посла с̃на Романа. во Володимерь *кнѧжить* (ИЛ, 285); інфінітивом, напр.: и пущенъ есмь азъ брань *створити* со кнѧземь Перескымъ (ИЛ, 272); безприймен. дав. відм. іменників, напр.: Изѧславъ же поя ю собѣ *женѣ*. и оучини сватбу (ИЛ, 468); приймен.-відмінк. конструкціями імен., напр.: Дивнѣи дива, иже кто жену поимаетъ злобразну *прибытка дѣля* (СДЗ, 27); обставини способу – прислівниками, напр.: Яко же олово гинет *часто* разливаемо… (СДЗ, 41); прийм.-відмінк. формами імен., напр.: ѡнъ же ко всему тому *с радостью* приступи (ИЛ, 452); формою безприймен. оруд. відм., напр.: Соудиславъ же *лестью*. посла ко Александрови (ИЛ, 771).

В індоєвропейський період початок другорядним членам речення дали допоміжні слова, що входили до групи підмета й групи присудка. На праслов'янському ґрунті вони утвердилися в ролі другорядних членів речення, залежних від підмета або присудка. А в давньоукраїнський період розвинули свої синтаксичні функції, власні засоби вираження, місця у реченні. У цілому процес формування другорядних членів речення зводився до вдосконалення й усталення їх виражальних засобів та структури українського речення.

Список літератури

Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1960. 236 с.

Безпалько О.П. Синтаксис. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 391–410.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 199–212.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 125–132.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 166–179.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / відп. ред. акад. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

Москаленко А.А. Синтаксис складного речення давньоруської та української мови: посібник / ред. Ю.Ф. Касім. Одеса: Одеський державний педагогічний інститут ім. К.Д. Ушинського, 1959. 34 с.

Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 131–230.

Щербатюк Г.Х. Просте речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 11–131.

2. Синтаксис простого речення

2.1. Розвиток простого речення.
2.2. Прості односкладні речення.
2.3. Прості двоскладні речення.
2.4. Ускладнені прості речення.

2.1. Початок простому реченню дали окремі слова чи групи слів, що почали вживатися на індоєвропейському ґрунті в ролі синтаксичних конструкцій. Показником простого речення були тоді головні слова (ім'я, дієслово або одне з них), які й започаткували граматичний центр простого речення. До складу простого речення могло входити одне головне слово (переважно дієслово), рідше два (дієслово й ім'я), що дало початок розрізненню односкладних і двоскладних речень за наявністю головних членів речення. Головні слова могли самостійно виражати думку або в поєднанні із супровідними словами, що виділялися в межах синтаксичних конструкцій як група присудка й група підмета. Здатність головного слова виражати самостійно зміст повідомлення призводило до появи непоширених речень, а з допоміжними словами – до виникнення поширених речень. За повнотою розкриття змісту речення являли собою повні й неповні. А відповідно до мети висловлювання набували розповідного, питального, спонукального характеру.

З усталенням на праслов'янському ґрунті головних і другорядних членів речення, граматичної основи речення, до якої увійшли підмет і присудок, способів вираження членів речення конструкції з одним предикативним центром закріпилися в мові як прості речення, на противагу складним, що мали кілька предикативних центрів. Прості речення зберегли свої давні граматичні ознаки – характеристики за одно складністю /

двоскладністю, поширеністю / непоширеністю, повнотою / неповнотою, розповідністю / питальністю / спонукальністю. Більш вживаними у праслов'янській мові були односкладні речення, а менш вживаними – двоскладні.

На писемному ґрунті прості речення зберегли свої давні риси й показали своєрідні особливості. Уреальненою стала класифікація речень за метою висловлювання завдяки використанню у них певних додаткових засобів. Так, розповідні речення передавали необхідне повідомлення без додаткових граматичних засобів, напр.: Кияне же вси изидоша с радостью великою. противу своему кн̃зю и тако быша ему ради вси (ИЛ, 470). Питальні речення виражали запитання за допомогою питальних займенників, прислівників, часток, відповідного порядку слів, напр.: Егда кто вѣсть; кто одолѣеть, мы ли, онѣ ли? Ли с моремъ кто свѣтенъ? (ПВЛ, 34). Спонукальні речення містили спонукання до чогось, виразниками якого були дієслова в другій особі одн. наказ. способу й інші засоби, напр.: Не оправьдаи неправьдьнааго аште и дроугъ ти ѥсть (Изб 1076, 203). Заперечні речення виражали заперечення дії, предмета, явища за допомогою часток *не, ни,* що могли вживатися з дієсловом, та заперечних займенників, прислівників, напр.: И не приложю помиловати паки дому Израилева… (ПВЛ, 68). Речення могли набувати окличного характеру, передаючи його за допомогою спеціальних засобів, напр.: О сквєрнаа прєлєсть ихъ! (ГВЛ, 109).

Наповнюваність граматичної основи простих речень відображали односкладні й двоскладні прості речення. Односкладні речення містили тільки одне головне слово в граматичній основі (підмет або присудок), напр.: А о Корсуньстѣй странѣ (ПВЛ, 37); Но боюся, господине, похуленіа твоего на мя (СДЗ, 4). Двоскладні речення мали в своїй граматичній основі обидва головні члени речення (підмет і присудок), напр.: Игорь ждѣтъ мила брата Всєволода (СПІ, ãі); и ѡдинъ с города потѧгнувъ стрѣлою оудари в горло и тако Б̃ъ заступи и ѡ(т) см̃рти и ту гнѣвы повелѣ воевати много (ИЛ, 487).

Наявність чи відсутність другорядних членів речення яскраво засвідчували непоширені й поширені прості речення. Непоширені складалися тільки з головних членів речення (одного чи двох), напр.: И побѣдиша деревляны (ПВЛ, 42); Страны ради, гради вєсєли

(СПІ, м̃г). Поширені речення містили, крім головних членів, ще й другорядні, напр.: По сємъ жє Володимєръ поєха из Бєрєстіа до Володимєра (ГВЛ, 137); ѡ(т)вѣщавъ жє старѣшина сбороу (ЄЄ, 147).

Реалізація відповідного змісту повідомлюваного відобразилася в повних і неповних реченнях. Повні речення виражали думку при наявності всіх необхідних членів речення, напр.: Княгини жє въшєдши повѣда рѣчь Ярьтакову (ГВЛ, 145); Дрємлєтъ въ полѣ Ольгово хороброє гнѣздо (СПІ, д̃і). А неповні речення втрачали частину висловлюваного через відсутність необхідних членів, але компенсували втрачене за рахунок контексту, напр.: Бд̃ никто жє нє видѣ никдѣ жє токм(о) иночадыи (ЄЄ, 42); а вы боудите до вечера в Киевѣ. и мы боудемъ (ИЛ, 427).

Отже, в індоєвропейській мові просте речення виникло на основі слів чи окремих груп слів, у праслов'янський період розвинуло свою структуру, набуло багатьох диференційних ознак, а в давньоукраїнський період чітко виділялося серед інших синтаксичних конструкцій. Ознаки давнього простого речення відобразилися в майбутньому розвитку української мови й на сучасному етапі.

2.2. Виникнення односкладних і двоскладних речень пов'язане із розвитком словозміни повнозначних слів та формуванням службових слів. А розрізнення їх почалося з творення особових форм дієслова, що протиставлялися недієслівним словам (це було перше граматичне протиставлення в мові). Функційною ознакою особових форм дієслів стало вираження ними одночасно дії і суб'єкта дії. У зв'язку з цим особові дієслова-присудки могли виконувати роль цілого речення і передавати зміст речення більшою мірою, ніж інші частини мови, а при входженні недієслівних номінацій у речення особові дієслова зосереджували в собі основу речення. У випадках уточнення суб'єкта дії особові дієслова супроводжувалися відповідними іменами, що поступово перетворилися на другий головний член речення – підмет. Коли йшлося тільки про предмети, явища або лише про дії, стани підмет чи присудок могли самостійно або із другорядними членами вживатися в ролі цілих речень, стаючи одночленними граматичними центрами речень.

На праслов'янському ґрунті односкладні прості речення постали зі сформованою синтаксичною будовою, з високою частотністю і з

різними семантичними особливостями. Будова простих односкладних непоширених речень нагадувала первинні граматично неоформлені слова-речення, а будова простих односкладних поширених речень являли собою окрему синтаксичну категорію, сформовану разом із категорією двоскладних речень унаслідок еволюції давніх однослівних і багатослівних граматично невпорядкованих речень. Односкладні речення поділялися на два великі семантичні різновиди – дієслівні й іменні, у межах яких виділялися окремі типи простих односкладних речень.

У давньоукраїнський період односкладні речення виділялися як окрема самостійна синтаксична одиниця з одновершинним синтаксичним центром (при наявності одного головного члена речення), з поширеною або непоширеною структурою, з повним або неповним вираженням змісту. Від неповних двоскладних речень односкладні відрізнялися тим, що в них особове значення набувало зовнішнього синтаксичного характеру, а в неповних двоскладних – воно було складовою частиною внутрішнього синтаксичного зв'язку. Граматичне вираження головного члена речення лягло в основу класифікації простих односкладних речень.

Дієслівні односкладні речення поділялися на означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові й безособові. Основним показником означено-особових речень були форми 1, 2 ос. одн., мн., дв. наказ. способу дієслів, а згодом і форми 1, 2 ос. дійсн., умовн. способів дієслова, напр.: *Послоушаи* бг̃а паче очию си рекъшааго. не осоужаите да не осоуждени боудете (Изб 1076, 196); Да *разверзу* въ притчах гаданіа моя и *провѣщаю* въ языцѣх славу мою (СДЗ, 4); Еще *возвратимся* на предняя словеса (СДЗ, 33). На давньому українському ґрунті ці речення були більш поширені, ніж двоскладні із займенником 1, 2 ос. в ролі підмета. Специфічність таких односкладних речень полягала в тому, що дієслово-присудок ніс більше семантичне навантаження через відсутність підмета-займенника, ніж граматична основа у двоскладних реченнях. В українській мові збереглися спонукальні й розповідні означено-особові речення, що вживаються разом із двоскладними.

У неозначено-особових реченнях головне слово виражалося формою 3 ос. мн. дієслів, рідше 3 ос. одн., напр.: А оже *оукрадоуть* чюжь песъ, любо ястребъ, любо соколъ, то за обидоу 3 гривны (ПР,

72); Аже межю *перетнеть* бортьную, іли ролеіную *разореть*, іли двѡрную тыномъ *перегородить* межю… (ПР, 112). Вони траплялися в різних писемних творах і функціювали як оповідні структури. Неозначено-особові речення з дієсловом у 3 ос. мн., що вказує на невизначену групу осіб, рідше ситуацію, час, стали ознакою і сучасної української мови. А речення з дієсловом в 3 ос. одн. вийшли з ужитку, бо форма одн. не відповідала категорії неозначеності. Такі речення передали свої функції двоскладним, насамперед із підметами *хто, що.*

Узагальнено-особові появилися пізніше, ніж означено-особові й неозначено-особові, і в ролі головного члена мали дієслова дійсн. або наказ. способів 2 ос. одн., напр.: *Не имѣи* собѣ двора близъ царева двора (СДЗ, 20); желѣзо *уваришь*, а злы жены *не научишь* (СДЗ, 31). У давніх писемних пам'ятках вони були поодинокими й відрізнялися від тотожних за формою означено-особових речень тим, що характерний для них зовнішньо-синтаксичний зв'язок співвідносив їх зміст із будь-якою особою взагалі чи з певною категорією осіб, визначеною змістом речення, ситуацією чи контекстом. Такі речення виражали повчання, наказ, пораду, настанову, побажання, адресовані великій групі слухачів, присутніх чи відсутніх у даній розмові, і зберегли свою семантику до сьогодні.

Безособові речення виражали дію, стан поза відношенням до суб'єкта, за допомогою дієслова переважно в 3 ос. одн. тепер., мин., майб. часів. Становлення різних формальних засобів вираження безособового значення зумовило поділ безособових речень на окремі різновиди. Одним із найбільш давніх типів безособових речень, але рідковживаних в давньоукраїнський період, були власне безособові з головним членом у 3 ос. мн. дієслів, напр.: Тоює же зимы *погремѣ*. м(с)цѧ. дека(б). въ. Ѣ. (ЛЛ, 303). Окремо виділялися безособові речення із особовими дієсловами в безособових значеннях із часткою *ся* або без неї, напр.: конь же начатъ соватисѧ под ни(м). и шеломъ с него слетѣ. и щитъ *ѡ(т)торже* (ЛЛ, 334). Інший різновид становили безособові речення, що сформувалися на основі дієслова *быти* з додатковими компонентами (прислівниковими, іменниковими тощо), напр.: и *бы(с) к великоу дн҃и* на веребницю и тоу престависѧ добрыи старечь Петръ Ильичь (ИЛ, 340). Велику групу в українській мові становили безособові речення із залежними та незалежними інфінітивами, напр.: Разоумьно *послоушѧти подобаєть* пьрѧ

соудиямъ. неоудобь бо ѥсть правьды изобрѣсти. скоро отъбѣгаюште или отъгонѧште (Изб 1076, 200), А се покони вирнии были при Ярославѣ: *вирьникоу взѧти* 7 вѣдеръ солодоу на нед(ѣ)лю, оже ѡвьнъ любо полоть, или 2 ногатѣ (ПР, 123–124). Поступово зростала й кількість безособових речень із пасивно-дієприкметниковими зворотами та з формами предикативних прислівників у ролі головного члена речення, напр.: а за жеребець, ѡже *не въсѣдано* на нь, то гривна коунъ, а за жеребѧ 6 ногатъ… (ПР, 126); и Бъ̃ разгна мьглу и бы(с) ясно (ИЛ, 466). У спадок сучасній українській літературній мові перейшли безособові речення з незалежним інфінітивом, з дієсловами на *-ся,* прислівниками, пасивними дієприкметниками іменної форми в ролі головного члена, поступово занепали речення з дієсловом *быти,* що сполучався з інфінітивом, зі словами повинності *подобаеть, достоить* та інші безособові речення.

Іменні речення становили значно меншу за кількістю групу односкладних речень у давньоукраїнський період, ніж дієслівні. Головний член їх позначав суб'єкт дії, стану, процесу й виражався переважно іменниковими формами. Номінативні речення могли містити повідомлення, вказівку, оцінку, ставлення до когось (чогось) та інше, напр.: О *благости божіа!* (ПП, 22); а *се* вы *братъ* мои Игорь (ИЛ, 320); *о хѣ̃ ис̃ѣ гн̃* нашемь ѥмоу же *слава*: ныня и присно и въ вѣкы вѣкомъ (Изб 1076, 474). З давнього українського періоду номінативні речення стали більше входити до вжитку і сьогодні виділяються як самостійні синтаксичні одиниці в різних стилях української мови.

Історія розвитку односкладних речень засвідчила про їх активне творення й функціювання у всі епохи. Започатковані в індоєвропейський період типи односкладних речень розвинули та усталили свою структуру з одновершинним центром (одним головним членом речення), а в писемний період закріпилися в багатьох струтурно-семантичних різновидах, що з невеликими змінами стали надбанням і сучасної української мови.

2.3. Формування структури двоскладних речень було протяжним і складним, що не дало можливості їм настільки розвинути формальні засоби вираження, як односкладним. Особові дієслова первинно зосереджували в собі дію й суб'єкт дії, були найбільш суттєвими й

постійними елементами речення, але в окремих випадках значення суб'єкта дії чи стану ставало незрозумілим і вимагало спеціального уточнення. Тому разом почали вживатися головні члени речення – присудок і підмет, що склали граматичну основу двоскладного речення. На початковому етапі становлення підмет як назва суб'єкта дії міг не збігатися із суб'єктом думки, а присудок як назва дії – з предикатом думки. І якщо первинно підмети виражалися іменами, а присудки – дієсловами, то з виникненням іменної словозміни, виділенням різних категорій невідмінюваних слів, усталенням формальних засобів підпорядкування головним членам речення другорядних у ролі головних компонентів речення почали використовуватися слова різних частин мови.

У праслов'янській мові двоскладне речення було самостійною синтаксичною одиницею, що мала усталену граматичну основу, відповідну структуру, порядок розташування членів речення й певні засоби їх вираження. Предикативний центр двоскладного речення утворювали обов'язково підмет і присудок (головні члени), які могли доповнюватися залежними словами. Підмет виражався іменними частинами мови, рідше дієсловами, прислівниками, службовими частинами мови, а присудок дієслівний – особовими формами дієслів, іменний – іменними частинами мови з дієслівною зв'язкою **byti* або без неї. Двоскладні речення лише з головними членами (предикативним центром) були непоширеними, а при наявності хоч би одного другорядного члена речення вважалися поширеними. Поширені й непоширені двоскладні речення могли бути повними й неповними, але в непоширеному реченні міг бути відсутній головний член речення, а в поширеному – будь-який член речення. Порядок розміщення членів у двоскладних реченнях був вільним, з частим розривом компонентів групи підмета й групи присудка, розміщенням між головними другорядних і навпаки.

Давній українській мові були властиві двоскладні речення як унормовані, розвинені за структурою самостійні синтаксичні конструкції. У їх складі виділявся двочленний предикативний центр – самодостатній у вираженні змісту речення або доповнений другорядними членами, необхідними для повного розкриття повідомлюваного. Непоширені речення були маловживаними в писемних пам'ятках, на відміну від поширених речень, напр.:

И рече Володимеръ… (ПВЛ, 89); Того же лѣ(т) Городенъ погорѣ всь. и цр̃кы каменая. ѡ(т) блистания. молниѣ. и шибения грома (ИЛ, 634). Поширені й непоширені речення з необхідними словами для вираження змісту речення належали до повних, а речення з опущеними компонентами – до неповних, напр.: зане ратнии наши вси на конехъ суть (ИЛ, 426); а ты сн̃ъ е(г) сѣдиши в Пересопници. а другыи Бѣлѣгородѣ (ИЛ, 416-417). Двоскладні речення могли ускладнюватися однорідними членами, зворотами, уточнювальними словами й іншими конструкціями, напр.: Олєксандръ прія *Угровєскь, Вєрєщинъ, Столпъє, Комовь*, и да Василкови Бєлзъ (ГВЛ, 78); Княгини жє Романова *възємши дѣти своя*, бєжа въ Володимєръ (ГВЛ, 77); Мы же, *хрестьяне суще*, не въздаем почестья противу оного възданью (ПВЛ, 89).

Найбільш суттєвою ознакою давніх двоскладних речень, що відрізнила їх від дописемної доби, стало використання в ролі підмета особових займенників. У минулому вказівним займенникам, що лягли в основу особових, не характерна була номінативна функція, а зі становленням категорії особових займенників розвинулася в них і нова синтаксична функція – вираження суб'єкта дії. У давній український період двоскладні речення із займенником-підметом при дієслові-присудку в різних часових формах були поодинокими, напр: Онъ же рече имъ… (ПВЛ, 90); да и азъ быхъ ту же страсть приялъ (ПВЛ, 93). Але з часом вони більше поширилися і стали нормою сучасної української мови. Унаслідок використання особових займенників-підметів більше вдосконалилася двоскладна структура простого речення.

Компоненти двоскладного речення закріплювали за собою певне місце, тому порядок розміщення членів речення набував більш стабільного й впорядкованого характеру. Простий дієслівний присудок міг стояти після й перед підметом, поруч і часто на відстані від нього, частини присудка, вираженого дієсловами у формах перфекта, плюсквамперфекта, складеного майбутнього часу, умовного способу могли також розриватися, напр.: Но *врагъ не почиваше*, остря ю на възбраненіе отрока о таковѣм смиреніи его (ПП, 26); Оттолѣ *сынъ* его *Георгій* велику любовъ *имѣяше* къ святому тому мѣсту (ПП, 5); В другый же день пакы *пріиде жена* (ПП, 30); и *начнеть бра(т)* брата *закалати* (ЛЛ, 262); яко аще не *бы Господь помоглъ* ми (ПП, 48).

Складений дієслівний присудок займав переважно постпозицію щодо підмета, поблизу чи на віддалі від нього, напр.: *Писци* же *начаша каатися* своего съгрѣшеніа (ПП, 10); Сего же ради *Въсеволодъ* съ сыномъ своимъ Владимеромъ ис Переяславля *пріеха видѣти* такого чюдеси (ПП, 11). Іменний присудок так само розміщувався частіше після підмета, напр.: Володимеръ же *радъ бывъ*... (ПВЛ, 81); Азъ бо *есмь*, княже господине, *аки трава блещена*... (СДЗ, 7). Порушення такого порядку зумовлювалося тематикою, жанром пам'ятки, а також стилістичною метою висловлювання. Наслідком цього ставало використання в писемних пам’ятках речень із довільним, нефіксованим розташуванням компонентів складеного дієслівного й іменного присудків, напр.: И *нача Богъ умножати* чръноризца молитвами пречистыа Богородица и преподобнаго Антоніа (ПП, 18); и *бы(с) брань тѧжка.* межи ими (ИЛ, 737). Вільний, непрямий порядок розташування членів речення був характерний для живої розмовної мови, у якій зберігся до сьогодні. А прямим порядком у сучасній літературній мові вважається розміщення членів речення в такій послідовності: підмет, присудок, другорядні члени.

У своєму розвитку двоскладні речення пройшли довгий шлях від функціювання в індоєвропейський період граматично неоформлених речень, що об’єднували ім’я (назву суб’єкта дії) та дієслово (назву дії) або ще й супровідні слова, до усталення головних і другорядних членів речення, засобів їх вираження, а в писемний період – до становлення повноцінної синтаксичної конструкції з двовершинним предикативним центром, сформованою граматичною будовою, відповідним порядком членів речення, що в подальшому набув унормованого характеру.

2.4. Процес ускладнення речень розпочався ще в індоєвропейський період. Початком його могло бути вживання при будь-якому члені речення дієприкметників, що становили іменну форму й допускали при собі такі самі доповнення, як і особові форми тієї основи, до якої вони належали. Завдяки можливості вільно прилягати до слів дієприкметники набули різної функційності, а прилягання стало основним прийомом зближення слів індоєвропейського синтаксису. Крім дієприкметників, використовувалися й інші засоби ускладнення речення, але через

відсутність упорядкованого граматичного оформлення речення, чіткого розмежування синтаксичних конструкцій додаткові значеннєві компоненти, що вводилися в речення для вираження певного змісту, не мали визначеного статусу, як і головні слова речення, а набули його пізніше.

На праслов'янському ґрунті виділялися ускладнені речення з різноманітними додатковими синтаксичними конструкціями. Поштовхом до їх творення була зміна синтаксичних функцій віддієслівних іменних форм (дієприкметників, інфінітивів, супінів). Вживаючись спочатку в атрибутивній функції, віддієслівні іменні утворення почали частіше уточнюватися залежними від них другорядними членами, а з підпорядкуванням собі другорядних членів вони помітно віддалилися від звичайних іменних форм і ще більше функційно наблизилися до дієслівних особових форм, розвинувши при цьому нову, напівприсудкову функцію. Так утворилися дієприкметникові, інфінітивні й супінні звороти. Вони виконували напівпредикативну функцію, бо головні їх слова підпорядковувалися іншому (головному чи другорядному) членові основної частини речення.

На українському ґрунті виділялося кілька різновидів ускладнених речень – прості речення з відокремленими членами речення, з однорідними членами речення, зі вставними словами, зі звертаннями. З них найбільш архаїчну групу становили речення з відокремленими членами, вираженими дієприкметниковими, інфінітивними, супінними зворотами. Дієприкметникові звороти як відокремлені члени речення виконували атрибутивну функцію, причому дієприкметники мали членну або нечленну форми, напр.: ѡни же начаша прр҃ки избивати *ѡбличаѥми ѡ(т) ни(х)* (ЛЛ, 98). Але найбільш частими були дієприкметникові звороти з напівпредикативною функцією, які у зв'язку з підметами, іменними присудками й пов'язаними з ними прикладками мали форму наз. відм., у залежності від прямого додатка – форму знах. або род. відм., а у зв'язку із слабокерованим додатком у формі дав. відмінка – дав. відм., отримавши назву *звороти з давальним самостійним*. Дієприкметникові звороти з дієприкметником у наз. відм. виконували функцію вираження дії чи стану, супровідної до змісту основної частини речення і здебільшого ускладнюваної додатковими

синтаксичними значеннями різних обставин (способу дії, часу, причини, мети, умови, місця тощо), напр.: Игорь же нача княжити въ Кыевѣ, *миръ имѣя ко всѣмъ странамъ* (ПВЛ, 39); *и тако дошедъ Сѫ̑славъ Чернигова*, ту ѡста (КЛ, 478); *видѣвшє жє многоє множєство полковъ устрѣмлєніє*, нє стръпѣша, но прѣдашася (ГВЛ, 115); Се же рече, *грозя имъ* (ПВЛ, 48); *З добрымъ бо думцею думая*, князь высока стола добудеть, *а с лихимъ думцею думая*, меншего лишенъ будеть (СДЗ, 26); Изѧславъ же *поминѧ городъ. подале города.* и ста на рѣци. *не дошедъ Слоучи* (КЛ, 410). Дієприкметникові звороти з дієприкметником у знах. та род. відмінках виражали дію або стан, суб'єктом яких був прямий додаток, і наближалися за функцією до підрядних додаткових речень, напр.: *Печенѣзи же мнѣша князя пришедша*, побѣгоша разно от града (ПВЛ, 48); И наидоша я козарѣ, *сѣдящая на горах сихъ в лѣсѣхъ…* (ПВЛ, 16). Дієприкметникові звороти з давальним самостійним (з дієприкметником у дав. відм.), що стали своєрідністю східнослов'янських мов, виконували різні обставинні функції (часу, причини, способу дії, допустовості й наслідку) або вживалися для вираження супровідної дії чи стану, напр.: *По сємъ жє долгу врємєни минувши*, мятєжь бысть мєжи братома, Володимєромъ и Романомъ (ГВЛ, 78); *падшю снѣгу и сєрєну*, нє могоша ити и въротишася на Нурѣ (ГВЛ, 110); *и прошедше валъ* ту сташа. *зрѧщимъ на сѧ. стрѣлцемъ же бьющимъсѧ межи полко(м)а* (КЛ, 381); *Онъ же шедъ* сѣде на столѣ Черниговѣ, Ярославу сущю Новѣгородѣ тогда (ПВЛ, 99). Дієприкметникові звороти в напівпредикативній функції могли приєднуватися до основної частини речення за допомогою сурядних сполучників або підрядних сполучників та сполучних слів, напр.: *Городу жє взяту*, и поимаша в нємь товара много (ГВЛ, 135); «*Да приходячи Русь* слюбное емлют, *елико хотячи…*» (ПВЛ, 24). З перетворенням нечленних дієприкметників у незмінні дієприслівники, дієприкметникові звороти почали сприйматися як дієприслівникові звороти, що збереглися частково до сьогодні або зменшили свою продуктивність чи взагалі занепали (напр., звороти з давальним самостійним).

Після виникнення інфінітивів і супінів та з розвитком їх здатності групувати навколо себе другорядні члени речення, які були при дієсловах-присудках, стали поширюватися ускладнені речення з інфінітивними й супінними зворотами, напр.: Якоже се и при насъ

нынѣ половци законъ держать отець своих: *кровь проливати* (ПВЛ, 16); Изяславъ жє *проси у нихъ помощи* ити на Галичь (ГВЛ, 117); и ѡто чина въѣхаша Берендици *взѧтъ полкоу*. съ саблѧми и почаша я сѣчи (КЛ, 326); и ѣхаша за Кыевъ *воеватъ* (КЛ, 556). Із занепадом супіна та заміщенням його інфінітивом замість супінних зворотів стали поширюватися інфінітивні, напр.: Да поидѣте *княжитъ* и володѣти нами (ПВЛ, 18); и посласта подвоискѣи и биричѣ по оулицамъ *кликати* (КЛ, 369). Ускладнені речення з інфінітивними зворотами поступово знизили частотність із витісненням їх складнопідрядними реченнями.

Відокремленими членами речення в українській мові були й прикладки. Завдяки їм часто ускладнювалися речення й набували більш обширної структури і розкритого змісту. Прикладки стосувалися здебільшого назв осіб, рідше інших понять і виражалися переважно кількома словами, напр.: Видѣв же первый от ангелъ, *старѣйшина чину ангелску*, помысли въ себе, рекъ… (ПВЛ, 62). У такому співвідношенні вони активно використовуються і в сучасній українській мові.

Структуру речення в українській мові ускладнювали й однорідні члени речення. Однорідними були головні й другорядні члени, що поєднувалися інтонаційно або за допомогою сурядних сполучників. У писемних пам'ятках такі ускладнені речення були досить вживаними, причому відкритої структури, тобто інтонація речення вказувала на можливість безкінечного приєднання однорідних членів, напр.: Царь же *крести* князя ихъ и боляры вся, и миръ *створи* с болгары (ПВЛ, 18); и Всеволодъ кнѧзь Киевьскии. прииде и *съ женою*. и *съ* всими *бояры* на свадбоу (ИЛ, 314); ѡнъ же дасть єму. *бронѣ*. *щитъ*. *мечь* (ЛЛ, 67).

З метою виразити ставлення мовця до повідомлюваного і передати різні модальні значення в тексти писемних творів автори вводили вставні слова, вирази, а для інтонаційного виділення певного компонента речення використовували звертання, що також ускладнювали структуру речення. У давніх творах речення зі вставними словами і виразами були не частими, напр.: Здѣ же, *рече*, достоить блудъ творити всякъ (ПВЛ, 60); соцькый жє Микула рєчє: «*Господинє*! Нє погнєтши пчєлъ, мєду // нє ясти» (ГВЛ, 94). Однак продуктивним було використання у реченнях звертань, до істот і до

неістот, напр.: *рабє, анг҃лє, бц҃є, воєводо, служитєлю, жєно, б*ѣдничє (Чет, 5, 38 зв, 47 зв, 73, 76 зв, 321 зв, 360).

У писемних пам'ятках траплялися і речення, ускладнені кількома різними конструкціями, напр.: *Вид*ѣвъ *же Аронъ*, *брат Аврамовъ*, *ревнуя по идол*ѣх хотѣ вымчати идолы, а самъ съгорѣ ту Аронъ, и умре пред отцемъ (ПВЛ, 64-65); И *възя Книгы Пророчєскіа*, *тако съб*ѣ *въ сєрдци мысля*, рчє: «*Господи Божє силный и всємогый*, словомъ своимъ вся съзидаа и растрояа! Што ми, *Господи*, проявишь грѣшному рабу своєму, на томь стану» (ГВЛ, 132).

Процеси вдосконалення, збагачення структури простого речення, розширення його виражальних можливостей, функційних можливостей різних частин мови відобразили специфіку не тільки простих речень, а й представили прості ускладнені речення як самодостатні цілісні синтаксичні конструкції.

Список літератури

Арполенко Г.П. Односкладні речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 231–289.

Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1960. 236 с.

Безпалько О.П. Синтаксис. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 391–410.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 212–224.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 125–132.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 166–179.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / відп. ред. акад. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 131–230.

Щербатюк Г.Х. Просте речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 11–131.

3. Синтаксис складного речення

3.1. Формування складного речення.
3.2. Безсполучникові речення.
3.3. Складносурядні речення.
3.4. Складнопідрядні речення.

3.1. Для вираження глибокої чи багатоскладової думки в одному відрізку мовлення в індоєвропейській мові використовувалася кілька окремих речень. Речення розміщувалися переважно одне біля одного, у порядку розкриття змісту думки і мали різні граматичні центри. Зв'язок між реченнями передавався інтонаційно, лексичними елементами й порядком розміщення їх компонентів. Водночас помітним ставало і функціювання деяких сполучних засобів на зразок *и, или*. З урахуванням таких відомостей можна стверджувати про зародження в індоєвропейській мові складних речень, які в подальшому розвитку слов'янських мов набули виразної структури й відповідної класифікаційної характеристики.

У праслов'янській мові складне речення являло собою сформовану синтаксичну конструкцію з двома чи кількома частинами, незалежними або підпорядкованими одна одній. Частини складного речення відрізнялися від окремого простого речення тим, що в межах складного вони були позбавлені комунікативної самостійності та існували лише в сукупності, утворюючи єдину синтаксичну одиницю. За характером відношень між частинами складні речення поділялися на безсполучникові (з формально невираженим зв'язком між частинами), складносурядні (з паратактичним зв'язком між частинами) і складнопідрядні (з гіпотактичним зв'язком між частинами). При цьому, логічним є розгляд складних речень як первинно безсполучникових, далі як сполучникових з омонімією сполучників (здатністю сполучників виражати одночасно паратактичні й гіпотактичні зв'язки або різноманітні зв'язки в межах одного типу речень), а потім як усталених сурядних, підрядних і безсполучникових складних речень у зв'язку з усталенням сполучних засобів для вираження синтаксичних відношень.

У давньоукраїнський період були відомі складні речення як високоорганізовані, стандартизовані синтаксичні конструкції в трьох

типах (безсполучниковому, сурядному, підрядному) та з кількома різновидами в межах кожного типу й відповідними засобами їх вираження. Безсполучникові речення, відображаючи інтонаційне поєднання залежних або незалежних за смисловою структурою частин, збігалися за семантикою зі складносурядними або складнопідрядними реченнями, напр.: Щєкотъ славіи успє, говоръ галичь убуди (СПІ, ѓі); И прозваша Олга – вѣщий: бяху бо людие погани и невѣигласи (ПВЛ, 25). Складносурядні речення мали різні смислові зв'язки між частинами (єднальні, зіставні, протиставні, розділові), напр.: И приспѣ осень, и помяну Олегъ конь свой… (ПВЛ, 29); Ничить трава жалощами, а дрєво с тугою къ зємли прєклонилось (СПІ, к̃); И Фараонъ таковый бѣ, но и тому будущаа предпоказа (ПВЛ, 31). Більш складними за структурою і семантикою були складнопідрядні речення (з часовими, умовними, причиновими, з'ясувальними та іншими зв'язками), напр.: Взоренъ бываеть во вратѣхъ мужь ея, внегда аще сядеть на сонмищи съ старци и съ жители земли (ПВЛ, 57); Въ 7-й же день почи богъ от дѣлъ своихъ, иже есть субота (ПВЛ, 62); И въведе Ной, яже заповѣда ему богъ (ПВЛ, 64); Сица же будуть мученья, иже не вѣруеть къ богу нашему Иисусу Христу… (ПВЛ, 73–74).

Порядок розміщення частин у складних реченнях був вільним, аналогічним порядку розташування слів у простому реченні. У безсполучникових реченнях із сурядним синтаксичним зв'язком частини мали незалежний характер і вільний порядок розміщення, а з підрядним зв'язком – підрядна частина залежала від головної і стояла переважно після неї, напр.: И рече Богъ: «Кровь брата твоего вопьеть ко мнѣ, будеши стеня и трясыйся до живота своего» (ПВЛ, 63); Не съкрыва прѣмоудрости своюѣя: словъмь бо познана боудеть (Изб 1076, 313). У складносурядних реченнях частини мали незалежний, непідпорядкований характер та поєднувалися сурядними сполучниками, що розміщувалися на початку майже кожної частини речення, напр.: И възложи богъ на Адама сонъ, и успе Адамъ, и взя богъ едино ребро у Адама, и створи ему жену, и въведе ю̀ в рай ко Адаму, и рече Адамъ… (ПВЛ, 62). У складнопідрядних реченнях залежна частина підпорядковувалася головній, могла займати будь-яку позицію щодо головної частини (постпозицію чи препозицію) і містила підрядні сполучники або сполучні слова, напр.: Егда сдѣла

ковчегъ, и рече господь Ноеви… (ПВЛ, 63); Аврамъ бѣ лѣт 80 и 6, егда родися Измаилъ (ПВЛ, 65).

3.2. Зародженням складного безсполучникового речення було ритмомелодійне поєднання в індоєвропейській мові двох, рідко кількох простих речень із метою вираження багатопланової думки. Первинно вони становили єдиний і неподільний у граматичному відношенні структурний тип речень, у якому простежувалися семантичні відношення між частинами, що стали пізніше основою класифікаційної характеристики складних безсполучникових речень.

На праслов'янському ґрунті безсполучникові складні речення чітко відділялися від інших складних речень, охоплюючи кілька граматичних основ і відображаючи різні семантичні відношення між ними без формально виражених сполучних засобів, лише завдяки змістовому й інтонаційному поєднанню частин. У процесі формування та усталення сполучних засобів складні сполучникові речення почали сприйматися як вторинні, дещо пізніші в часі, ніж складні безсполучникові як первинні. Тому з хронологічного погляду найбільш давніми за походженням можна вважати безсполучникові складні речення, що не мали спеціальних формальних показників синтаксичного зв'язку, водночас розвиток і спеціалізація на спільнослов'янському ґрунті сполучникових складних речень вплинули на класифікацію безсполучникових складних речень.

У давньоукраїнський період безсполучникові речення виділялися як складні синтаксичні утворення з двома чи кількома предикативними центрами, без формальних показників синтаксичного зв'язку між частинами. За граматичним оформленням становили окремий тип складних речень, відмінний від структури складносурядних та складнопідрядних речень. А за семантичними особливостями зближувалися зі складними сполучниковими реченнями, відображаючи між частинами такі смислові зв'язки, як у складносурядних і складнопідрядних реченнях. З урахуванням цього й здійснювалася класифікація безсполучникових речень, але через відсутність у них спеціальних показників синтаксичного зв'язку між частинами така класифікація повністю не збігалася із класифікацією складносурядних і складнопідрядних речень. Безсполучникові

речення поділялися на конструкції з однорідними і неоднорідними складовими частинами.

Безсполучникові складні речення однорідного складу відображали переважно єднальні відношення між частинами й мали незамкнений, відкритий характер, напр.: Отцю бо отецьство, сыну же сыновьство, святому же духу исхоженье (ПВЛ, 78). Рідше траплялися речення із зіставними відношеннями між частинами, що мали закриту структуру, напр.: не любо ми єсть в Києвѣ быти. хочю жити с Переяславци в Дунаи (ЛЛ, 67). У наступному розвитку української мови безсполучникові речення однорідного складу ставали частотнішими і збереглися такими дотепер.

Безсполучникові складні речення неоднорідного складу містили дві, рідко кілька частин, одна з яких була головною, а інші – підпорядковані їй за змістом. Такі речення мали замкнений характер і вживалися частіше, ніж безсполучникові однорідного складу. У безсполучникових реченнях неоднорідного типу простежувалися різноманітні відношення між складовими частинами, зокрема причинні, напр.: поиди Переяславлю хотѧть тебе Переяславци (ИЛ, 359); означальні, напр.: стоита ли бра(т) оу хр(с)тномъ цѣловании. се есми цѣловали пѧтомъ дн̃и (ИЛ, 328); з'ясувальні, напр.: в се же времѧ землѧ стукну мнозѣ слышаша (ИЛ, 205); умовні, напр.: не ωбыкли пити молока. пии вино (ИЛ, 807); просторові, напр.: їдѧста в собѣ видѧста зарю велику (ИЛ, 202).

Загалом процес становлення безсполучникових складних речень охопив етапи первинного прилягання простих речень без виразних показників смислового зв'язку між частинами, формального, граматичного, змістового впорядкування складових частин у межах речення й усталення різних семантичних різновидів безсполучникових складних речень, що за значенням співвідносилися з різновидами складносурядних і складнопідрядних речень. Завдяки цьому безсполучникові складні речення однорідного складу можуть трансформуватися в складносурядні, а безсполучникові неоднорідного складу – у складнопідрядні речення.

3.3. Ознаки складносурядного речення були відомі ще в індоєвропейській мові, однак прямих доказів існування таких речень у той час немає. Підтвердженням того, що в індоєвропейській мові

існували початки складносурядних речень можуть бути сполучники на зразок *и, или.* Такі сполучники вживалися на початку наступної складової частини або усіх частин речення, не маючи статусу сполучних засобів, а виконуючи тільки функції службових слів чи інших додаткових елементів у реченні. Отож на індоєвропейському ґрунті складносурядні речення становили сполучення граматично неоформлених однорідних простих речень із відповідними формальними синтаксично неусталеними показниками між частинами або без них.

На праслов'янському ґрунті складносурядні речення виділялися як окрема синтаксична одиниця, відмінна від безсполучникових і складнопідрядних речень. Цьому великою мірою посприяло виникнення сполучників сурядності, які й стали основним показником складносурядних речень та виразником їх смислових відношень між частинами. Первинно смислові зв'язки між частинами складних речень могли виражати окремі члени речення, переважно вказівні слова займенникового та прислівникового походження із коренями *l-, b-, n-, t-*. З утратою лексичного значення в межах речення такі слова перетворилися з членів речення в допоміжні засоби синтаксичного зв'язку між частинами речення (*i, a, li, bo, ba, nъ, no, ti, ta*). І спочатку новоутворені сполучні засоби вживалися для оформлення різних смислових відношень (сурядних і підрядних), лише з формуванням підрядних сполучників і сполучних слів для вираження смислових зв'язків між нерівноправними частинами первинні сполучники стали використовуватися в складносурядних реченнях. Отже, прагнення найбільш чітко виразити смислові відношення між однорідними частинами складних речень у процесі вираження обширної думки зумовило витворення сурядних сполучників, що закріпилися в складносурядних реченнях. А специфіка відображуваного сполучниками сурядного зв'язку зумовила поділ речень на єднальні, зіставно-протиставні й розділові. У відповідному структурному та семантичному оформленні складносурядні речення успадкувала з праслов'янської й українська мова.

Для давньоукраїнського періоду характерні були усталені складносурядні речення з двома чи кількома синтаксично рівнозначними складовими частинами, з відповідними засобами

вираження смислових відношень між частинами та з давніми значеннєвими різновидами. Єднальні складносурядні речення виражали одночасне або паралельне тривання в одному часовому вимірі кількох дій або станів, позначених присудками складових частин, напр.: ты переди до мене добръ былъ еси. и азъ до тебе (ИЛ, 477); послідовне протікання кількох дій, процесів, станів, позначених присудками складових частин, напр.: и послаша Деревлѧне лучьшиє мужи числомъ. к̃. въ лодьи к Ользѣ. и приставша подъ Боричевымъ в лодьи (ЛЛ, 55); рідко причиново-наслідкові, умовно-наслідкові або висновково-результативні відношення, напр.: и посадиша Новгородьци с великою ч(с)тью. Новѣгородѣ. на столѣ своего емоу о(т̃)ца и про то разгнѣвасѧ Всеволодъ (ИЛ, 308); и разииде ны с ними рѣка. и нѣльзѣ бы ны сѧ с ними тою рѣкою битьсѧ (ИЛ, 362); оу се же лѣто престависѧ Романъ Володимеричь. генварѧ въ шестыи и посла Володимеръ другаго сн̃а Андрѣя оу Володимеръ кнѧжить (ИЛ, 285).

У єднальних складносурядних реченнях частини поєднувалися за допомогою сполучників *и,* рідко *а, да, та, ни,* напр.: «Велий господь, *и* велья крѣпость его, *и* разуму его нѣсть конца!» (ПВЛ, 57); се съ симъ ны сѧ полко(м) нѣлзѣ бити. сею рѣкою. *а* сѣмо сѧ за нами Днѣпръ росполиваеть. *а* поидемъ за Днѣпръ (ИЛ, 362); Дасть Бохмитъ комуждо по семидесят женъ красныхъ, исбереть едину красну, и всѣх красоту възложить на едину, *та* будеть ему жена (ПВЛ, 59–60); *д(а)* аще мѧ просити. право то пришлите мужа нарочиты. *да* в велицѣ чти приду за вашь кн(ѧ)зь (ЛЛ, 56–57); *Ни* отець бо въ сынъ ли въ духъ преступаеть, *ни* сынъ во отца и в духа, *ни* духъ въ сынъ ли во отець… (ПВЛ, 78). У сучасній українській мові для вираження єднального зв'язку в таких реченнях усталилися сполучники *і (й), а, та.*

Зіставно-протиставні складносурядні речення виражали зіставлення або протиставлення дій, станів, підкреслювали контраст чи невідповідність дій, явищ, ознак, про які повідомлялося в складових частинах, напр.: Придоша Печенѣзи на Руску землю первоє. а Сл̃ославъ бѧше Переяславци (ЛЛ, 65); Исавъ же бысть лукавъ, а Яковъ праведенъ (ПВЛ, 65); Зане, господине, кому Боголюбиво, а мнѣ горе лютое; кому Бѣло озеро, а мнѣ чернѣи смолы; кому Лаче озеро, а мнѣ на нем сѣдя плачь горкіи; и кому ти есть Новъгород, а мнѣ и углы опадали… (СДЗ, 8). Засобами вираження

зіставно-протиставних відношень були сполучники *а,* меншою мірою *же, но, да, ино, али,* напр.: Воини же присыпаху боле, *а* Володимеръ стояше (ПВЛ, 76); и въдасть Печенѣжьскии кнѧзь Прѣтичю. конь. саблю. стрѣлы. ωнъ *же* дасть єму. бронѣ. щитъ. мечь (ЛЛ, 67); и нѣлзѣ бы емоу и(х) полкомъ доѣхати тою рѣкою. *но* стрѣлци сѧ ω ню бьяхоуть ω(т) ωбоихъ (ИЛ, 361); тако вѣ даѧла и оу Стародуба и милкусѧюча по тебѣ. ω̃чину твою. *али* Бъ̃ послу(х) тому с брато(м) твоимъ рѧдилисѧ єсвѣ (ЛЛ, 254–255). На сучасному етапі в ролі основного протиставного сполучника закріпився *але,* який витіснив сполучника *но,* а також поширилися сполучники *проте, зате, однак* та інші.

Розділові складносурядні речення призначені були повідомляти про несумісність, взаємовиключення в одній позамовній ситуації кілької дій або станів, напр.: намъ *ли* от града погинути, *или* граду от нас пленену быти? (СДЗ, 18); а промышлѧимы ω собѣ. *али* начнуть ω насъ людие промышлѧти (КЛ, 537); С̃тополкъ про волость *чи* не оуби. Бориса и Глѣба. а самъ *чи* долго поживе (ИЛ, 305). У побудові розділових складносурядних речень використовувалися сполучники *ли, или, али, либо, любо, чи (ци),* але найбільш уживаним був сполучник *или,* напр.: аще *ли* ωбрѧщетсѧ да оубьєнъ будеть. *ци* аще оударить мечемъ или копьємъ. *или* кацѣмъ любо ωружьємъ. Русинъ Грьчина. *или* Грьчінъ Русина (ЛЛ, 52); но са(м) разумѣи. мнѣ *ли* бы послати к тебѣ достоино. *ци ли* тобѣ ко мнѣ (ЛЛ, 254); а хтобы мєл того имѣнѧ под кн(є)гинєю искати *либо* дѧдки мои, *любо* сєстры мои, або ближныи мои, так жє *либо* хотєл ли бы пан Василєй Хрибтович (ССУМ, І, 545). Основним виразником розділових смислових відношень між частинами речення в сучасній українській мові став сполучник *то,* майже всі давні розділові сполучники замінилися новими *або, чи, то-то, хоч-хоч* тощо.

Отже, у праіндоєвропейській мові формальні й смислові відношення між предикативними частинами, перші взірці сполучних засобів могли засвідчувати первинний вигляд складносурядних речень. Становлення на праслов'янському ґрунті сурядних сполучних засобів сприяло відмежуванню складносурядних речень від безсполучникових та набуттю ними статусу окремої синтаксичної одиниці.

На власне українській мовній основі складносурядні речення чітко виділялися на фоні інших складних речень, мали сформовані семантичні різновиди (єднальні, розділові, зіставно-протиставні), відповідно до смислових відношень між частинами. Від того часу з невеликими змінами, що зводилися в основному до переформування сполучних засобів, були успадковані сучасною українською мовою.

3.4. У межах первинних складних речень індоєвропейської мови виділялися й складнопідрядні речення, у яких виразниками смислових відношень між предикативними частинами могли бути повнозначні лексеми, здебільшого вказівні слова займенникового й прислівникового походження із коренями *l-, b-, n-, k-, t-, j-*. Такі повнозначні слова вживалися спочатку в ролі членів речення, але з метою більш точного передання синтаксичних зв'язків між частинами складного речення наприкінці індоєвропейської доби вони почали набувати другорядної функції – вживалися в ролі службових, допоміжних засобів синтаксичного зв'язку.

У праслов'янській мові складнопідрядні речення мали виразну структуру – складалися з головної і підрядної чи кількох підрядних частин, що розміщувалися довільно в реченнях, а за семантикою становили чимало різновидів. Для вираження підрядного зв'язку в складних реченнях тоді використовувалися омонімічні сполучники, що поєднували і частини складносурядних речень. Водночас формувалися і власне підрядні сполучники, а в ролі службових слів частіше використовувалися відносні слова. Унаслідок поглиблення смислових зв'язків між частинами складнопідрядних речень сполучні засоби піддалися диференціації за значенням і відмежувалися від сурядних як більш давніх сполучників.

У давньоукраїнський період складнопідрядне речення було стандартизованою, високорозвиненою синтаксичною одиницею, що мала усталену граматичну структуру (головну й підрядну частини), багату систему власних виражальних засобів і різноманітну семантичну організацію. Підрядні частини виконували функцію, тотожну з функцією членів речення. Розподіл речень за значенням уже існував на час появи складнопідрядних речень, і підрядна частина могла замінювати відповідний простий член головної частини, залишаючи за собою й далі вільну позицію в межах складного

речення. Давній характер синтаксичних відношень між складовими частинами й засоби їх вираження зумовили поділ складнопідрядних речень на підметові, присудкові, означальні, додаткові, часові, умовні, допустовості, причини, наслідку, мети, місця.

Суть підметових речень полягала в тому, що їх підрядна частина конкретизувала підмет головної частини або компенсувала його. У цих реченнях вживалися сполучні слова *иже, яже, къто, чьто, который, елико* тощо, а також сполучники *оже, яко* тощо, напр.: *иже* бо сѧ о зълѣ радоуѥть то тъ. ненавидить добр(а) (Изб 1076, 294); а *кто* на(с) будеть живъ. а прибѣгнеть к тобѣ (ИЛ, 467); и пристраньно бѣ. *яко* селицемь воемь множьствомъ. насытитисѧ. конемь и самѣмъ на двоу двороу. *яко* не возмогоша поясти сами и конѣ ихъ (ИЛ, 834). У присудкових реченнях підрядна частина розкривала зміст іменного присудка головної частини, вираженого вказівними займенниками *такий, той,* напр.: мнозии бо манастыри ѡ(т) ц(с)рь. и ѡ(т) бояръ и ѡ(т) бо̃ства поставлени. но *не суть таци. кации* же суть поставлени слезами. и пощениѥмь. и мл̃твою. и бдѣниѥмь (ИЛ, 147–148). Складнопідрядні підметові були широко вживані і зберегли свою продуктивність дотепер, а присудкові були поодинокими і такими залишилися.

Складнопідрядні означальні речення виділялися тим, що в них підрядна частина була як атрибутивний визначник іменної частини мови або словосполучення із загальним субстантивним значенням у межах головної частини речення. Вони поділялися на речення зі сполучними словами *иже, якъ* тощо (похідними від кореня **j-*) і речення із сполучними словами *какъ, которыи, къде, чьто, къгда* тощо (похідними від кореня **k-*). Українська мова віддавала перевагу більш новому другому, обмежуючи у вжитку перший, напр.: король же Андрѣи не забы любви своея первыя. *иже* имѣѧше ко братоу си великомоу кнѧзю Романови (ИЛ, 726–727); єюже мѣрою мѣри[те] възмѣритьсѧ ва(м), и *имже* судомъ судите суди(т)сѧ ва(м) (ЛЛ, 356); не бѣ бо тоѣ землѣ в Роуси *которая* же єго не хотѧшеть ни любѧшеть (ИЛ, 611); а домашьным, *что* сѧ ѡстанеть коунъ, тѣмь же сѧ подѣлѧть (ПР, 130). Такі речення зазнали різних змін у подальшому розвитку, важливими з яких стали розрізнення сполучникових і відносно-займенникових речень, формування речень зі сполучними словами *який, хто, що* й ін.

У складнопідрядних додаткових реченнях підрядні частини виражали відношення між дією та об'єктом дії, на який вона поширювалася. Вони поділялися на речення зі сполучниками (*оже, яко, да, абы* тощо) та речення зі сполучними словами (*къто, идеже, коли, где* тощо), напр.: повѣдая людемъ. *яко* на пѧтоє лѣто. Днѣпру потещи вспѧть. и землѧмъ преступати на ина мѣста (ЛЛ, 174); братья моя. возмите оу мене с любовию *что* вы даю (ИЛ, 312); се же написахъ и положихъ. в *коє* лѣто почалъ быти ман(а)стырь. и *что* ради зоветьсѧ Печерьскыи (ЛЛ, 160). Тривалим на українському ґрунті було вживання підрядних додаткових із багатофункційними сполучниками (*иже, же, яко* тощо), із специфічними модально-з'ясувальними (*аби, жеби, щоби* тощо), але основним виразником зв'язку в них залишився сполучник *що*. Характерними для української мови стали й речення із сполучними словами *хто, що, який, коли, куди* тощо. Усунення синонімії сполучних засобів, закріплення в їх ролі нових сполучників (*ніби, наче, буцім* тощо) забезпечило творення спеціальних речень для вираження об'єктних відношень.

Підрядні частини складнопідрядних часових речень виражали час дії або стану, що характерні були для головного речення. У свою чергу вони поділялися на підтипи за більш конкретним вираження часового значення. Зокрема, одні речення відображали загалом час дії або стану головного речення за допомогою сполучників і сполучних слів *коли, какъ, когда, егда* тощо; інші речення – часові межі, певний період тривання дії або стану головного речення при допомозі сполучних слів *доколѣ, донелѣ, дондеже* тощо; а ще інші – несподівану або швидко змінювану послідовність дій за допомогою сполучних засобів *одва, только, скоро* тощо, напр.: ваю ѡц҃ь добръ былъ *коли* оу насъ былъ (ИЛ, 596); доспѣваите вси *доколѣ* рѣкы сѧ оустановѧть (ИЛ, 359); *толико* яви(т) стѧгы. и мы ѡ(т)ступимъ ѡ(т) Ярослава (ИЛ, 499). Складнопідрядні часові речення зберегли до сьогодні генетичну спорідненість із давніми реченнями, водночас зазнали нормування та збагачення синтаксичних засобів зв'язку між частинами. Для вираження загальних часових відношень у таких реченнях утвердилися сполучники *коли, як*; обмежувально-часового значення – сполучники *доки, доти, поки* тощо; несподіваної або швидко змінюваної дії – сполучники *тільки, лише, ледве* тощо.

Складнопідрядні речення умови призначені були для вираження в підрядній частині можливості реалізації того, про що повідомлялося в головній частині, або припущення можливого наслідку здійснення певної умови без дійсної її реалізації. Засобами синтаксичного зв'язку частин у таких реченнях були сполучники *аще-а, аще-то, аже, аче, еже* тощо, напр.: *аже* ны не даси а намъ самѣмъ ѡ собѣ поискати (ИЛ, 311). Продовженням розвитку таких речень стало тривале використання давніх сполучних засобів та закріплення в ролі формальних показників сполучників *коли б, коли, як, якби, якщо* тощо. З багатьма давніми й порівняно новими сполучними засобами (*коли, як*), ці речення функціюють сьогодні для вираження реальної й нереальної зумовленості між частинами.

У складнопідрядних допустових реченнях констатувався зв'язок між відповідними ситуаціями як такий, що мав, має або буде мати місце в дійсності, та висловлювалося припущення про несумісність умови й наслідку за певних обставин. Показниками цих речень були сполучники *аще, аче* часто в поєднанні зі сполучниками *но, а, и,* напр.: кн҃же доумають ѡ тобѣ хотѧть яти *аче* по тѧ и прислета бра(т)я. не ѣзди к нима (ИЛ, 328). Увиразненню цим реченням надали сполучники *хотя, хоть, хоча, хоч,* з яких для вираження допустовості унормувався сполучник *хоч,* а також складені *незважаючи на те що, дарма що* та інші.

Складнопідрядні причинові речення містили у підрядній частині повідомлення про дію, стан, процес, що були підставою, мотивом для реалізації іншої дії, стану чи процесу. У них підрядна частина приєднувалася до головної за допомогою сполучників *бо, ибо, зане(же), поне(же), оже, яко* тощо, напр.: поиди кнѧже на конихъ ѡколо. стоять *бо* Печенѣзи в п(о)розѣ(х) (ЛЛ, 73); не подобаетъ Пинѧномъ. держати Черторыиска. *яко* не могоу имъ терпѣти (ИЛ, 752); Петръ же тѣмь печаленъ бѧше велми. *ѡже* ему бѧше ѡпѧть в городъ поѣхати (ИЛ, 463). Подальше становлення цих речень зводилося до спрощення давньої системи формальних засобів синтаксичного зв'язку, спеціальним показником якого став сполучник *бо* та сполучники *тому що, через те що* та ін.

Складнопідрядні наслідкові характеризувалися зворотним напрямом значеннєвого зв'язку, на відміну від причинових, і полягали у вираженні зумовленості однієї дії іншою. У них використовувалися

багатофункційні сполучники *оже, яко, иже* тощо і спеціальні сполучні засоби, напр.: и бы(с) въ тъ дн҃ь мьгла велика. *яко* не видити до конець копья Изѧславъ же перешедъ ту и ста (ИЛ, 466); Дали есмо и записали владицѣ ѡрменьскому под Луцкомъ село… на имя Цѣпорово… *Протоже* ненадобѣ никому въступати ся (ГС, 19). У майбутньому ці речення звузили систему давніх синтаксичних засобів й усталилися зі сполучниками *що, так що, аж* та іншими.

У складнопідрядних реченнях мети підрядна частина повідомляла про дію або стан, на реалізацію, цілеспрямоване виконання якої спрямовувалася дія або стан головної. Підрядні частини цих речень містили сполучники *ат, да, яко, абы* тощо, напр.: ѡнъ же ре(ч) поидите со мною. *ать* ми сѧ добро с ними ѡ силы мирити (ИЛ, 378); поѣди в борзѣ оуже есмь перешли Днѣпръ. *да* нѣ оударить на на(с) Изѧславъ (ИЛ, 426). У подальшому розвитку української мови і зараз специфічними ознаками складнопідрядних речень мети стали сполучники *щоб (щоби), аби.*

Складнопідрядні речення місця полягали у вираженні підрядною частиною місця реалізації дії головної частини чи локалізації дії щодо іншої дії; напряму дії, що відбувалася в головній частині. Синтаксичний зв'язок між частинами забезпечували сполучні слова *где, кде, иде, куда, идеже, камо* тощо, напр.: ѡни переѣхаша *кд*ѣ же есть Сухая Лыбедь (ИЛ, 431); *куда* же ходѧще путемъ по своимъ землѧмъ. не даите пакости дѣяти. ѡтрокомъ ни своимъ. ни чюжимъ (ЛЛ, 246). З давніх засобів для вираження просторових відношень українська мова закріпила сполучні слова *де, куди, звідки,* переважно у співвідношенні з корелятивними прислівниками головної частини.

Окремі різновиди складнопідрядних речень становили речення з підрядними порівняльними, способу дії, міри й ступеня, що були важливими засобами суб'єктивно-оцінних, порівняльних та експресивних характеристик різних ситуацій. Значення складнопідрядних порівняльних полягало в зіставно-порівняльній характеристиці за принципом уподібнення двох дій або станів і відображалося за допомогою корелятивних слів *тако-яко, како-тако,* сполучників *акы, нежели* тощо, напр.: *како* мнѣ сн҃ъ бра(т) твои Изѧславъ. *тако* ми ты (ИЛ, 422). У складнопідрядних способу дії підрядні частини визначали дію або стан головної частини щодо способу їх реалізації і вводилися за допомогою сполучних слів *яко,*

како, сполучника *акы* тощо, напр.: се Бъ̃ волю свою *како* ему оугодно. *тако* створилъ есть (ИЛ, 464). Складнопідрядні міри й ступеня показували в підрядних частинах кількісне вираження дії, стану, що розкривалися в головній частині, і мали сполучні слова *елико, колько, только* тощо, напр.: всего же паче оубогы(х) не забываите. но *єлико* могуще по силѣ кормите и придаваите сиротѣ (ЛЛ, 245). Побудова вказаних речень залишилися дотепер майже незмінною з давніми типовими для них засобами вираження синтаксичного зв'язку – сполучником *як* для порівняльних, співвідносних слів *так-що, так-щоб, так-аби* для речень способу дії, корелятивної пари *стільки-скільки* для речень міри і ступеня.

У процесі становлення й формування складнопідрядних речень сполучники й сполучні слова стали основними засобами вираження синтаксичного зв'язку між частинами. Унаслідок збільшення кількості сполучних слів поглиблювалася диференціація складнопідрядних речень за семантикою й поступово усталилася велика кількість їх семантичних різновидів. Свідченням первинності сполучних слів щодо сполучників стало більше розмаїття й вища продуктивність їх у вираженні синтаксичних зв'язків між частинами складнопідрядних речень. Однак у ранній писемний період простежувався ще відчутний зв'язок вторинних синтаксичних функцій відносних слів з їх первинними, напр.: и на тоу ѡсень бысть зима зла велми. *такои* же в нашю памѧть не бывала николи же (КЛ, 653). На час появи перших писемних творів більшість відносних слів уже закріпилися в ролі сполучних слів або перетворилися на сполучники, напр.: Тѣмь же брате боуди съмыслнъ. разоумѣи *чьто* ѥси и о *чемь* слоужиши (Изб 1076, 662); И бысть милостивъ зѣло на оубогыя. *яко* слышѧти вьсѣмъ коньцемъ землѧ (Изб 1076, 699).

Тривале й часте використання відносних слів дало поштовх до розвитку багатофункційності сполучних слів і сполучників. Так, сполучник *иже* вживався в реченнях із підрядними означальними, додатковими, підметовими, умовними: ино бо помилованиє имать. *иже* съ страхъмь и исповѣданиємь приходить (Изб 1076, 572), Изѧславъ же полкомъ своимъ... оузрѣ *иже* Половци вси побѣгли. и многы избиша. а другия руими изоимаша (ИЛ, 382); *иже* бо сѧ о зълѣ радоуѥть то тъ. ненавидить добр(а) (Изб 1076, 294); а *иже* преступить се ѡ(т) страны нашея. ли кнѧзь. ли инъ кто. ли кр̃щнъ или некр̃щенъ.

да не имуть помощи ѡ(т) Ба̃. и да будеть рабъ въ весь вѣкъ в будущии (ЛЛ, 53). З часом давня система підрядних сполучних засобів зазнала змін через утрату не властивих українській мові слів (*иже, оли, аже, аче*) і усталення спеціальних синтаксичних засобів.

Історія розвитку складнопідрядних речень засвідчила становлення їх на індоєвропейській основі і поступове виокремлення внаслідок появи відносних слів-показників граматичного зв'язку між частинами, виділення різноманітних семантичних типів складнопідрядних речень у праслов'янський період унаслідок формування великої кількості формальних засобів. На давньоукраїнському ґрунті складнопідрядні речення виділялися як самостійна синтаксична одиниця із власною структурою, збагаченими й уніфікованими засобами вираження смислових зв'язків між частинами і згодом увійшли до синтаксичної системи сучасної української мови як цілісні високоорганізовані складні синтаксичні утворення.

Список літератури

Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1960. 236 с.

Безпалько О.П. Синтаксис. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 465–501.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 225–238.

Грищенко А.П. Складне речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 290–446.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 125–132.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 179–188.

Мельничук О.С. Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 67 с.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / відп. ред. акад. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

Русанівський В.М. Часова співвідносність дієслів-присудків у складному реченні. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 447–482.

4. Синтаксис відмінків

4.1. Значення відмінків.
4.2. Називний і родовий відмінки.
4.3. Давальний і знахідний відмінки.
4.4. Орудний, місцевий і кличний відмінки.

4.1. З давніх часів синтаксичний зв'язок між компонентами словосполучень чи речень передавався за допомогою інтонації, порядку розміщення слів, окремих лексичних елементів та граматичного оформлення слів. З таких засобів найбільш важливим слід вважати морфологічне вираження усіх частин синтаксичних конструкцій, тобто використання певних відмінкових форм іменних частин мови, особових форм дієслів, а також прислівників, прийменників, сполучників, часток. Граматичні форми як засоби синтаксичного зв'язку мають морфологічну, лексичну природу й служать для вираження об'єктивно-смислових відношень між компонентами словосполучень і речень. Виділення й розвиток їх розпочався тоді, коли чіткого розмежування набули імена та дієслова.

Категорія відмінка успадкована спільнослов'янською мовою з індоєвропейської. Вживання імен з різним формальним виглядом дало поштовх до творення ще на індоєвропейському ґрунті таких відмінкових форм як називного, родового, відкладного, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного відмінків. Праслов'янська мова мала сім відмінків, бо відкладний злився з родовим відмінком, і використовувала їх для вираження конкретних синтаксичних зв'язків у словосполученні та реченні або для вираження безпосереднього відношення слів до предметів дійсності. Відмінкові форми іменних частин мови, синтаксично не узгоджених з іншими іменними словами, виражали смислові відношення даних слів до інших частин синтаксичних конструкцій і до об'єктивної дійсності, а відмінкові форми синтаксично узгоджених іменних частин мови лише вказували на тісний зв'язок даного слова з тим, яке є основним носієм відповідної відмінкової форми.

У давньоукраїнський період категорія відмінка була представлена сімома формами – називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного відмінків. Кожний відмінок мав здебільшого кілька синтаксичних значень, з якими

використовувався в різних синтаксичних позиціях, напр., родовий відмінок міг виражати значення часу, межі, мети та інші значення. Значення відмінків були різними й навіть однаковими, але при співпаданні (напр, род. часу і знах. часу) мали все ж різне вираження й відповідні власні функції в реченні. Розмаїття граматичних значень та синтаксичних функцій відмінкових форм відобразилося і в подальшому розвитку, що зводився до заміни безприйменникових форм прийменниковими (напр., род. межі), занепаду граматичних значень (напр., род. відм. роздільний).

Граматичне оформлення слів, розвинуте в писемний час, стало одним із найбільш важливих засобів упорядкування, структурування синтаксичних конструкцій і зберегло свій пріоритет серед інших граматичних засобів. Оскільки синтаксичні відношення в мові більш різноманітні й більш численні, ніж кількість наявних засобів оформлення синтаксичних зв'язків, то майже кожний граматичний засіб характеризується поліфункційністю в сучасній українській мові.

4.2. Називний відмінок є формою простого називання предметів і явищ, синтаксично не підпорядкованих ніяким іншим компонентам висловлювання. Ще в доісторичні часи форму називного відмінка як єдину незмінну форму вираження закріпив за собою підмет. Через це з моменту виділення у відмінковій системі називний відмінок став формою головного члена односкладних чи двоскладних речень. У дописемний період форм називного відмінка набули ще прикладка та іменна частина складеного іменного присудка. З такими функціями – вираження підмета, означення-прикладки, іменної частини складеного присудка – називний відмінок використовувався в давньоукраїнській мові і зберігся дотепер.

Українська мова засвідчувала всі давні функції називного відмінка, але в різній продуктивності. Писемні пам'ятки віддавали перевагу підметовій функції називного відмінка за рахунок частого використання підмета, напр.: *чл҃вкъ* нѣкыи ѡ(т)ходѧ призва своя рабы. и прѣдасть имъ имѣньє своє (ЄЄ, 45); *Кияне* же вси изидоша с радостью великою. противу своему кн҃зю (ИЛ, 470). Водночас поширеною була й присудкова функція називного відмінка завдяки функціюванню складеного іменного присудка, напр.: «Се *кость* от кости моея, а *плоть* от плоти моея, си наречеся жена» (ПВЛ, 62);

мы есмы не *Оугре ни Лѧхове*. но единого дѣда есмы *вноуци* (ИЛ, 689). Подекуди траплялися приклади атрибутивного функціювання називного відмінка, при вираженні прикладки, яка стосувалася підмета, напр.: Нѣкий волхвъ, именем *Аполоний, Тиянинъ*, знаемъ бѣаше, шествуа и творя всюду и въ градѣх и в селех бѣсовьскаа чюдеса (ПВЛ, 30); Королєвичь же, и *Данишь* и *Судиславь*, изнємогаху гладомъ въ градѣ (ГВЛ, 96). Крім того, називний відмінок іменників жін. р. на *-а* вживався і в сполученні з незалежним інфінітивом перехідних дієслів, виконуючи функцію додатка, напр.: А се оурокъ мостьниковъ: аще помостивше мостъ, взѧти ѡт дѣла *ногата*, а ѡт городници *ногата* (ПР, 73). Але при залежному інфінітиві вживалася форма знах. відм. іменників жін. р., напр.: Котѡрая ли вервь начнеть платити дикую *вѣроу*, кѡлико лѣтъ заплатить ту виру, зане же безъголовника имъ платити (ПР, 104).

Особливого поширення в давньоукраїнський період набув так би мовити другий називний відмінок. Другий називний відмінок – це іменна частина складеного присудка, яка не відрізнялася формою відмінка від підмета. Називний предикативний виражав постійну ознаку суб'єкта і тимчасову, змінну ознаку. Називний предикативний довго зберігався на давньоукраїнському ґрунті і вживався переважно при старих формах минулого часу (аористі, імперфекті, плюсквамперфекті) абстрактної зв'язки *быти* у давніх пам'ятках, напр.: невѣрнымъ бо вѣра хр҃ѣяньска *оурод҃ьство єсть* (ЛЛ, 63); *бѣ* бо моужь силенъ. и *помощникъ* братоу ее (ИЛ, 723). Але вже в давньоукраїнський період на місці другого називного починає вживатися орудний предикативний, і частіше виражаючи тимчасову ознаку суб'єкта, напр.: понеже *бѣ была* мт҃(и) єго *черницею* (ЛЛ, 78). Відтоді орудний предикативний відмінок став поступово витісняти другий називний відмінок у вираженні всіх ознак, переважав уже в староукраїнський період, закріплювався далі і в сучасній українській мові вживається на місці давнього другого називного відмінка.

Родовий відмінок був у минулому формою вираження генетичного значення і віддільного значення. Праслов'янська мова об'єднувала ці значення (генетичне й віддільне) в одному лише родовому відмінку і в залежності від поєднання з іменами чи дієсловами розрізняла смислові відтінки його значень. Основною була для родового відмінка приіменна позиція, у якій він міг

вказувати на походження, належність предмета, речовину, матеріал, якість предмета, загальні ознаки, відношення до суб'єкта, об'єкта дії та інше. Меншою мірою родовий відмінок використовувався у придієслівній позиції, виконуючи переважно віддільну функцію. Такі функції родового відмінка були успадковані українською мовою.

У давніх писемних пам'ятках родовий відмінок постав як поліфункційний безприйменниковий відмінок, що поступово зазнав багатьох структурно-семантичних змін із переходом більшості його форм у прийменникові. Стабільним для родового відмінка залишилося приіменне вживання. Власною для нього в такій позиції була вказівка на походження, належність, присвійність чогось, напр.: Аже буд(у)ть двою мужю дѣти, а одиноѣ *матери*, то онѣмъ своєгѡ ѡтцѧ задницѧ, а онѣмъ своєго (ПР, 115). Близькою до цієї функції була вказівка на матеріал, речовину, якість предмета і загальні ознаки, напр.: и сапози зєлєного *хьза* шити золотомъ (ГВЛ, 112); занеже бѣ мила има. и млада, соущи ѡсми *лѣтъ* (КЛ, 658). На основі родового походження й належності розвинулася функція вказівки на відношення до суб'єкта, об'єкта дії чи загальне відношення, напр.: и ѡстасѧ по слѣдоу его знамение въ ѡбразѣ *змья* великаго (КЛ, 314). Досить поширеним у приіменній позиції був родовий подільності, що вживався для оформлення назви цілого, від чого відмежована якась частина, напр.: Сего ради покушахся написати всякъ съузъ *сердца* моего… (СДЗ, 5); оже емлеть в треть *куны* (ПР, 424); у Киева бо бяше перевозъ тогда с оноя *стороны* Днѣпра… (ПВЛ, 13). З названих функцій родового відмінка до сьогодні збереглася власна його, виключно приіменна функція вираження походження й належності предмета до чогось, а також функція вираження якості, загальних ознак предмета, функція вираження відношення до чогось, до суб'єкта та об'єкта дії, функція вираження подільності цілої частини. І в деяких приіменних функціях безприйменникові форми родового були замінені прийменниковими (напр., форми родового подільності витіснені сполученнями із прийменниками *з, із*).

На давньоукраїнському ґрунті і в ході наступного розвитку родовий відмінок значно розвинув традицію придієслівного вживання. У придієслівній позиції родовий досить продуктивно виражав віддалення одного предмета від іншого, напр.: а *того* ся каю (ПВЛ, 165); Азъ чѧдѣ рекоу вама. чловѣчѧ *жития* отити хоштю…

(Изб 1076, 475). Безприйменникові форми родового віддалення швидко почали замінюватися прийменниковими конструкціями, що зумовлювалося розширенням граматичних функцій просторових прийменників, тоді як при дієсловах із більш абстрактною семантикою збереглися давні безприйменникові форми родового віддалення, напр.: *до рима, побѣглъ до пеколно(г) ада, до сто̃є цр̃кви* (Чет, 20, 323 зв, 337 зв). Активно вживався в придієслівній позиції також родовий неповного охоплення об'єкта дією, напр.: Ярославъ собравъ. братью свою. и сдоумавъ с ними. пожали *земли* своея (ИЛ, 698). Часто придієслівну позицію займав і родовий подільності (в поєднанні із займенниками *къто, чьто, который, кажьдый*), що означав частину певної сукупності предметів, напр.: Вольга… повелѣ [къ] комуждо голуби. и къ воробьєви привѧзывати цѣрь. ωбертывающе въ платки малы. нитъкою поверзывающе. къ *коємуждо ихъ* (ЛЛ, 59). Але згодом його безприйменникові форми були витіснені прийменниковими або замінені знахідним відмінком. Придієслівною позицією характеризувався так само родовий межі руху, що вживався при дієсловах із префіксом *до-,* а з часом і сам поєднався з прийменником *до,* напр.: Игорь же доше(д) *Дуная* созва дружину и нача думати (ЛЛ, 45); а что ти Бъ̃ дасть и *до Бѣлагорода* доидеши перед ни(м) (ИЛ, 412). З дієсловами поєднувався ще родовий часу, переважно в сполученні з означенням, напр.: *Того(ж). лѣ(т).* поидоша кнѧзи в Татары. ҒОлександръ. Андрѣи. Борисъ (ЛЛ, 475). Давній родовий мети послідовно вживався при супіні, напр: и се яко приходиша ω(т) Рима пооучитъ *васъ* к вѣрѣ св(о)єи (ЛЛ, 86).

Називний відмінок став єдиною закономірною формою вираження підмета аж до сьогодні, а в другорядних ролях – формою іменної частини складеного іменного присудка та припідметового означення, вираженого прикладкою. А родовий відмінок мав багатофункційний характер та використовувався у приіменній та придієслівній позиціях. Приіменними стали родовий походження й належності, відношення до суб'єкта й об'єкта, якості, загальних ознак предмета, частково подільності, а придієслівними – родовий віддалення, неповного об'єктування, подільності, межі, часу, мети. Крім безприйменникових, поширилися і навіть більшої ваги набрали прийменникові форми родового відмінка.

4.3. Давальний відмінок зводився до оформлення назви об'єкта, якого стосувалися дія або стан, що відбувалися на користь чи на шкоду даному об'єкту, спрямовувалися на нього або здійснювалися у сфері його сприймання. Він був успадкований з індоєвропейської мови праслов'янською, семантично та функційно збагачений нею і розвинутий на давньоукраїнській основі.

Для давньоукраїнського періоду характерне було велике функційно-семантичне розмаїття давального відмінка, що відобразилося в приіменному й придієслівному вживанні. Специфічним для неї став власне давальний відмінок у придієслівній позиції як форма позначення об'єктів, залежних від дієслів на зразок *давати, брати, робити,* напр.: И рече имъ Олегъ: «Не дайте *козаромъ*, но мнѣ дайте» (ПВЛ, 20). Цей відмінок без особливих змін зберігся до сьогодні. Із власне давальним тісно пов'язаний був давальний об'єкта психічної реакції, центрального об'єкта, напряму руху, призначення руху, напр.: Се посла ны царь, радъ есть *миру*... (ПВЛ, 39); Нє єс(ть) лѣпо *боярину* княжити в Галичи (ГВЛ, 82); и проиде въ вустье Днѣпрьское, и оттоле поиде по Днѣпру *гор*ѣ (ПВЛ, 12); а чему есте не молвили ко *мн*ѣ (КЛ, 495). Давальний об'єкта психічної реакції, центрального об'єкта, напряму руху звузили сферу вживання, поступившись різним прийменниковим конструкціям, а давальний призначення вийшов з ужитку. З давальним центрального об'єкта співвідносився давальний суб'єкта, позбавлення, неповнозначний та приінфінітивний, напр.: Князем же *рускимъ* нѣ лзя бѣ ѣхати по них (КЛ, 652); и языка урѣзаша яко *злод*ѣю *еретику*, и руку правую отсѣкоша, и очи *ему* выняша (КЛ, 552–553); ту жє и сташа на ночь опочивати *соб*ѣ (ГВЛ, 134). З таких різновидів давального відмінка давальний суб'єкта вживається дотепер без істотних змін, давальний позбавлення і давальний приінфінітивний знизили продуктивність, а давальний неповнозначний зазнав найбільших змін у синтаксичній функції і в частоті вживання особових та зворотного займенників.

У приіменній позиції здавна вживалися давальний, залежний від прикметників, що оформляв назву особи чи предмета, у відношенні до яких проявлялася ознака, і давальний означальний, що залежав безпосередньо від наявного в реченні іменника й виконував при ньому роль означення, напр: Аже кто *многим* должен будеть…

(ПР, 426); и рече Олегъ: «Се буди мати *градомъ* русьскимъ!» (ПВЛ, 20). Давальний, залежний від прикметників, у безприйменниковій формі частково зберігся, віддавши свою функцію різним прийменниковим конструкціям, а давальний означальний поступово занепав унаслідок замінення його іншими формами означення або злиття з іншими значеннями давального відмінка.

Окремо слід виділити давальний подвійний і давальний самостійний відмінки. Давальний подвійний пов'язувався синтаксичним зв'язком із дієсловом і належною до дієслівної конструкції іменною частиною мови. Він являв собою проміжну ланку між власне придієслівним вживанням давального відмінка і більш пізнім приіменним його вживанням, напр.: и вложи Бѣ̃ въ ср(д)це Мьстислава. мысль блг̃оу (КЛ, 607); не огнь творить ражеженіе *желѣзу*, но надыманіе мѣшное (СДЗ, 25). Давальний подвійний виражався найчастіше дієприкметником, прикметником, рідше іменником, залежав переважно від неозначеної форми дієслова *быти,* а також від дієслів іншої семантики і виконував предикативну функцію в реченні. Через книжний характер швидко почав виходити з ужитку, і всі давні конструкції з подвійним давальним поступово занепали, а на його місці закріпилися форми орудного відмінка.

Давальний самостійний вживався для оформлення другорядноприсудкових та обставинних зворотів, які мали в основі субстантивоване слово в давальному відмінку й узгоджений з ним дієприкметник (рідко прикметник чи іменник), що виконував предикативну функцію. Давальний самостійний розвинувся в першого давального, що безпосередньо доповнював присудок, напр.: *Изѧславу* же хотѧщю поити ко Киеву и во тъ дн̃ь приѣхаша. къ Изѧславу кияне (ИЛ, 489). Однак уже на давньоукраїнському ґрунті став занепадати через розвиток складнопідрядних речень, що поступово витісняли дієприкметникові звороти у структурі речень..

За весь історичний період українська мова втратила давальний призначення й давальний самостійний, окремі залишки зберегла від давального напряму, давального означального й залежного від прикметників, обмежила функції давального приінфінітивного, подвійного, об'єкта психічної дії, центрального об'єкта й позбавлення, змінила функційність давального неповнозначного і зберегла без змін функції власне давального та давального суб'єкта.

Занепаду або обмеження зазнали функції, найбільш віддалені від власне давального значення.

Знахідний відмінок вживався для оформлення іменних членів речення, що зазнавали найближчого й найповнішого синтаксичного впливу з боку дієслівних членів речення. А синтаксично підпорядковані дієсловам імена у формі знахідного відмінка виконували переважно роль прямого додатка, тобто роль визначника об'єкта, на який безпосередньо спрямована дія перехідного дієслова.

За характером перехідної дії й відношення до неї об'єкта, позначеного формою знахідного відмінка, виділялися знахідний зовнішнього об'єкта, що оформляв назви об'єктів, які існували поза дією, поширюваною на них, і знахідний внутрішнього об'єкта, вживаного для оформлення назв об'єктів, що виникають, створюються в результаті дії, вираженої перехідним дієсловом, напр.: И приде Олегъ к Киеву, неся *злато*, и *паволоки*, и *овощи*, и *вина*, и всякое *узорочье* (ПВЛ, 25); Ольга же повелѣ ископати *яму* велику и глубоку на дворѣ теремьстѣмь, внѣ града (ПВЛ, 41). Вказані різновиди знахідного відмінка збереглися з невеликими змінами дотепер. Крім того, знахідний відмінок прямого додатка поширився в багатьох випадках на місці родового відмінка, і навпаки.

Особливу групу знахідного відмінка прямого додатка становили форми знахідного напівпредикативного. До таких конструкцій належав другий знахідний, функція якого полягала в оформленні дієприкметника – виразника ознаки, яка через перехідне дієслово приписувалася імені, що виконувало роль прямого додатка при цьому самому дієслові і оформлювалося першим знахідним. Значення другого знахідного доповнювалося тими самими смисловими відтінками, що були властиві в кожному окремому випадку першому знахідному і зумовлювалося значенням керувальних дієслів. Подвійний знахідний (виражений іменними частинами мови й дієприкметниками) вживався при дієсловах зі значенням називання, призначення, володіння, напр.: И наидоша я́ *козар*ѣ, сѣдящая на горах сихъ в лѣсѣхъ, и рѣша козари… (ПВЛ, 16); нарєкль бо бяше Василка отца собѣ и господина (ГВЛ, 128).

Крім другого знахідного, відомі були й конструкції, у яких напівпредикативність проявлялася не в пов'язаному з додатком дієприкметнику, а в самому прямому додатку, що сполучає в собі

семантику прямого додатка і напівпредиката, напр.: и ту присла к нему Володимир, повѣдая ему Игорево *убиство* (КЛ, 354). У сучасній українській мові замість давнього подвійного знахідного відмінка іменників вживається орудний предикативний і знахідний відмінок із прийменником *за*, замість подвійного знахідного прикметників і пасивних дієприкметників – послідовно орудний предикативний, а замість подвійного знахідного активних дієприкметників – підрядні речення.

У давній українській мові простежувалося й обставинне вживання знахідного відмінка (місця, часу тощо), напр.: а хрестеяную Русь водиша ротѣ в церкви святаго Ильи, яже есть надъ Ручаемъ, конець Пасынъчѣ *бесѣды* (ПВЛ, 39); и тако воєвастася *лѣто* цѣло (ГВЛ, 131). Залишками обставинних функцій знахідного відмінка є слова на зразок *далеко, край* як давній знахідний місця, слова на зразок *вночі, завтра* як давній знахідний неозначеної тривалості, тоді як знахідний означеної тривалості збережений і далі в часовій функції, та замість давніх безприйменникових форм знахідного відмінка поширилися прийменникові.

У процесі історичного розвитку знахідний відмінок зазнав небагатьох змін. З різновидів знахідного прямого додатка залишилися в минулому другий знахідний, знахідний часу перестав виконувати функцію вираження неозначеної тривалості дії. Водночас знахідний відмінок поширився на місці різних видів родового відмінка й навіть давального. Основні зміни знахідного безприйменникового відмінка полягали в усталенні його як форми вираження прямого додатка при присудках, виражених перехідними дієсловами, що було пов’язано зі зростанням продуктивності прийменникових конструкцій.

4.4. Успадкований з індоєвропейської мови орудний відмінок постав ще на праслов’янському ґрунті в багатофункційному вираженні. З праслов’янської мови різновиди орудного відмінка успадкувала й писемна українська мова, у якій визначилися позиції орудного в реченні і простежувалася різна продуктивність.

Характерним для орудного відмінка було інструментальне значення, що проявлялося в оформленні орудним відмінком назв речей, осіб, явищ, які розглядалися як знаряддя або засоби дії, висловлюваної в наявній дієслівній формі, напр: Аще оутнеть *мечемъ*,

а не вынемъ его, любо *роукоятью*, то 12 гривнѣ за обидоу (ПР, 70); и се Бъ̃… симъ казьнить ны *нахожениємь* поганыхъ (КЛ, 603). Орудний інструментальний не зазнав суттєвих змін, але орудний знаряддя від назв істот, крім орудного засобів переміщення, був замінений прийменниковими конструкціями. Близьким до цього різновиду був орудний соціативний, що в одних випадках вживався для оформлення назв осіб та їх об'єднань, а в інших – для оформлення назв постійних чи тимчасових ознак особи, напр: Данилъ жє, изрядивь полкы, кому *полкомъ* ходити, самъ изыдє напєрєдь… (ГВЛ, 118); аще и весь миръ совокупить, не вси въ одинъ образ, но кый же своимъ лиць *образом*, по божии мудрости (ПВЛ, 156). Залишки давального соціативного приєдналися до орудного інструментального, орудного способу дії та інших функцій орудного відмінка.

З орудним інструментальним тісно пов'язані були орудний суб'єкта в пасивних зворотах, знаряддя чи засобу неперехідної дії, обмеження або відношення, місця, часу, напр.: Семеонъ иде на храваты, и побѣженъ бысть *храваты*… (ПВЛ, 33); И сънемъшемася обѣма *полкома* на скупь, суну копьемъ Святославъ на деревляны (ПВЛ, 42); И послаша деревляне лучьшие мужи, *числомъ* 20, въ лодьи к Ользѣ (ПВЛ, 40); Михаилъ царь изиде с вои *брегомъ* и *моремъ* на болгары (ПВЛ, 17); Аже будуть робьи дети у мужа, то заднице не имати им, но свобода им *с матерью* (ПР, 446). Орудний безприйменниковий суб'єкта, знаряддя й способу неперехідної дії збереглися донині, дещо звузилася сфера вживання орудного обмеження чи відношення, збереглися дотепер й орудний місця та часу. З названими різновидами орудного відмінка пов'язані й інші його значення, зокрема орудний матеріалу або змісту, до орудного змісту прилягає орудний об'єкта психічної реакції, а з останніми двома співвідноситься орудний причини, напр.: Игорь же, утвердивъ миръ съ греки, отпусти слы, одаривъ *скорою*, и *чалядью*, и *воскомъ*, и отпусти я (ПВЛ, 39); Но егда веселишися многими *брашны*, а мене помяни сух хлѣбъ ядуща (СДЗ, 15); у Киева бо бяше перевозъ тогда с оноя стороны Днѣпра, *тѣмь* глаголаху: на перевозъ на Киевъ (ПВЛ, 13). Орудний матеріалу й змісту вживається дотепер із прийменниковими конструкціями, безприйменниковий орудний об'єкта психічної реакції також зберігся з незначними змінами, а орудний причини занепав.

Майже всі різновиди орудного відмінка залежно від загального змісту речення здавна могли набувати значення способу дії, що дало можливість виокремити ще орудний способу дії. Часто вживаним у давньоукраїнській мові був орудний способу дії, утворений на основі орудного інструментального, змісту, соціативного, відношення або обмеження, причини, напр.: Аще кто убиет жену, то тем же *судом* судити, яко же и мужа (ПР, 443); И плакашася людие вси *плачем* великим, и несоша и погребоша его на горѣ (ПВЛ, 30); Данилъ жє *мудростью* рѣчь створи (ГВЛ, 113); Аче кто конь погубить, или оружье, или порт, а заповесть на торгу, а после познаеть в своемь городе, свое ему *лицемь* взяти, а за обиду платити ему 3 гривны (ПР, 414); А кто *пакощами* конь порежеть или скотину, продаже 12 гривен, а пагубу господину урок платити (ПР, 438). З таких семантичних різновидів орудного способу дії збільшив частотність орудний, розвинутий від інструментального та місцевого значень, звузили функційність інші значення орудного способу дії, а також розвинулися нові значення орудного способу дії, зокрема орудний із семантикою предикативності й порівняння.

Орудний відмінок тривалий час зберігав свої давні функції в українській мові. Однак до сьогодні залишився орудний з основною функцією вираження знаряддя дії, деякі звузили функціювання (напр., орудний засобу дії від назв осіб) або зникли (напр., орудний соціативності). На місці втрачених безприйменникових форм орудного відмінка виникли прийменникові звороти з орудним відмінком або поширилися інші відмінкові форми, напр: *с нимъ, з другомъ, ис прадедо(м), з багатыми, и(с) соу(д)ями* (Чет, 322, 306 зв, 324 зв, 355, 363).

Місцевий відмінок відомий здавна як форма вираження місця й часу дії чи стану. Однак первинною його функцією була функція позначення місця дії або стану. Уже на її основі розвинулася функція вираження часу дії чи стану. Безприйменниковий місцевий відмінок часто використовувався з названими функціями у давньоукраїнських пам'ятках, напр.: а поеди сѣмо ко мнѣ. перебуди же оу мене *Киевѣ* (ИЛ, 470); приѣхавъ ночи противу *свѣту* г Кыєву (ЛЛ, 365). Водночас простежувалося й використання прийменникових конструкцій у функції місцевого відмінка, напр.: а са(м) сѣде *в Кыєвѣ* (ЛЛ, 354); *на зною* и *на зимѣ*. не дая собѣ оупокоя (ЛЛ, 251). А в процесі

співіснування безприйменникових і прийменникових перевагу отримали й закріпилися прийменникові.

Кличний відмінок на спільнослов'янському ґрунті являв собою форму вираження звертань, у ролі якого могли вживатися іменники чоловічого й жіночого родів і нечленні прикметники чоловічого й жіночого родів, напр.: Дємьянови жє повѣстящю с нимъ: «*Сыну*! Съгрѣшихъ нє давь тобѣ Галича…» (ГВЛ, 90). Форми кличного відмінка в писемних пам'ятках подекуди замінювалися формами називного відмінка, напр.: рѣста жє с нужею: «Прійди, *княжє Данило*! Прійми градъ» (ГВЛ, 99). Українська мова до сьогодні зберегла з відповідними змінами кличний відмінок для вираження звертань.

Потреба в уточненні, спеціалізації відмінкових форм призвела до більш чіткої диференціації граматичних засобів мови, усталення відмінкових форм для вираження специфічних синтаксичних функцій, зменшення семантичних різновидів відмінкових форм, заміни безприйменникових прийменниковими та викликала й інші процеси на шляху до становлення синтаксичних функцій усіх відмінків сучасної української мови.

Список літератури

Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1960. 236 с.

Безпалько О.П. Синтаксис. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 410–465.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 239–250.

Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1971. 120 с.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / відп. ред. акад. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 131–230.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Щербатюк Г.Х. Просте речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 11–131.

ТЕМАТИЧНІ ТАБЛИЦІ

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

Таблиця Ф1

Ранньоспільнослов'янська фонетична система

Система вокалізму		
Монофтонги *довгі* [ī],[ē],[ū],[ā],[ō] *короткі* [ĭ],[ĕ],[ŭ],[ă],[ŏ]	**Дифтонги** *довгі* [ēi̯],[ēu̯],[āi̯],[āu̯],[ōi̯],[ōu̯] *короткі* [ĕi̯],[ĕu̯],[ăi̯],[ău̯],[ŏi̯],[ŏu̯]	**Сонантні сполучення** [ĭr], [ŭr], [ĭl], [ŭl], [ĭn], [ŭn], [ĭm], [ŭm]

Система консонантизму			
Губні	**Язикові**		
	Передні	*Середні*	*Задні*
[b], [p], [v], [m]	[d], [t], [z], [s], [r], [l], [n]	[j]	[g], [k], [x]

Таблиця Ф2

Пом’якшення
приголосних звуків [g], [k], [x]

Перше перехідне пом’якшення
(перша палаталізація)

Перехід [g], [k], [x] у [ž´], [č´], [š´]
перед голосними переднього ряду [ī], [ĭ], [ē], [ě], [ę]
**gītī > *ž´iti, *drouǥībā > *druž´ьba,*gērŏs > *ž´arъ, *gěnā > *ž´ena,*
**kīstŏs > *č´istъ, *ronkīkā > *rǫč´ьka, *krīkētī > *kričʹati,*
**kĭrnŏs > *č´ьrnъ, *douχītī > *duš´iti, *xĭlkŏs > *š´ьlkъ,*
**mēxētī > *měš´ati, *xěstĭs > *š´estь*

Друге перехідне пом’якшення
(друга палаталізація)

Перехід [g], [k], [x] у [dz´] ([z´]), [c´], [s´]
перед голосними переднього ряду [ě], [i] (з [oi̯], [ai̯])
**koi̯nā > *c´ěna, *nŏgai̯ > *nodz´ě,*drouǥoi̯ > *drudz´ě,*
**koi̯lŏs > *c´ělъ, *rēkai̯ > *rěc´ě, *č´ělŏvēkoi̯ > *č´elověc´i,*
**xoi̯dŏs > *s´ědъ, *grēxoi̯ >*grěs´i, *kŏž´uxoi̯ > *kož´us´i*

Третє перехідне пом’якшення
(третя палаталізація)

Перехід [g], [k], [x] у [dz´] ([z´]), [c´], [s´]
після голосних переднього ряду [i], [ь], [ę] та [r´]
**pŏlĭgā > *polьdz´a, *kŭnęgŏs > *kъnędz´ь,*
**ŏtĭkŏs >*otьc´ь, *vĭxākŏs > *vьs´akъ,*
**līkŏ > *lic´e, *drǥātī > *dьrzati*

Таблиця Ф3

Зміни приголосних звуків під впливом [j]

Перетворення звуків [g], [k], [x] на [ž´], [č´], [š´]
**stŏrgjŏs > *storž´ь, *vŏrgjăn > *vorž´Ǫ,*
**sēkjā > sěč´a, *tŏlkjăn > *tolčǪ,*
**tīxjā > *tiš´a, *souꭓxjăn > *suš´Ǫ*

Перетворення звуків [z], [s] на [ž´], [š´]
**nŏzjŏs > *nož´ь, *māzjăn > *maž´Ǫ,*
**nŏsjā > *noš´a, *kŏsjăn > *koš´Ǫ*

Перетворення звуків [d], [t] на [dž´(ž´)], [č´]
**sādjā > *sadž´a, *xŏdjăn > *xodž´Ǫ,*
**krouʧjā > *kruč´a, *xŏtjăn > *xoč´Ǫ*

Перетворення звукосполучень
[zd], [zg], [st], [sk] на [ž´ž´ (ž´dž´)], [š´č´]
**jēzdjăn > *jěž´dž´Ǫ, *vīzgjăn > *viž´ž´Ǫ,*
**prŏstjăn > *proš´č´Ǫ, *īskjăn > *iš´č´Ǫ*

Перетворення звуків [r], [l], [n] на [r´], [l´], [n´]
**mŏrjě > *mor´e, *gŏvŏrjăn > *govor´Ǫ,*
**pŏljě > *pol´e, *sŏljăn > *sol´Ǫ,*
**kŏnjŏs > *konь, *gŏnjăn > *gon´Ǫ*

Перетворення звуків
[b], [p], [m], [v] на [bl], [pl], [ml], [vl]
**bjūdŏ > *bl´udo, *kouꭓpjā > *kupl´a,*
**zěmjā > *zeml´a, *lŏvjā > *lovl´a*

Таблиця Ф4

Звуження
праслов'янської вокалічної системи

Злиття голосних звуків [ŏ], [ă]
в [о] – середнього підняття переднього ряду
**dŏmŭs > *domъ (пор. з лат. dŏmŭs),*
**ŏsĭs > *ось (пор. з лат. axis)*

Злиття голосних звуків [ō], [ā]
в [а] – низького підняття переднього ряду
**stātī > *stati (пор. з лат. stāre, лит. stóti),*
**orātī > *orati (пор. з лат. arāre)*

Зміна звуків
[ĕ] в [е] – середнього підняття переднього ряду,
[ē] в [ě] – середнього підняття переднього ряду
**nĕbŏs > *nebo (пор. з лат. nĕbŭla «туман»),*
**vērā > *věra (пор. з лат. vêrus)*

Зміна звуків
[ī] в [і] – високого підняття переднього ряду,
[ĭ] в [ь] – середнього підняття переднього ряду
**nītĭs > *nitь (пор. з лтс. nīts «частина верстата»),*
**lĭstĭs > *lьstь (пор. з гот. lists «хитрий»)*

Зміна звуків
[ū] в [у] – високого підняття непереднього ряду,
[ŭ] в [ъ] – середнього підняття непереднього ряду
**dūmŏs > *dymъ (пор. з лат. fūmus),*
**sŭpnŏs > *sъnъ (пор. з лит. sãpnas)*

Перехід дифтонгів у монофтонги
[oi̯] (з [ăi̯], [ŏi̯]) й [ai̯] (з [āi̯], [ōi̯]) > [ě], [i] (**kvoi̯tŏs > *cʹvětъ, *lŏzai̯ > *lozʹě*),
[ou̯] (з [ău̯], [ŏu̯]) та [au̯] (з [āu̯], [ōu̯]) > [u] (**tou̯rŏs > *turъ, *srou̯tā > *struja*),
[ei̯] (з [ĕi̯], [ēi̯]) > [i] (**ei̯tī > *iti, *zei̯mā > *zima*),
[eu̯] (з [ĕu̯], [ēu̯]) > [ь] (**žʹeu̯atī > *žʹьvati*)

Таблиця Ф5

Наслідки дії закону відкритого складу

Занепад приголосних в кінці складів
**slŏvŏs > *slovo, *pādŏnt > *padon > *padǫ,*
**vŏzŏn > *vozŭn > *vozъ, *dŭktīr > *dъkti*

Виникнення носових звуків [ę], [ǫ]
**pĕntĭs > *pętь, *č΄ĕnstĭs > *č΄ęstь,*
**pŏntĭs > *pǫtь, *sŏntĭs > *sǫtь*

Спрощення приголосних звуків
**kūdnŏntī > *kynǫti, *tīsknŏntī > *tisnǫti,*
**gūbnŏntī > *gynǫti, *kāpnŏntī > *kanǫti*

Вставлення приголосних звуків
**ŏsrŏvŏs > *ostrovъ, *pĭsrŏs > *pьstrъ,*
**sĕsrā > *sestra, *ŏsrŏs > *ostrъ*

Уподібнення й розподібнення звуків
**brĕdtī > *bretti > *bresti, *krādtī > *kratti > *krasti,*
**mŭgtī > *mъč΄i, *pĕktī > *peč΄i*

Виникнення приставних звуків
**ūmĕn > *vymę,*ŭpītī > *vъpiti,*
**ĭgrā > *jьgra, *eiţī > *iti > *jiti*

Монофтонгізація дифтонгів
**smoi̯xŏs > *smĕxъ, *rūbai̯ > *rybĕ, *vŏlei̯ > *voli,*
**drou̯gŏs > *drugъ, *ou̯xo > *uxo, *ž΄eu̯ăn > *ž΄ьjǫ*

Зміни сполучень
[ьr], [ьl], [ъr], [ъl] і [or], [ol], [er], [el]
**tŭrgŏs > *tьrgъ, *vŭlkŏs > *vъl̥kъ,*
**zŏltŏs > *zol̥tъ, *bĕrzā > *ber̥za*

Таблиця Ф6

Фонетична система спільносхіднослов'янського періоду

Система вокалізму	
Голосні переднього ряду	**Голосні непереднього ряду**
[i] [ě], [ь] [e], [ę]	[y], [u], [ъ], [o], [ǫ], [a]

Система консонантизму			
Губні	**Язикові**		
	Передні	**Середні**	**Задні**
[b], [p], [v], [m]	[d], [t], [z], [z´], [s], [s´], [c´], [dz´], [š´], [ž´], [č´], [dž´], [n], [n´], [l], [l´], [r], [r´]	[j]	[g], [k], [x]

Таблиця Ф7

Складотворчість спільносхіднослов'янської доби

Творення складів із голосного звука **za-i-ti, *na-u-č´i-ti, *o-sь-mъ-jь, *ǫ-tro-ba*

Творення складів із приголосного звука **dъ-l-gъ-jь, *vъ-l-na, *ž´ь-l-tъ-jь, *vь-r-š´i-na*

Творення складів із приголосного та голосного звуків **do-ro-ž´ь-ka, *li-po-vъ-jь, *sa-do-vь-ni-kъ, *ne-po-ko-ji-ti-sę*

Творення складів із двох приголосних та голосного звуків **stě-na, *blь-stě-ti, *gre-bti, *bo-ja-znь*

Творення складів із трьох приголосних та голосного звуків **jь-skra, *dě-tь-stvo, *jь-gri- š´č´e, *na-stra-š´i-ti-sę*

Таблиця Ф8

Спільносхіднослов'янські фонетичні процеси
Перехід звука [e] в [o] на початку слова **ež´ina – *ož´ina, *esetrъ – *osetrъ, *elenica – *olenica*
Занепад носових звуків [ę], [Q] **dětę – *dět'ä, *męta – *m'äta, *kQtъ – *kutъ, *gasnQti – *gasnuti*
Уподібнення звука [ě] до [i] **mězinьcь – *mizinьcь, *větija – *vitija, *dětinьnъjь – *ditinьnъjь*
Витіснення звуком [o] початкового [a] **Alekšěji – *Olekšěji, *alъtarь – *olъtarь, *arьmenъ – *orьmenъ*
Виникнення фрикативного звука [h] **kъniga – *kъniha, *gospodь – *hospodь, *jьgъla – *jьhъla*
Зміна сполучень [or], [ol], [er], [el] **orstъ – *rostъ, *olnь – *lanь, *solma – *soloma, *berstъ –*berestъ*

Таблиця Ф9

Фонологічні чергування спільносхіднослов'янської доби
Вокалічні чергування
Індоєвропейські **vesti – *voditi, *letěti – *lětati, *stojati – *stati*
Спільнослов'янські **linQti – *lьnQti, *dyxati – *dъxnQti, *sito – *sějati,* **cěna – *kajati, *kujQ – *kovati, *tręsti – *trQsiti, *ž´ęti – *ž´ьnQ*
Спільносхіднослов'янські **orati –*ralo – *rělija, *borьba – *boroti, *melQ – *moloti*

Консонантні чергування
Наслідки пом'якшення звуків [g], [k], [x] **doroga – *dorož´ьka – *doroz´ě, *rQka – *rQč´ьka – *rQc´ě,* **poroxъ – *porošˊina – *poros´i, *věnъkъ –*věnьc´ь*
Наслідки впливу [j] на приголосні звуки **lъgati – *lъž´a, *nositi – *noš´a, *xoditi – *xož´Q, *ězditi – *ěž´dž´Q,* **pustiti – *puš´č´Q, *xvala – *xval´Q, *l´ubiti – *l´ubl´Q*
Наслідки дії закону відкритого складу **vedQ – *vesti, *pletQ – *plesti, *mogъ – *moč´i, *vědati – *věmь*

Таблиця Ф10

Фонетична система давньоукраїнської мови

Система вокалізму	
Голосні переднього ряду	**Голосні непереднього ряду**
[і] [ě], [ь] [е] [ä]	[ы], [у], [ъ], [о] [а]

Система консонантизму			
Губні	**Язикові**		
	Передні	**Середні**	**Задні**
[б], [п], [в], [м], [ф]	[д], [т], [з], [з´], [с], [с´], [ц´], [н], [н´], [л], [л´], [р], [р´], [ж´], [ш´], [ч´], [дж´], [дз], [дз´]	[й]	[г], [к], [х]

Таблиця Ф11

Позиції редукованих звуків [ь], [ъ]

Сильні позиції [ь], [ъ]
Перед складом зі слабким редукованим *народьнъ, дружьнъ, наслѣдъкъ, гостиньць*
Перед сонорними звуками [р], [л] *тьрновыи, кърчьма, жьлтоватъ, дължьникъ*
У складі під наголосом *грьчьскъ, брусъкъ, котьлъ, гърдость*

Слабкі позиції [ь], [ъ]
Перед складом із сильним редукованим *шьвьць, коньныи, дьньмъ, озерьныи*
Перед складом із голосним повного творення *кривьда, дънѣстръ, насѣньє, коньница*
У кінці слів *новакъ, крѣпость, сторожь, вечеръ*

Таблиця Ф12

Наслідки занепаду редукованих [ь], [ъ]
у системі голосних

Зменшення голосних звуків у словах
мѣдь – мідь, рѣ-чь-ка – річ-ка, гъ-р-бъ – горб,
лѣ-ни-вь-ць – лі-ни-вець, вѣ-чь-ны-и – віч-ний

Вокалізація сильних і занепад слабких [ь], [ъ]
чьсть (честь) – чьту (чту), садъкъ (садок) – садъка (садка),
гривьнъ (гривень) – гривьня (гривня), сънъ (сон) – съна (сну)

Поява вставних звуків [о], [е]
земль (земель) – земля (земля), вѣтръ (вітер) – вѣтра (вітру),
огнь (вогонь) – огня (вогню), соснъ (сосон) – сосна (сосна)

Перехід звуків [о], [е] в [і]
осеньныи > осінній, звонъ > дзвін, осмь > вісім,
лебедь > лебідь, переходъ > перехід, сельскыи > сільський

Виникнення другого повноголосся
зьрнъ > зерен, тьрнъ > терен, вьрвь > веревка,
зълъва > золовка, тълкъ > толок

Перехід [рь], [ръ], [ль], [лъ] в [ри], [ли]
трьвога > тривога, гръмѣти > гриміти,
бльстѣти > блистіти, глътати > глитати

Зміна сильних [ь], [ъ] перед [j] в [и], [ы]
синьи > синии, болячьи > болячии, речьи > речии,
жьлтъи > жьлтыи, ночьнъи > ночьныи, шестъи > шестыи

Таблиця Ф13

Наслідки занепаду редукованих [ь], [ъ]
у системі приголосних

Виникнення нових груп приголосних звуків
метьла > мітла, кънижька > книжка, ногъти > нігті,
въдова > вдова, шьвьць > швець, вънучька > внучка

Спрощення в групах приголосних звуків
поздьныи > пізній, кожьдьныи > кожний, чьстьныи > чесний,
сьрдьце > серце, мѣстьце > місце, стькло > скло, неслъ > ніс

Ускладнення груп приголосних звуків
зазърость > заздрість, съроковыи > строковий,
жьстокъ > жорстокий, сърѣти > стріти, узърѣти > уздріти

Уподібнення приголосних звуків
житьє > життя, бъчела > бджола, сълньце > сонце,
шьмель > джміль, дъхорь > тхір, исъчезнути > зчезнути

Розподібнення приголосних звуків
сълньчьникъ > соняшник, крьстьныи > хресний,
къто > хто, нижьшии > нижчий, чьто > що

Палаталізація приголосних звуків
дьнь > день, молотьба > молотьба, дѣльце > дільце,
сельскыи > сільський, киевьскыи > київський

Депалаталізація приголосних звуків
любовь > любов, голубька > голубка, насыпь > насип,
царь > цар, родьство > родство, гоньця > гінця

Зміна приголосного звука [л]
жилъ > жив, пълныи > повний, дългыи > довгий, далъ > дав,
шьлкъ > шовк, жьлтыи > жовтий, вълкъ > вовк

Таблиця Ф14

Давньоукраїнські вокалічні й консонантні процеси
Перехід звука [ě] в [і] *гнѣздо > гніздо, вѣтрьць > вітерець, лѣсникъ > лісник, хлѣбъ > хліб*
Злиття звуків [и], [ы] в [и] *сила > сила, миръ > мир, тихыи > тихий, дымъ > дим, рыба > риба*
Зближення звуків [е] з [и] *препинити – припинити, учителя – оучитила, сыновець - сыновиць*
Зближення звуків [о] з [у] *жоравль – журавель, яблъко – яблуко,паръбъкъ – парубок*
Перехід звука [е] в [о] *жена > жона, щека > щока, четыри > чотири, вчера > вчора*
Перехід звука [о] в [а] *хозяинъ > хазяїн, колачь > калач, горячий > гарячий*
Перехід звука [е] в [а] *ялина > ялина, берлогъ > барліг, чеснокъ > часник, Єрема > Ярема*
Занепад початкових звуків *игра > гра, игълъка > голка, Игнатъ > Гнатъ, Опанасъ > Панас*
Виникнення приставних звуків *отьчизна > вітчизна, острыи > гострий, уноша > юноша*
Ствердіння приголосних звуків перед [е], [и] *миръ > мир, весна > весна, море > море, теплыи > теплий*
Ствердіння губних приголосних звуків *память > пам'ять, пять > п'ять, степь > степ, глибь > глиб*
Ствердіння шиплячих приголосних звуків *кличь > клич, сторожь > сторож, шелестъ > шелест*
Ствердіння звука [р] *горькыи > гіркий, творьць > творець, вѣрити > вірити*
Чергування звуків [у] з [в] *узнати – взнати, усюди – всюди, усякий – всякий*

ЛЕКСИКА

Таблиця Л1

Спільноіндоєвропейська лексика
Найменування осіб **mati, *otьcь, *synъ, *dъkti, *bratrъ, *sestra,* **mǫž´ь, *ž´ena, *baba, *dědъ, *vъnukъ*
Назви частин тіла й організму **oko, *uxo, *nosъ, *usta, *č´erpъ, *lъbъ,* **zǫbъ, *ęzykъ, *mozgъ, *bry, *kostь, *selzenь*
Назви представників фауни **turъ, *elenь, *bobrъ, *vydra, *jež´ь, *myš´ь,* **agnę, *orьlъ, * ž´eravь, *muxa, *osa*
Назви представників флори **dervo, *zьrno, *solma, *pelva, *lьnъ, *bobъ,* **makъ, *berza, *ž´elǫdь, *pyrьjь*
Назви явищ природи і природних об'єктів **sъlnьce, *nebo, *zeml´a, *dьnь, *več´erъ,* **vesna, *zima, *ognь, *sněgъ, *rosa, *větrъ*
Назви побутових предметів, продуктів, понять **domъ, *dvьrь, *kolo, *medъ, *solь, *męso,* **juxa, *ž´ьrny, *vozъ, *osь, *jьgo, *pǫtь*
Назви абстрактних понять **iti, *tekti, *viděti, *znati, *dati, *bьrati, *vezti,* **viti, *rudъ, *pьlnъ, *malъ, *vysokъ*

Таблиця Л2

Міжіндоєвропейські лексичні шари

Західноіндоєвропейський
Слов'яно-балтійський **golva, *rǫka, *noga, *pьrstъ, *gluxъ, *ratajь, *korva, *kulikъ, *kuna, *ž´egъzul´a, *zvězda, *ezero, *ledъ, *duxъ, *dol´a, *dobrъ, *junъ*
Слов'яно-германський **selo, *l´udъ, *stado, *voskъ, *rebro, *tysętja, *děliti, *pęstь*
Слов'яно-кельтський **mor´e, *mъxъ, *semę, *lipa, *rъž´ь, *bъč´ela, *drozdъ, *mъlni*

Східноіндоєвропейський
**bogъ, *ubogъ, *slovo, *svętъ, *pьstrъ, *sъdravъ, *volsъ, *pьrsь, *sǫdъ, *dǫti*

Південноіндоєвропейський
**lada, *molditi, *dьlgostь, *orěxъ, *ž´elva, *jalovьcь, *ž´ila*

Таблиця Л3

Спільнослов'янська лексика

Слова невідомого походження

**tělo, *č´elo, *gǫba, *rъtъ, *kyš´a, *pьsь, *š´č´uka, *okunь, *volъ, *dǫbъ, *proso, *kovylь, *gajь, *bystrъ, *jęč´ьmy*

Лексико-семантичні новотвори

**griva* «потилиця» > **griva* «грива»,
**noga* «копито» > **noga* «нога»,
bьrati* «нести» >bьrati* «брати»,
**bolь* «зло» > **bolь* «біль, хвороба»

Структурно-семантичні новотвори

**ne *vědati > *nevěsta, *zemja > *zmьja, *ula > *ulica, *ulьjь, *š´iti > *š´ija, *palъ >*palьcь,*vezti >*veslo, *meduědь > *medvědь*

Праслов'янські запозичення

**sluga, *ljutъ, *tynъ, *lěkъ, *duma, *kъnędzь, *xlěbъ, *koldędzь, *skrinja, *korabjь, *cьrky, *porъ, *vino, *kotьlъ, *tъlmač´ь*

Східнослов'янський лексичний шар

**sobaka, *běla, *kož´anъ, *devęnosto, *koš´ьka, *pьsьcь, *sъvodъ, *kulakъ, *golǫbьnikъ, *peč´enь, *č´aš´a, *kreč´etъ*

Таблиця Л4

Давньоукраїнський лексикон
Спільнослов'янська спадщина *другъ, печаль, любъвь, буря, дождь, сабля, грамота, годъ, волость, лугъ, бродъ, овьсъ, конюхъ, дръва, лодья, търгъ, купьць, сопѣль, мьстити, платити, третии, вьсякыи*
Власне українські новотвори *повѣтриє, гаиворонъ, брунька, хмара, натина, галузь, пашьня, ярина, щѣлина, ожеледица, щелепа, година, борошьно, полонина, гостиньць, стьзя, съпека*
Давньоукраїнські запозичення *изтокъ, пучина, хыщьникъ, виноградъ, планита, стихия, тигръ, кирапись, товаръ, євшанъ, борсукъ, субота, постъ, огурьць, кедръ, океанъ, китъ, ладанъ, канонъ, аиръ, фарь, лимень*

Таблиця Л5

Семантичні процеси в давньоукраїнському лексиконі
Розширення семантичної структури слів *вѣньць* «вінок», «сяйво навколо небесних світил», *миръ* «спокій», «тиша», «мир», «община, громада», *виноградъ* «сад», «виноград»
Розвиток синонімічних відношень *люди, людь, народъ; стадо, скотъ, череда, товаръ;* *лошадь, лошакъ, конь, иноходъ, скокъ, фарь, жеребьць;* *бѣла, бѣлъка, бѣлица, вѣкъша, вѣверица*
Розвиток антонімічних відношень *дьнь – ночь, утро – вечеръ, жити – мьрти,* *тесьныи – узъкыи, глубина – низина, густыи – рѣдъкыи*
Розвиток омонімічних відношень *плугъ* «міра землі» – *плугъ* «плуг», *основа* «пряжа» – *основа* «підгрунтя», *мѣсяць* «небесне тіло» – *мѣсяць* «проміжок часу»

СЛОВОТВІР

Таблиця СЛ1

Способи давньоукраїнського словотвору

Морфологічний спосіб
Суфіксальний
кънязь > кънягыня, кънига > кънижьныи, пять > пятеро, дымъ > дымити, вечеръ > вечеряти, добрыи > добре
Префіксальний
дати > отъдати, летѣти > перелетѣти, доля > недоля, мати > прамати, славьныи > преславьныи, весело > невесело
Основоскладання
Богородица, благодѣтель, золотовьрхыи, добросьрдьныи, хрестолюбивыи, тридьневьныи, великомученикъ
Безафіксний
написати > напись, подъѣхати > подъѣздъ, съходити > съходъ, перевозити > перевозъ, съмыслити > съмыслъ
Флексійний
тьсть > тьща, кумъ > кума, сватъ > сваха, рабъ > раба, крутити > круча, садити > саджа, пасти > паша
Постфіксальний
свѣтитися, женитися, миритися, коритися, хвалитися, учитися, свататися, начатися, жаловатися

Морфолого-синтаксичний спосіб
королева (прик.) > *королева* (ім.), *другыи* (числ.) > *другыи* (займ.), *десятина* (числ.) > *десятина* (ім.)

Лексико-синтаксичний спосіб
шестьдесятъ, заутра, тъгда, Володимиръ, Ярославъ, Мстиславъ

Лексико-семантичний спосіб
хълмъ > Хълмъ, бродъ > Бродъ, русь > Русь, мудрыи > Мудрыи

Таблиця СЛ2

Словотвір іменних частин мови

Словотвір іменників

Суфіксальний

гоньць, челядъка, гроздья, дружьба, юность, троица, гребля

Основоскладання

чьстолюбьць, лѣтописаньє, домосѣдъ, листопадъ, горностаи

Префіксальний, безафіксний, флексійний, субстантивація

антихрестъ, прадѣдъ, хоть, истокъ, кропля, обида, къняжьна

Лексико-семантичний і лексико-синтаксичний

ликъ «обличчя» > *ликъ* «число», «хоровод», *Изяславъ, Великъдьнь*

Словотвір прикметників

Суфіксальний

ядовитъ, мълчаливъ, озерьскыи, гладъкъ, дружьнъ, тьрновыи

Префіксальний, основоскладання, ад'єктивація

пречистыи, невысокъ, правовѣрьныи, миролюбивъ, възлюблена

Лексико-семантичний і лексико-синтаксичний

Червенъ, Луческь, Глуховь, иноплеменьныи, четвероногыи

Словотвір числівників

Лексико-синтаксичний

одинадесятъ, девяносто, тридесятъ, пятьсътъ, полъвъторы

Флексійний

пьрвыи, шестыи, десятыи, осмьдесятыи, семьсътыи

Лексико-семантичний, нумералізація

воронъ, леодръ, тьма, колода, легионъ, копа, сорокъ

Словотвір займенників

Суфіксальний, флексійний, складання

такыи, которыи, кольма, иньныи, кожьдьныи, тътъ, нѣкъто

Прономіналізація

одинъ «якийсь», *прочии* «інший», *цѣлыи* «весь, усі»

Таблиця СЛ3

Словотвір неіменних частин мови
Словотвір дієслів ***Префіксальний*** *доказати, избѣжати, наимати, подънести, напечи, замочити* ***Суфіксальний*** *гаити, гостевати, дѣвовати, годовати, именовати, хрестити* ***Постфіксальний*** *доитися, дружитися, гнѣздитися, ютитися, хоронитися* ***Основоскладання*** *лихословити, благотворити, лицемѣрити, добродѣиствовати*
Словотвір прислівників ***Адвербіалізація*** *лѣтось, дьньсь, людьно, изнезапы, послѣдь, заутра, искони* ***Префіксація*** *отътуда, повьсюды, никогда, нѣколико, доколѣ, отъсели* ***Лексико-синтаксичний*** *до сего мѣста, до тѣхъ поръ, покамѣсть, отъ сихъ мѣстъ*

Таблиця СЛ4

Словотвір службових частин мови

Словотвір прийменників ***Препозиціоналізація*** *въслѣдъ, позаду, съ края, окрьстъ, подаль, на середъ* ***Лексико-синтаксичний*** *помежи, заради, задѣля, попередъ, понадъ, исподъ*

Словотвір сполучників ***Кон'юнктивація*** *къто, чьто, которыи, якыи, хотя, коли, лише, пакы, къгда* ***Лексико-синтаксичний*** *или, ано, даже, нежели, аче и, ни…ни, або…або, то… то*

Словотвір часток ***Партикуляція*** *дѣти, рьци, хотя, пакы, толико, лише, одинако, ѥдва* ***Лексико-синтаксичний*** *оно, ноли, ольны, нольны, мало не, безъ мала*

МОРФОЛОГІЯ

Таблиця М1

Словозміна іменників

I тип (ж.р., ч.р., сп.р. – на -а (-ā), -я (-jā), -и (-jі))					
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
Н. воля	*волѣ*	*рабыни*	*рабынѣ*	*сирота*	*сироты*
Р. волѣ	*воль*	*рабынѣ*	*рабынь*	*сироты*	*сиротъ*
Д. воли	*волямъ*	*рабыни*	*рабынямъ*	*сиротѣ*	*сиротамъ*
З. волю	*волѣ*	*рабыню*	*рабынѣ*	*сиротоу*	*сироты*
О. волею	*волями*	*рабынею*	*рабынями*	*сиротою*	*сиротами*
М воли	*воляхъ*	*рабыни*	*рабыняхъ*	*сиротѣ*	*сиротахъ*
К. воле	*волѣ*	*рабыне*	*рабынѣ*	*сироте*	*сироты*
дв. воли, волю, воляма		*рабыни, рабыню, рабыняма*		*сиротѣ, сиротоу, сиротама*	
II тип (ч.р. – на -ъ (-ŏ-), -ь (-jŏ-), -и (-jь); с.р. – на -jо (-ŏ-), -е (-ĕ-), -ѥ (-jĕ-))				***III тип (ч.р. – на -ъ (-й-))***	
одн.	*мн.*	*он.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
Н. дворъ	*двори*	*копиѥ*	*копия*	*плодъ*	*плодове*
Р. двора	*дворъ*	*копия*	*копии*	*плодоу*	*плодовъ*
Д. двороу	*дворомъ*	*копию*	*копиѥмъ*	*плодови*	*плодъмъ*
З. дворъ	*дворы*	*копиѥ*	*копия*	*плодъ*	*плоды*
О.дворъмь	*дворы*	*копиѥмь*	*копии*	*плодъмь*	*плодъми*
М.дворѣ	*дворѣхъ*	*копии*	*копиихъ*	*плодоу*	*плодъхъ*
К. дворе	*двори*	*копиѥ*	*копия*	*плодоу*	*плодове*
дв. двора, двороу, дворома		*копии, копию, копиѥма*		*плоды, плодовоу, плодъма*	
IV тип (ж.р., ч.р. – на -ь (-ĭ-)				***V тип (ж.р. – на -ы (-ū-))***	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
Н. дань	*дани*	*гость*	*гостьѥ*	*цьркы*	*цьркъви*
Р. дани	*даньи*	*гости*	*гостьи*	*цьркъве*	*цьркъвъ*
Д. дани	*даньмъ*	*гости*	*гостьмъ*	*цьркъви*	*цьркъвамъ*
З. дань	*дани*	*гость*	*гости*	*цьркъвь*	*цьркъви*
О. данью	*даньми*	*гостьмь*	*гостьми*	*цьркъвью*	*цьркъвами*
М. дани	*даньхъ*	*гости*	*гостьхъ*	*цьркъве*	*цьркъвахъ*
К. дани	*дани*	*гости*	*гостьѥ*	*цьркы*	*цьркъви*
дв. дани, данью, даньма		*гости, гостью, гостьма*		*цьркъви, цьркъвоу, цьркъвама*	

VI тип (ч.р. – на -ь (-n-), с.р. – на -я (-n-, -t-), -о (-s-), ж.р. – на -и (-r-))							
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
Н.коры	*корене*	*ягня*	*ягнята*	*слово*	*словеса*	*мати*	*матере*
Р.корене	*коренъ*	*ягняте*	*ягнятъ*	*словесе*	*словесъ*	*матере*	*матеръ*
Д.корени	*кореньмъ*	*ягняти*	*ягнятьмъ*	*словеси*	*словесьмъ*	*матери*	*матерьмъ*
З.корень	*корени*	*ягня*	*ягнята*	*слово*	*словеса*	*матерь*	*матере*
О.кореньмь	*кореньми*	*ягнятьмь*	*ягняты*	*словесьмь*	*словесы*	*матерью*	*матерьми*
М.корене	*кореньхъ*	*ягняте*	*ягнятьхъ*	*словесе*	*словесьхъ*	*матери*	*матерьхъ*
К.коры	*корене*	*ягня*	*ягнята*	*слово*	*словеса*	*мати*	*матере*
дв. корени, кореноу, кореньма		*ягняти, ягнятоу, ягнятьма*		*словеси, словесоу, словесьма*		*матери, матероу, матерьма*	

Таблиця М2

Словозміна прикметників

Відмінювання нечленних прикметників					
тверда група					
чоловічий рід		*середній рід*		*жіночий рід*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
Н. мудръ	*мудри*	*мудро*	*мудра*	*мудра*	*мудры*
Р. мудра	*мудръ*	*мудра*	*мудръ*	*мудры*	*мудръ*
Д. мудроу	*мудромъ*	*мудроу*	*мудромъ*	*мудрѣ*	*мудрамъ*
З. мудръ	*мудры*	*мудро*	*мудра*	*мудроу*	*мудры*
О.мудръмь(-омь)	*мудры*	*мудръмь(-омь)*	*мудры*	*мудрою*	*мудрами*
М. мудрѣ	*мудрѣхъ*	*мудрѣ*	*мудрѣхъ*	*мудрѣ*	*мудрахъ*
дв. мудра, мудроу, мудрома		*мудрѣ, мудроу, мудрома*		*мудрѣ, мудроу, мудрама*	

м'яка група					
чоловічий рід		*середній рід*		*жіночий рід*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
Н. лись	*Лиси*	*лисє*	*лися*	*лися*	*лисѣ (-я)*
Р. лися	*лись*	*лися*	*лись*	*лисѣ (-я)*	*лись*
Д. лисю	*лисємъ*	*лисю*	*лисємъ*	*лиси*	*лисямъ*
З. лись	*лисѣ (-я)*	*лисє*	*лися*	*лисю*	*лисѣ (-я)*
О.лисьмь (-емь)	*лиси*	*лисьмь (-емь)*	*лиси*	*лисєю*	*лисями*
М. лиси	*лисихъ*	*лиси*	*лисихъ*	*лиси*	*лисяхъ*
дв. лися, лисю, лисєма		*лиси, лисю, лисєма*		*лиси, лисю, лисяма*	

Відмінювання членних прикметників					
тверда группа					
чоловічий рід		*середній рід*		*жіночий рід*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
Н.святъи	*святии*	*святоє*	*святая*	*святая*	*святыѣ*
Р.святаєго	*святыихъ*	*святаєго*	*святыихъ*	*святыѣ*	*святыихъ*
Д.святуєму	*святымъ*	*святуєму*	*святымъ*	*святѣи*	*святымъ*
З. святъи	*святыѣ*	*святоє*	*святая*	*святоую*	*святыѣ*
О.святымь	*святыими*	*святымь*	*святыими*	*святою*	*святыими*
М.святѣємь	*святыихъ*	*святѣємь*	*святыихъ*	*святѣи*	*святыихъ*
дв. святая, святоую, святыима		*святѣи, святоую, святыима*		*святѣи, святоую,святыима*	

м'яка група					
чоловічий рід		*середній рід*		*жіночий рід*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
Н. божьи	*божии*	*Божєє*	*божяя*	*божяя*	*божѣѣ*
Р. божяєго	*божиихъ*	*божяєго*	*божиихъ*	*божѣѣ*	*божиихъ*
Д. божюєму	*божиимъ*	*божюєму*	*божиимъ*	*божии*	*божиимъ*
З. божьи	*божѣѣ*	*божєє*	*божяя*	*божюю*	*божѣѣ*
О. божиимь	*божиими*	*божиимь*	*божиими*	*божюю*	*божиими*
М. божиємь	*божиихъ*	*божиємь*	*божиихъ*	*божии*	*божиихъ*
дв. божяя, божюю, божиима		*божии, божюю, божиима*		*божии, божюю, божиима*	

Таблиця М3

Словозміна займенників

Відмінювання особових займенників

одн.	*одн.*	*одн.*	*мн.*	*мн.*
я (язъ, азъ)	*ты*		*мы*	*вы*
мене	*тебе*	*себе*	*насъ*	*васъ*
мънѣ (мьнѣ, ми)	*тобѣ (тебѣ, ти)*	*собѣ (себѣ, си)*	*намъ*	*вамъ (вы)*
мене (мя)	*тебе (тя)*	*себе (ся)*	*(ны)*	*васъ (вы)*
мъною	*тобою*	*собою*	*насъ*	*вами*
мънѣ (мьнѣ)	*тобѣ (тебѣ)*	*собѣ (себѣ)*	*(ны)*	*васъ*
			нами	
			насъ	
дв. вѣ, на (наю), наю, нама (на)			*ва, ва (ваю), ваю, вама (ва)*	

одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
онъ (иже)	*они (иже)*	*оно (єже)*	*она (иже)*	*она (яже)*	*оны (ѣже)*
єго	*ихъ*	*єго*	*ихъ*	*єѣ*	*ихъ*
ємоу	*имъ*	*ємоу*	*имъ*	*єи*	*имъ*
и(ь) (єго)	*ѣ*	*є*	*я*	*ю*	*ѣ*
имь	*ими*	*имь*	*ими*	*єю*	*ими*
ємь	*ихъ*	*ємь*	*ихъ*	*єи*	*ихъ*
дв. она (яже), єю, има		*онѣ (иже), єю, има*		*онѣ (иже), єю, има*	

Відмінювання неособових нечленних займенників

	чоловічий рід		*середній рід*		*жіночий рід*	
	одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
Н. къто	*самъ*	*сами*	*само*	*сама*	*сама*	*самы*
Р. кого	*самого*	*самѣхъ*	*самого*	*самѣхъ*	*самоѣ*	*самѣхъ*
Д. кому	*самомоу*	*самѣмъ*	*самомоу*	*самѣмъ*	*самои*	*самѣмъ*
З. кого	*самъ,-ого*	*самы*	*само*	*сама*	*самоу*	*самы*
О. цѣмь	*самѣмь*	*самѣми*	*самѣмь*	*самѣми*	*самою*	*самѣми*
М. комь	*самомь*	*самѣхъ*	*самомь*	*самѣхъ*	*самои*	*самѣхъ*
	дв. сама, самою, самѣма		*самѣ, самою, самѣма*		*самѣ, самою, самѣма*	

Відмінювання неособових членних займенників

чоловічий рід		*середній рід*		*жіночий рід*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
вьсякъи	*вьсякии*	*Вьсякоє*	*вьсякая*	*вьсякая*	*вьсякыѣ*
вьсякаєго	*вьсякыихъ*	*вьсякаєго*	*вьсякыихъ*	*вьсякыѣ*	*вьсякыихъ*
вьсякуємму	*вьсякыимъ*	*вьсякуєму*	*вьсякыимъ*	*вьсякѣи*	*вьсякыимъ*
вьсякъи	*вьсякыѣ*	*вьсякоє*	*вьсякая*	*вьсякую*	*вьсякыѣ*
вьсякыимь	*вьсякыими*	*вьсякыимь*	*вьсякыими*	*вьсякою*	*вьсякыими*
вьсякѣємь	*вьсякыихъ*	*вьсякѣємь*	*вьсякыихъ*	*вьсякѣи*	*вьсякыихъ*
дв. вьсякая, вьсякою, вьсякыима		*вьсякѣи, вьсякою, вьсякыима*		*вьсякѣи, вьсякою, вьсякыима*	

Таблиця М4

Словозміна числівників

Відмінювання родових кількісних числівників

чоловічий рід		*середній рід*		*жіночий рід*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
одинъ	*одьни*	*одьно*	*одьна*	*одьна*	*одьны*
одьного	*одьнѣхъ*	*одьного*	*одьнѣхъ*	*одьноѣ*	*одьнѣхъ*
одьну,-ому	*одьнѣмъ*	*одьну,-ому*	*одьнѣмъ*	*одьнои*	*одьнѣмъ*
одинъ,-ого	*одьны*	*одьно,-ого*	*одьна*	*одьноу*	*одъны*
одьнѣмь	*одьнѣми*	*одьнѣмь*	*одьнѣми*	*одьною*	*одьнѣми*
одьномь	*одьнѣхъ*	*одьномь*	*одьнѣхъ*	*одьнои*	*одьнѣхъ*
дв. одьна, одьною, одьнѣма		*одьнѣ, одьною, одьнѣма*		*одьнѣ, одьною, одьнѣма*	

Відмінювання неродових кількісних числівників

		одн.	*мн.*
три (трьє, триє)	*девять*	*десять*	*десяте (-и)*
трьхъ (трьи, трии)	*девяти*	*десяте (-и)*	*десятъ (-ии)*
трьмъ	*девяти*	*десяти*	*десятьмъ*
три, трьхъ	*девять*	*десять*	*десяти*
трьми	*девятью (-ию)*	*десятью (-ию)*	*десяты (-ьми)*
трьхъ	*девяти*	*десяте (-и)*	*десятьхъ*
		дв. десяти, десяту (-ию), десятьма	

осмь на десяте	*шесть десятъ*	*девять съть*
осми на десяте	*шести десятъ*	*девяти съть*
осми на десяте	*шести десятъ*	*девяти съто́мь*
осмь на десяте	*шесть десятъ*	*девять съть*
осмью на десяте	*шестью десятъ*	*девятью съты*
осми на десяте	*шести десятъ*	*девяти сътѣхъ*

Відмінювання порядкових числівників

чоловічий рід		*середній рід*		*жіночий рід*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
Н.десятыи	*десятии*	*десятоє*	*десятая*	*десятая*	*десятыѣ*
Р.десятого	*десятыхъ*	*десятого*	*десятыхъ*	*десятоѣ*	*десятыхъ*
Д.десятому	*десятымъ*	*десятому*	*десятымъ*	*десятои*	*десятымъ*
З.десятыи	*десятыѣ*	*десятоє*	*десятая*	*десятую*	*десятыѣ*
О.десятымь	*десятыми*	*десятымь*	*десятыми*	*десятою*	*десятыми*
М.десятомь	*десятыхъ*	*десятомь*	*десятыхъ*	*десятои*	*десятыхъ*
дв. десятая, десятую, десятыма		*десятѣи, десятую, десятыма*		*десятѣи, десятую, десятыма*	

Таблиця М5

Словозміна
дієслів дійсного способу

Відмінювання дієслів теперішнього часу			
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*
ѥсмь *ѥси* *ѥсть*	*ѥсмъ(-ы)* *ѥсте* *соуть*	*знаю* *знаѥши (-шь)* *знаѥть (-тъ)*	*знаѥмъ (-мы)* *знаѥте* *знаютъ (-тъ)*
дв. ѥсвѣ, ѥста, ѥста		*знаѥвѣ, знаѥта, знаѥта*	

Відмінювання дієслів минулого часу					
аорист		*імперфект*		*перфект*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
учихъ *учи* *учи*	*учихомъ* *учисте* *учиша*	*учяхъ* *учяше* *учяше(-ть)*	*учяхомъ* *учяшете* *учяху(-ть)*	*ѥсмь училъ (а,о)* *ѥси училъ (а, о)* *ѥсть училъ (а,о)*	*ѥсмы учили (ы,а)* *ѥсте учили (ы,а)* *суть учили (ы,а)*
дв. учиховѣ, учиста, учиста		*учяховѣ, учяшета, учяшета*		*ѥсвѣ учила (ѣ, ѣ), ѥста учила (ѣ, ѣ), ѥста учила (ѣ, ѣ)*	

Відмінювання дієслів давноминулого часу			
перша складена форма		*друга складена форма*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*
ѥсмь былъ (а,о) велъ (а,о) *ѥси былъ (а, о) велъ (а,о)* *ѥсть былъ (а, о) велъ (а,о)*	*ѥсмы были (ы,а) вели (ы,а)* *ѥсте были (ы, а) вели (ы,а)* *суть были (ы, а) вели (ы,а)*	*бѣхъ велъ (а,о)* *бѣ велъ (а,о)* *бѣ велъ (а,о)*	*бѣхомъ вели (ы,а)* *бѣсте вели (ы,а)* *бѣша вели (ы,а)*
дв. ѥсвѣ была (ѣ, ѣ) вела (ѣ, ѣ), ѥста была (ѣ, ѣ) вела (ѣ, ѣ), ѥста была (ѣ, ѣ) вела (ѣ, ѣ)		*бѣховѣ вела (ѣ, ѣ), бѣста вела (ѣ, ѣ), бѣста вела (ѣ, ѣ)*	

Відмінювання дієслів майбутнього часу			
проста форма		*перша складена форма*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*
приду *придешь (-ши)* *придеть (-тъ)*	*придемъ (-мо)* *придете* *придуть (-тъ)*	*хочу ити* *хочешь (-ши) ити* *хочеть (-тъ) ити*	*хочемъ (-мо) ити* *хочете ити* *хотятъ (-тъ) ити*
дв. придевѣ, придета, придета		*хочевѣ ити, хочета ити, хочета ити*	
друга складена форма		*третя складена форма*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*
славилъ (а, о) буду *славилъ (а, о) будешь* *славилъ (а, о) будеть*	*славили (ы, а) будемъ* *славили (ы, а) будете* *славили (ы, а) будуть*	*славити иму* *славити имешь* *славити иметь (-тъ)*	*славити имемо* *славити имете* *славити имуть (-тъ)*
дв. славила (ѣ, ѣ) будевѣ, славила (ѣ, ѣ) будета, славила (ѣ, ѣ) будета		*славити имевѣ, славити имета, славити имета*	

Таблиця М6

Словозміна дієслів наказового й умовного способів, неособових дієслівних форм

Відмінювання дієслів

Наказовий спосіб		***Умовний спосіб***	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*
— *твори* *твори*	*творимъ* *творите* *—*	*творилъ (а, о) быхъ* *творилъ (а, о) бы* *творилъ (а, о) бы*	*творили (ы, а) быхомъ* *творили (ы, а) бысте* *творили (ы, а) быша*
дв. творивѣ, *творита*		*творила (ѣ, ѣ) быховѣ,, творила (ѣ, ѣ) быста,* *творила (ѣ, ѣ) быста*	

Відмінювання неособових дієслівних форм

Дієприкметники активного стану

чоловічий рід		*середній рід*		*жіночий рід*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
любивъшии *любивъшего* *любивъшему* *любивъшии* *любивъшимь* *любивъшемь*	*любивъшии* *любивъшихъ* *любивъшимъ* *любивъшѣѣ* *любивъшими* *любивъшихъ*	*любивъшеѥ* *любивъшего* *любивъшему* *любивъшеѥ* *любивъшимь* *любивъшемь*	*любивъшяя* *любивъшихъ* *любивъшимъ* *любивъшяя* *любивъшими* *любивъшихъ*	*любивъшая* *любивъшеѣ* *любивъшеи* *любивъшую* *любивъшую* *любивъшеи*	*Любивъшѣѣ* *любивъшихъ* *любивъшимъ* *любивъшѣѣ* *любивъшими* *любивъшихъ*
дв. любивъшяя, любивъшюю, *любивъшима*		*любивъшии, любивъшюю,* *любивъшима*		*любивъшии, любивъшюю,* *любивъшима*	

Дієприкметники пасивного стану

чоловічий рід		*середній рід*		*жіночий рід*	
одн.	*мн.*	*одн.*	*мн.*	*одн.*	*мн.*
любимыи *любимого* *любимому* *любимыи* *любимымь* *любимомь*	*любимии* *любимыхъ* *любимымъ* *любимыѣ* *любимыми* *любимыхъ*	*любимоѥ* *любимого* *любимому* *любимоѥ* *любимымь* *любимомь*	*любимая* *любимыхъ* *любимымъ* *любимая* *любимыми* *любимыхъ*	*любимая* *любимоѣ* *любимои* *любимую* *любимою* *любимои*	*любимыѣ* *любимыхъ* *любимымъ* *любимыѣ* *любимыми* *любимыхъ*
дв. любимая, любимоу, *любимыма*		*любимѣи, любимоу,* *любимыма*		*любимѣи, любимоу,* *любимыма*	

Таблиця С1

Структура давньоукраїнського речення

Головні члени речення

Підмет (простий і складений)

Владиміръ по всѧ утра уши закладашє въ Чєрниговѣ (СПІ, ѩі);
Того же лѣта *князь Лєвъ, // братъ Мьстиславовь, сынъ королєвъ, внукь Романовъ* самъ идє в помочь Болеславу (ГВЛ, 151); И се пакы тъи же *чрънориzець Ларионъ* исповѣда ми (ПП, 49)

Присудок (простий дієслівний, складений дієслівний і складений іменний)

Храбраѧ мысль *носитъ* ваю умъ на дѣло (СПІ, л҃)
Єпископъ жє прієха къ Мьстиславу *нача повѣдати* рѣчь братню (ГВЛ, 154); Добра жена *вѣнець мужу своему и безпечаліе*; а зла жена *лютая печаль, истощеніе дому* (СДЗ, 30)

Другорядні члени речення

Означення (узгоджене й неузгоджене)

Мы же, братіе, пакы пойдем
на *пръвое* исповѣданіе *святого сего* отрока (ПП, 23);
А ужє нє вижду власти сильнаго, и богатаго, и многовои брата моєго Ярослава *съ чєрниговьскими былѧми*, *съ могуты*, и *съ татраны*, и *съ шєльбиры*, и *съ топчакы*, и съ *рєвугы*, и *съ ольбєры* (СПІ, к҃ѕ)

Додаток (прямий і непрямий)

Видѣвь бо благый Богъ *терпѣніе* и *смиреніе* отрока, обрати *сердце* жестокое отца его на милость к сыну своему (ПП, 35); благоволи Богъ явити своего *угодника* (ПП, 78);
А дворъ без дѣла ѡтень всѧкъ меншему *сынови* (ПР, 115);
И сіа глаголавь, отпусти *их* (ПП, 71)

Обставина (місця, часу, причини, мети* тощо*)

Поживе же тамо *лѣта многа*, *тръпя зиму и глад*, и *тако съ миром* успе (ПП, 36); Великый же Никонь отъиде *въ островь Тмутороканьскый* и *ту* обрѣте мѣсто *чисто близь града*, всѣде на нем (ПП, 36);
Мати же его, *поискавши въ градѣ своем и не обрѣте его*, съжалиси *зѣло* по нем (ПП, 26); Блаженный же Феодосіе моляшеся Богу, *по вся дьни ходя въ церковь божію* (ПП, 27).

Таблиця С2

Просте речення в давньоукраїнській мові

Типи простих речень

Розповідні, питальні, спонукальні

Мьстиславъ жє поєха до Бєрєстіа (ГВЛ, 155);
А чи диво сѧ, братіє, стару помолодити? (СПІ, к̃и);
Въстани слава моя, въстани въ псалтыри и в гуслех (СДЗ, 4)

Поширені й непоширені

Съ тоѧ жє Каѧлы Свѧтоплъкь полєлѣѧ отца своєго мєждю угорьскими иноходьцы ко свѧтѣи Софіи къ Кієву (СПІ, ӥі);
Въ ѧзыцѣ прѣжє врачѧ имѣй молитву (ПВМ, 8);
Зарѧ-свѣтъ запала (СПІ, г̃і); Оба єсвѣ Свѧтъславличѧ! (СПІ, а̃і)

Повні й неповні

Тъи бо Олєгъ мєчємъ крамолу ковашє и стрѣлы по зємли сѣѧшє (СПІ, ꙁ̃і);
А поганіи съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на зємлю Рускую (СПІ, к̃а);
помчаша красныѧ дѣвкы половєцкыѧ, а съ ними злато, и паволокы, и драгыѧ оксамиты (СПІ, д̃і);
А въстона бо, братіє, Кієвъ тугою, а Чєрниговъ напастьми (СПІ, к̃в)

Таблиця С3

Просте односкладне речення

Означено-особове

Да разверзу въ притчах гаданіа моя и провѣщаю въ языцѣх славу мою (СДЗ, 4); Мєньшаѧ тєбє малыѧ вьрстою любъвно приими и помилуй (ПВМ, 6)

Неозначено-особове

А оже оукрадоуть чюжь песъ, любо ястребъ, любо соколъ, то за обидоу 3 гривны (ПР, 72); На послушьствѡ на холѡпа не складають (ПР, 117)

Узагальнено-особове

Аще от огня устережешися, но от искоръ не можеши устеречися (СДЗ, 21); Мужа бо мудра посылаи и мало ему кажи, а безумнаго посылаи, и самъ не лѣнися по немъ ити (СДЗ, 23)

Безособове

Нѣсть на земли лютѣи женскои злобы (СДЗ, 32);
При старыхъ молчати, прємудрыхъ слушати, старѣйшимъ покорѣтисѧ (ПВМ, 4)

Іменне

Соуд’ кнѧжь (ПР, 171); тако и многи полки без добра князя (СДЗ, 19)

Просте двоскладне речення

Донъ ти, кнѧжє, кличєтъ и зовєть кнѧзи на побѣду (СПІ, л҃); Многажды безнарядіемъ полци погибають (СДЗ, 18); тако и мы, господине, желаем милости твоея (СДЗ, 8); Святый убо сій наставникь сице творяше и учаше братію (ПП, 42)

Просте ускладнене речення

Бориса жє Вѧчєславлича слава на судъ *привєдє* и на Канину зєлєну паполому *постла* за обиду Олгову, *храбра и млада кнѧзѧ* (СПІ, ѩі); По томъ жє лѣтѣ Данилъ жє възвєдє на Кондрата *литву, Миньдога, Изяслава Новъгородьского* (ГВЛ, 98); *Въстала* обида въ силахъ Дажьбога внука, *вступила* дѣвою на зємлю Троѧню, *въсплєскала* лєбєдиными крылы на синѣмъ морє у Дону; *плєщучи, убуди жирнѧ врємєна* (СПІ, к҃а); *Воєваша ятвязѣ около Охожѣ и Бусовна*, всю страну ту плѣниша, и єщє бо Холму *нє поставлєну бывъшю Даниломъ* (ГВЛ, 106); *То же слышавь* князь и *убоася гнѣва Божіа*, *отпусти* великаго Никона, *повелѣ* ему в печеру ити (ПП, 34)

Таблиця С4

Складне речення в давньоукраїнській мові

Безсполучникове речення

З однорідними частинами

Их же ризы свѣтлы, тѣх рѣчь честна (СДЗ, 11);
Уже бо, братіє, нєвєсєлаѧ година въстала, ужє пустыни силу прикрыла (СПІ, к҃а)

З неоднорідними частинами

Даи бо премудрому вину, премудріе будеть (СДЗ, 23);
Богат возглаголеть – вси молчат и вознесут слово его до облакъ (СДЗ, 11);
они же рѣша: нашь царь богатѣи тебе не множеством злата, но множеством воя (СДЗ, 17)

Складносурядне речення

З єдинальними відношеннями

мед истачають устнѣ твои, и посланіе твое аки раи [с] плодом (СДЗ, 14); ни чашею бо моря расчерпати, ни нашим иманіемъ твоего дому истощити (СДЗ, 16)

З зіставними відношеннями

Гусли бо страяются персты, а тѣло основается жилами (СДЗ, 19); пшеница бо много мучима чистъ хлѣбъ являеть, а в печали обрѣтаеть человѣкъ умъ свръшенъ (СДЗ, 13)

З протиставними відношеннями

очима бо плачются со мною, а сердцемъ смѣютъ ми ся (СДЗ, 9); Доброму бо господину служа, дослужится слободы, а злу господину служа, дослужится болшеи роботы (СДЗ, 20)

З розділовими відношеннями

намъ ли от града погинути, или граду от нас пленену быти? (СДЗ, 18); Оже иметь на желѣзо по свободьныхъ людии рѣчи, любо запа на нь боудеть, любо прохожениє ночноє, или кымь любо ѡбразомь аже не ѡжьжетьсѧ (ПР, 132)

Таблиця С5

Складнопідрядне речення

З підрядним місця

Куда жє пойдєтє, идѣжє станєтє, напоитє, накормитє унєина, болнаго присѣтитє (ПВМ, 9)

З підрядним часу

Но егда веселишися многими брашны, а мене помяни, сух хлѣбъ ядуща (СДЗ, 15)

З підрядним мети

Възлєлѣи, господинє, мою ладу къ мнѣ, абыхъ нє слала къ нєму слєзъ на морє рано (СПІ, л̃и)

З підрядним причини

Лжѣ блюдисѧ и пьѧнства и блуда, въ томъ бо душа погибаєтъ и тѣло (ПВМ, 5)

З підрядним додатковим

старыѧ чти ѧко отца, а молодыѧ ѧко братью (ПВМ, 5)

З підрядним означальним

Игорь и Всєволодъ, ужє лжу убудиста, которую то бѧше успилъ отєцъ ихъ (СПІ, к̃г)

З підрядним порівняльним

Яко же бо олово гинеть часто разливаемо, тако и человѣкъ, приемля многия бѣды (СДЗ, 12)

З підрядним наслідковим

Аще кто в печали человѣка призрит, как студеною водою напоить во зноиныи день (СДЗ, 13)

З підрядним умови

Ащє и на кони ѣздѧчє, нє будєть ни съ кымъ орудьѧ, ащє инѣхъ молитвъ нє умѣєтє молвити, а «Господи помилуй» зовѣтє бєзпрєстани втайнѣ (ПВМ, 8)

Таблиця С6

Синтаксис відмінків у давньоукраїнській мові
Синтаксис називного відмінка
Повелѣ же *христолюбець*, нощнаго ради поспаніа, на возѣ допровадити его до монастыря (ПП, 47); Тажде *блаженный*, изшед и видѣвь князя, поклонися ему (ПП, 43); Нощи бо сущи *темнѣ*, свѣтъ же *пречюдень* токмо над манастырем блаженаго (ПП, 63-64)
Синтаксис родового відмінка
Блаженный же юноша вся сіа съ радостію приимаше и *Бога* моля о всѣх сих (ПП, 25); И по сих же въведе *его* въ храм нѣкый и тамо связа *его* и тако затворивь *его*, отъиде (ПП, 25); Богъ же оттолѣ тако възвеличаше мѣсто то, умножаа *всѣх благых* в нем молитвами *угодника своего* (ПП,43)
Синтаксис давального відмінка
Таже благословив его старець и повелѣ *великому Никону* пострищи его, *презвитеру тому сущу* и *чрьноризцю искусну* (ПП, 29); И егда хотяху странніи ти отъити, и възвѣстиша *юноши* свой отход (ПП, 24); Се же яко по молитвѣ *тому самому благовѣрному князю* начатокь положити копанію (ПП, 69)
Синтаксис знахідного відмінка
Сицевыми же и инѣми многыми наказаніи пребываше по вся дьни увѣщаваа *матерь* свою (ПП, 31); Сіа же слышав преподобный и прослави Бога, обратившаго *сердце* ея на таковое *покаание* (ПП, 31); И тако изыиде въ *слѣдъ* странных (ПП, 24); И отселѣ пакы на прочее исповѣданіе отца нашего Феодосіа поидем (ПП, 56)
Синтаксис орудного відмінка
Преподобный же Антоніе и съ *сущими* с ним, и съ *блаженным Феодосіем* бѣша въ печали мнозѣ его ради, и моляхуся Богу за нь (ПП, 35); Близь Господь, съкрушенных *сердцем* и смиренныя *духом* спасеть (ПП, 35); Но ни тако почиваше врагь, боряся с *ними* (ПП, 34)
Синтаксис місцевого відмінка
Тажде въшедшимь им в домъ свой, повелѣ отецъ его с ѣсти съ собою *на трапезѣ* (ПП, 34); И се, по прилучаю Божію, бѣша идуще путем тѣмъ купцы *на възѣх* съ бремены тяжькы (ПП, 28); Обаче же надѣемся на Бога, иже въ пустыни людемь непокоривымь хлѣбь небесный подасть (ПП, 57)

Список
писемних пам'яток

АД Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів: ТОВ «Простір-М», 2004. 1286 с.

АЗР Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею. Санктпетербургъ: Типографія II Отдѣленія Собств. Е. И. В. Канцеляріи, 1846. Т. I.: 1340–1506. 375 с. + 24 с. + 16 с.

БЄ Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. / відп. ред. В.В. Німчук, підгот. до видання Ю.В. Осінчук. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 360 с.

ГВЛ Галицько-Волинський літопис: текст / підгот. до вид. В.Ю. Франчук. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. М.Ф. Котляра. Київ: Наукова думка, 2002. С. 75–156.

Г(К)Є Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 року. Факсимільне видання. Український католицький університет. Львів – Івано-Франківськ, 2018. 260 с.

ГЄ Галицкое Евангелие 1266 – 1301 гг. Санктпетербург: Государственная публичная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Шифр F.п. I.64. 175 л.

ГЛ Німчук В.В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності / відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1983. С. 103–128.

Гр XIV Грамоти XIV ст. / упорядк., вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М.М. Пещак; відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1974. С. 9–149.

Гр XV Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського; відп. ред. М.М. Пещак. Київ: Наукова думка, 1965. С. 25–134.

ГС Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів великих князів Свитригайла і Жигимонта Кейстутовича. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка: Наукова часопись* / за ред. М. Грушевського. Львів: Друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, 1913. Кн. III. Т. 115. С. 5–22.

ДЄ Добрилове Євангеліє 1164 року: транслітерований текст. *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. ред. В.В. Німчук; упоряд. Ю.В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 36–575.

ЄЄ Євсевієвє Євангеліє 1283 року: давньоукраїнський текст. *Євсевієвє Євангеліє 1283 року*: наукове видання / відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Київський славістичний університет, 2001. С. 39–319.

Изб 1073 Изборник Святослава 1073 года: факсимильное издание. Москва: Книга, 1983. 266 л.

Изб 1076 Изборник 1076 года / подгот. текста В. С. Голышенко. *Изборник 1076 года* / изд. подгот. В.С. Голышенко, В.Ф. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов. Москва: Наука, 1965. С. 148–701.

ИЛ Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). Москва: Языки русской культуры, 1998. 648 с.

КЛ Київський літопис. Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). Москва: Языки русской культуры, 1998. С. 273–715.

КП Киевская Псалтирь 1397 года / фотосъемка Э. И. Стейнерта. Москва: Искусство, 1978. 232 л.

ЛЄ Луцьке Євангеліє XIV століття: видання факсимільного типу. Київ: ТОВ «Горобець», 2011. 526 л.

ЛЛ Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). Москва: Языки русской культуры, 1997. 496 с.

ПА Пандекти Антіоха 1307 р. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Шифр. Рк. v 688. 306 л.

ПВЛ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. *Повесть временных лет. Ч. I. Текст и перевод* / подгот. текста Д.С. Лихачева; перевод Д.С. Лихачева и Б.А. Романова; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. 405 с.

ПВМ Свѣнцицкій И.С. Поучєніє Владимира Мономаха дѣтемъ. Львовъ: Изданіе Галицко-русской Матицы, 1902. 12 с.

ПДЗ Послание Данила Заточеного. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам* / подгот. к печати Н.Н. Зарубин; ред. акад. Н.К. Никольский. Ленинград: Издательство АН СССР, 1932. С. 49–107.

ПМ Пооучєньє. Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). Москва: Языки русской культуры, 1997. С. 240–256.

ПП Києво-Печерський патерик: текст. *Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки)* / проф. Д. Абрамович. Репринтне видання. Київ: Час, 1991. С. 1–211.

ПР Правда русская. I. Тексты / подгот. к печати В.П. Любимов, Н.Ф. Лавров, М.Н. Тихомиров, Г.Л. Гейерманс и Г.Е. Кочин; под ред. Б.Д. Грекова. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1940. 506 с.

Пр Правда русская. III. Факсимильное воспроизведение текстов / под общей ред. акад. Б.Д. Грекова. Москва: Издательство АН СССР, 1963. 472 с.

РЄ Реймське Евангеліє. Видання факсимільного типу: у 2 т. Київ: Видавництво «Горобець», 2019. Т. 1. Факсиміле. 120 с.; Т. 2. Дослідження. 148 с.

РЄА Реймське Евангеліє Анни Ярославівни. Александрович В.С. Львів: Видавництво «МС», 2010. 200 с. іл.

РЛ Полное собрание русских летописей. Радзивиловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. 180 с.

СДЗ Слово Даниила Заточника. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам* / подгот. к печати Н.Н. Зарубин; ред. акад. Н.К. Никольский. Ленинград: Издательство АН СССР, 1932. С. 1–48.

СИ Молдован А. М. Первая редакция «Слова» (список С–591). *Молдован А.М. «Слово о законє и благодати» Илариона* : монография / отв. ред. Л.П. Жуковская, В.Ю. Франчук. Київ: Наукова думка, 1984. С. 78–100 с.

СПІ Слово о плъку Игорєвѣ…. *Слово о плъку Игорєвѣ, Игорѧ сына Свѧтъславлѧ, внука Ольгова* / підгот. давньоруського тексту і примітки В.В. Німчука. Київ: Дніпро, 1982. С. 7–46.

ХДУЛ Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / упоряд. акад. О.І. Білецький. 3-тє вид. Київ: Рад. школа, 1967. 783 с.

ХІУМ Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ – Житомир: Полісся, 2015. 352 с.

Чет Четья 1489 р. Інститут рукопису. Київ: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Фонд № 301. Од. зб. ДА / 415 л. 378 арк.

Список
лексикографічних праць

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: у 7 т. / ред. кол.: О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 1: А–Г. 632 с.; 1985. Т. 2: Д–Копці. 572 с.; 1989. Т. 3: Кора–М. 552 с.; 2004. Т. 4: Н–П. 656 с.; 2006. Т. 5: Р–Т. 704 с.; 2012. Т. 6: У–Я. 568 с.

ЕУМ Українська мова: енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2007. 856 с.

ІСТ Історичний словник українського язика. Т. І. А–Ж / уложили Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко; зредагував проф. Є. Тимченко / Istoryčnyj slovnyk ukrajins'koho jazyka. I. 1–2 (А–Ж). Charkiv-Kyjiv 1930–1932 / Tymčenko Jevhen. München: Verlag Otto Sagner, 1985. S. 1–947.

МТ Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / підгот. до видання В.В. Німчук та Г.І. Лиса; відп. ред. В.В. Німчук. Київ – Нью-Йорк: Преса України, 2002. Кн. 1: А–Н. 512 с.; 2003. Кн. 2: О–Я. 2003. 512 с.

СА Полюга Л. М. Словник антонімів української мови / ред. Л.С. Паламарчук. Київ: Довіра, 2004. 275 с.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI~XIV вв.) / глав. ред. Р.И. Аванесов; Институт русского языка. Москва: Русский язык, 1988. Т. I: (а – възаконѧтисѧ). 526 с.; 1989. Т. II: (възалкати – добродѣтельникъ). 496 с.; 1990. Т. III: (добродѣтельно – изжечисѧ). 512 с.; 1991. Т. IV: (изживати – молениє). 560 с.; глав. ред. Р.И. Аванесов, И.С. Улуханов. Москва: Азбуковник. 2002. Т. V: (молимъ – обѧтьнъ). 648 с.; глав. ред. И.С. Улуханов. 2000. Т. VI: (овадъ – покласти). 608 с.; глав. ред. В.Б. Крысько. 2004. Т. VII: (поклепанъ – пращоуръ). 512 с.; 2008. Т. VIII: (пре – пробѣжениє). 768 с.; Москва: ЛЕКСРУС. 2012. Т. IX: (провадити – ражьзизаемъ). 480 с.; Москва: Азбуковник. 2013. Т. X: (разарѧємъ – свьтѣтисѧ). 656 с.; 2016. Т. XI: (свѣне – стѧгъ). 744 с.; 2019. Т. XII (соу – съотъходьнъ). 688 с.

СС Словник синонімів української мови: у 2 т. / ред. кол.: А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін.; НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, Інститут української мови. Київ: Наукова думка, 2001. Т. 1: А– Н. 1040 с.; Т. 2: О–Я. 960 с.

ССДЯ Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: у 3 т. / И.И. Срезневский. Репринтное издание. Москва: Книга, 1989. Т. I. Ч. 1: А–Д, Ч. 2: Е–К. 1420 с. + 50 с.; Т. II. Ч. 1: Л–О, Ч. 2: П. 1804 с.; Т. III. Ч. 1: Р–С, Ч. 2: Т–Я. 1684 с. + 272 с. + 16 с.

ССІС Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тисяч слів і словосполучень / уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк; відп. ред. Г.П. Півторак. Київ: Довіра, 2006. 789 с.

ССУМ 14–15 Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / ред. кол.: Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 1: А–М. 631 с.; 1978. Т. 2: Н–Ѳ. 592 с.

СУМ 16–17 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / ред. кол.: Д. Гринчишин (відп. ред.), У. Єдлінська, Л. Полюга та ін.; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994. Вип. 1: А. 152 с.; 1994. Вип. 2: Б–Богуславецъ. 152 с.; 1996. Вип. 3: Б–В. 252 с.; 1997. Вип. 4: В. 260 с.; 1998. Вип. 5: В. 258 с.; 1999. Вип. 6: В–Г. 256 с.; 2000. Вип. 7: Г–Д. 256 с.; 2001. Вип. 8: Д. 256 с.; 2002. Вип. 9: Д–З. 256 с.; 2003. Вип. 10: З. 256 с.; 2004. Вип. 11: З. 256 с.; 2005. Вип. 12: З. 246 с.; 2006. Вип. 13: И–І. 242 с.; 2008. Вип. 14: К. 256 с.; 2010. Вип. 15: К–Л. 256 с.; 2013. Вип. 16: Л. 200 с.; 2017. Вип. 17: М–Моавитѧнка. 248 с.; 2022. Вип. 18: Мова–Матка. 278 с.

Словарь української мови: у 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко; редактори: Л.М. Кудрявкіна, Н.М. Отрох, Л.С. Шорубалка; надруковано з видання 1907–1909 рр. фотоспособом. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1 : А–Ж. 496 с.; 1996. Т. 2: З–Н. 580 с.; 1997. Т. 3: О–П. 507 с.; 1997. Т. 4: Р–Я. 610 с.

СУМ 11 Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін.; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка», 1970. Т. І: А–В. 799 с.; 1971. Т. ІІ: Г–Ж. 550 с.; 1972. Т. ІІІ: З. 744 с.; 1973. Т. IV: І–М. 840 с.; 1974. Т. V: Н–О. 840 с.; 1975. Т. VI: П–Поїти. 832 с.; 1976. Т. VII: Поїхати–Приробляти. 723 с.; 1977. Т. VIII: Природа–Ряхтливий. 927 с.; 1978. Т. IX: С. 916 с.; 1979. Т. X: Т–Ф. 658 с.; 1980. Т. XI: Х–Ь. 699 с.

СУМ у 20 т. Словник української мови: у 20 т. / гол. наук. ред. В.М. Русанівський; НАН України, Український мовно-інформаційний фонд. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 1: А–Б. 912 с.; 2012. Т. 2: В–Відсріблитися. 976 с.; 2012. Т. 3: Відставання–Ґуральня. 1120 с.; 2013. Т. 4: Д–Жучок. 1007 с.; 2014. Т. 5: З–Зв'янути. 992 с.; 2015. Т. 6: Згага–Кварта. 992 с.; 2016. Т. 7: Квартал–Кяхтинський. 912 с.; 2017. Т. 8: Л–Мішурний. 992 с.; 2018. Т. 9: Міщанин–Настукувати. 912 с.; 2019. Т. 10: Наступ–Обміль. 992 с.; 2020. Т. 11: Обмін–Ояснювати. 880 с.; 2021. Т. 12: П–Підкурювач. 1024 с.; 2022. Т. 13: Підкуса–Покірно. 935 с.

СУС Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник / наук. ред.: Д. Гринчишин. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.

Список
рекомендованої літератури

Арполенко Г.П., Козирєва З.Г., Лиса Г.І., Симонова К.С., Щербатюк Г.Х. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. 192 с.

Арполенко Г.П. Односкладні речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 231–289.

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Бевзенко С.П. Сполучник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 449–465.

Безпалько О.П. Дієслово. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 351–360.

Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1960. 236 с.

Безпалько О.П. Синтаксис. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 391–501.

Білоусенко П.І., Іншакова І.О., Качайло К.А., Меркулова О.В., Стовбур Л.М. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / відп. ред. В. М.Мойсієнко. Запоріжжя – Кривий Ріг: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2010. 480 с.

Білоусенко П.І. Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник. Запоріжжя – Київ: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2020. 111 с.

Бісовецька Л.А. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у мові писемних пам'яток Київської Русі XI–XIII ст.: автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1999. 19 с.

Бойчук М.К. Вступ. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 3–76.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. 4-те видання. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.

Брус М.П. Історія голосних редукованих звуків. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. № 854. Серія «Філологія»*.

Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2009. Вип. 57. С. 80–84.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. 400 с.

Брус М.П. Фемінітиви в українській мові XI–XV ст. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. С. 28–34.

Булаховський Л.А. Історичний коментарій до української літературної мови. *Л.А. Булаховський. Вибрані праці в п'яти томах. Українська мова*. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 2. С. 217–569.

Висоцький С.О. Київська писемна школа X–XII ст. Львів – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коця, 1998. 246 с.

Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1971. 120 с.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / автор. кол.: Багмут А.Й., Коломієць В.Т., Критенко А.П. та ін.; за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1966. 596 с.

Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / відп. ред. Л.Л. Гумецька. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. 283 с.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*: праці філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1978. 208 с.

Грищенко А.П. Прикметник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 163–215.

Грищенко А.П. Складне речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 290–446.

Гумецька Л.Л. З історичної лексикології української мови. *Мовознавство*. 1981. № 1. С. 38–44.

Гумецька Л.Л. З історичної стилістики української мови. *Слово і труд* / редкол.: І.Ф. Андерш, М.А. Жовтобрюх, Г.П. Їжакевич (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1976. С. 88–93.

Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / відп. ред. І.М. Керницький. Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. 298 с.

Ґрещук В. Семантико-словотвірна структура абстрактних деад'єктивів та девербативів. *Ґрещук В. Студії з українського мовознавства. Вибрані праці* / упор. Р. Бачкур. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 168–216.

Духовна спадщина Давнього Галича: науковий збірник / укладачі: І. Скочиляс, В. Фрис. Львів: Український католицький університет, 2018. 168 с. + 17 іл.

Житецький П.Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. *Вибрані праці. Філологія* / відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1987. С. 287–300.

Житецкий П.И. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Киев: Университетская типографія, 1876. 376 с.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 77–181.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 63–329.

Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов / ред. проф. д-р В. Стецюк; Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1970. 160 с.

Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови київського періоду X–XIV ст. / Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Нью-Йорк, 1962. Т. I: Основний фонд. 445 с.; 1964. Т. II: Запозичення. 323 с.

Ковалів П.К. Слов'янські фонеми. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматика української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. 244 с.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. 248 с.

Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Видання 2-ге, доопрацьоване і значно доповнене. Київ: КЖД «Софія», 2012. 112 с., 165 іл.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Львів: ТОВ «Простір-М», 2004. 1286 с.

Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / відп. ред. акад. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 2000. 372 с.

Лукінова Т.Б. Числівник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 216–234.

Мельник Я.Г., Лазарович О.М. Церковнослов'янська мова: навчально-методичний посібник. Вид. 4-е, перероблене та доповнене. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2017. 252 с.

Мельник Я.Г. Церковнослов'янська мова. Буквар та читанка: посібник для початкового вивчення церковнослов'янської мови. Львів: Манускрипт-Львів, 2021. 144 с.

Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові. *Слов'янське мовознавство*: збірник статей / редкол.: Л.А. Булаховський (гол. ред.), В.Т. Коломієць, О.С. Мельничук та ін. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. Т. III. С. 124–194.

Мельничук О.С. Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 67 с.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / відп. ред. акад. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

Мойсієнко В.М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67–82.

Москаленко А.А. Синтаксис складного речення давньоруської та української мови: посібник / ред. Ю.Ф. Касім. Одеса: Одеський державний педагогічний інститут ім. К.Д. Ушинського, 1959. 34 с.

Наконечний М.Ф. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови. *Питання історичного розвитку української мови* / ред. кол.: І.К. Білодід (відп. ред.), С.П. Бевзенко, В.П. Бесєдіна-Невзорова та ін. Харків: Видавництво Харківського державного університету, 1962. С. 125–165.

Німчук В.В. Вигуки. Звуконаслідування. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 502–515.

Німчук В.В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник.* 2000. № 6. С. 3–16.

Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / відп. ред. С.П. Бевзенко. Київ: Наукова думка, 1992. 416 с.

Німчук В.В. Лексика давньоруської мови. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С.29–163.

Німчук В.В. Лексика пам'яток XI–XIII ст. як свідчення народної основи давньоруської літературної мови. *Жанри і стилі в історії української літературної мови* / відп. ред. Єрмоленко С.Я. Київ: Наукова думка, 1989. С. 5–56.

Німчук В.В. Походження української мови. Етнічна та етнокультурна історія України: у 3 т. / ред. О.Б. Діденко, Є.І. Мазніченко, К.В. Харченко; відп. ред. Г.А. Скрипник. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 1. Кн. 2. С. 351–468.

Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Частина І. Проект. Київ: Інститут української мови НАН України, 1995. 54 с.

Німчук В.В. Праслов'янська лексика. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С. 15–28.

Німчук В.В. Прийменник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 413–448.

Німчук В.В. Прислівник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 342–412.

Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 131–230.

Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ – Житомир: Полісся, 2015. 352 с.

Німчук В.В. Частка. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 466–501.

Пещак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1979. 268 с.

Півторак Г.П. Історико-лінгвістична славістика: вибрані праці / відп. ред. В.Г. Скляренко. Київ: Наукова думка, 2015. 512 с.

Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / відп. ред. В.Г. Скляренко. Київ: Академія, 2001. 152 с.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) / відп. ред. В.Г. Скляренко. Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

Русанівський В.М. Вступ. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 7–62.

Русанівський В.М. Дієслово. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 235–341.

Русанівський В.М. Семантичні процеси розвитку української лексики. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С. 660–715.

Русанівський В.М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI–XVII ст.: доповідь на VII Міжнарод. з'їзді славістів. Київ: Наукова думка, 1973. 28 с.

Русанівський В.М. Часова співвідносність дієслів-присудків у складному реченні. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 447–482.

Самійленко С.П. Займенник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 240–273.

Самійленко С.П. Займенник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 129–162.

Самійленко С.П. Іменник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 16–128.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1964. Ч. І. 236 с.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 1970. Ч. ІІ. 192 с.

Самійленко С.П. Прикменник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 273–300.

Самійленко С.П. Прислівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 365–381.

Самійленко С.П. Службові частини мови. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична*

граматика української мови: підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 381–390.

Самійленко С.П. Числівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 300–327.

Свєнціцкий І.С. Мова староруських творів світського змісту X–XIII ст. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: І.Г. Галенко, І.І. Ковалик, М.Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін. Львів: Видавництво Львівського університету, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.

Свєнціцкий І.С. Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: В.І. Борковський (відп. ред.), М.С. Возняк, Р.М. Волков та ін. Львів: Видавництво Львівського університету, 1948. Кн. 1. С. 123–139.

Скляренко В.Г. Праслов'янські інтонації та їх відбиття в українській мові. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 330–344.

Скляренко В.Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження / відп. ред. Г.П. Півторак. Київ: Довіра, 2006. 97 с.

Тараненко І.Й. Дієслово. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 328–351, 360–365.

Тараненко І.Й. Іменник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови:* підруч. 2-е вид., випр. Київ: Рад. школа, 1962. С. 182–240.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні: монографія. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2003. 480 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Історія української мови*: хрестоматія / упоряд.: С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. С. 191–205.

Щербатюк Г.Х. Просте речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 11–131.

Умовні
скорочення й позначення

Графічні знаки

ā – знак довготи
ă – знак короткості
д´ – зна м'якості
д' – знак пом'якшення
*mati – знак відновлення форми
u̯ – знак нескладової функції голосного
r̥ - знак складотворчості сонорного
a͡u – знак виділення дифтонгів
дѣ́ва – знак наголошування
Бг̃ъ – знак скорочення, титло
ср^{д}це – винесення без покриття
сл^{н}це – винесення з покриттям
+ – знак сильної позиції редукованого
– – знак слабкої позиції редукованого

Мовознавчі терміни

гол. – голосний звук
приг. – приголосний звук
чол. – чоловічий рід
жін. – жіночий рід
сер. – середній рід
одн. – однина
мн. – множина
дв. – двоїна
відм. – відмінок
наз. – називний
род. – родовий
відкл. – відкладний
дав. – давальний
знах. – знахідний
оруд. – орудний
місц. – місцевий
клич. – кличний
мин. – минулий час
д.мин. – давноминулий час
тепер. – теперішній час
майб. – майбутній час
наказ. – наказовий
умов. – умовний
заст. – застаріле значення
перен. – переносне значення
книж. – книжне значення

Давні й сучасні мови

англ. – англійська мова
араб. – арабська мова
білор. – білоруська мова
болг. – болгарська мова
вірм. – вірменська мова
в.луж. – верхньолужицька мова
гот. – готська мова
грец. – грецька мова
д.в.нім. – давньоверхньонімец. мова
д. євр. – давньоєврейська мова
діал. – діалектна мова
д.інд. – давньоіндійська мова
д.іран. – давньоіранська мова
д.ісл. – давньоісландська мова
д.прус. – давньопруська мова
д.сканд. – давньоскандинавська мова
д.укр. – давня українська мова
індоєвр. – індоєвропейська мова
ірл. – ірландська мова
латиськ. – латиська мова
лат. – латинська мова
лит. – литовська мова
македон. – македонська мова
нім. – німецька мова
н.луж. – нижньолужицька мова
пол. – польська мова
прасл. – праслов'янська мова
прус. – пруська мова
рос. – російська мова
серб. – сербська мова
санскр. – санскрит
с. грец. – середньогрецька мова
с. лат. – середньолатинська мова
словац. – словацька мова
словен. – словенська мова
ст.ірл. –староірландська мова
стсл. – старослов'янська мова
татар. – татарська мова
тур. – турецька мова
угор. — угорська мова
укр. – українська мова
фін. – фінська мова
хорв. – хорватська мова
чес. – чеська мова

Електронне навчальне видання

БРУС Марія Петрівна

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Частина перша

Теоретичний матеріал
Тематичні таблиці

Головний редактор В.М. Головчак
Комп'ютерний набір,
дизайн, верстка, редагування
М.П. Брус

Підписано до друку 28.11.2024 р.
Формат 60x84/$_{16}$. Гарнітура «Times New Roman».
Ум. друк. арк. 14,8.

Видавець
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ, вул. С. Бандери, 1,
тел. 75-13-08, e-mail: vdvcit@pnu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7616 від 26.05.2022
ISBN978-966-640-575-6